

આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ

હલપત તમજથી સાંપીને લગલગ આજ લગીના આ વિક્રમ વીરમા
સૈકાની ઈ. ૧૯૩૯માં પ્રકાશિત બીજી આવૃત્તિનું બીજું સુદ્રણ
વિવરણો આથમિક પિંગળસંક્ષેપ અને પ્રવેશક સાથે

સંકલનાર પ્રકાશક અને કોપિરાઈટ માલિક

બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

અહીં કોઈને કવિ કહેતાં તે શબ્દને જ હલકો કરવા જેવું છે.
—કલાપી

*

*

*

We live by admiration hope and love : WORDSWORTH
(આશા, રતિ અને ભાવનાસક્તિ જ આપણા જીવનને ટેકવે છે.)

*

*

*

રૂપપિપાસુ સર્જનવાંછ
સ્વૈરવિહારી કલ્પનજલ્પનગુન્નન;
દિક્કાલાણું વસેલન;
—જીવન એ સંજીવન!

ઈ. ૧૯૪૪

૩૧. ૩-૪-૦ સાંપી

વિ. ૨૦૦૦

મેસર્સ ત્રિપાઠી લિમિટેડ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ ૨

२७ आवृत्तिनुं मुद्रण २७
 ई. १९४४

21478

મોરચા સાધના પ્રેરણામાં દિશનસિંહ વાવડાએ છાત્ર્ય અને મુળ ૨ માં પ્રસિદ્ધ થયું, સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૪.

આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ

નિ ખીજી આવૃત્તિનું આ ખીજું મુદ્રણ માત્ર છે, નવી આવૃત્તિ
વે નથી. આમાં પ્રથમ મુદ્રણથી ઓછામાં ઓછા (અનિવાર્ય
દ તેટલા જ) ફેરફાર કર્યા છે. સંપ્રદમાં અજ્ઞેયવાદી ઝોટવાળો
ન નમૂનો એક જ હતો; એક આ તક લઈને ઉમેરું છું, ભાઈશ્રી
 રા. વિ. પાઠકનું એક પદ, જે આપણી જૂની ભવન શૈલીઓ-
 માંની એક જાતિની અમરતા પુનરપિ પુરવાર કરે છે, અને
 નમૂનાની કુલ સંખ્યા ન વધે માટે એક પ્રતિષ્ઠિત કવિઓમાંના
 (મહારા અધીન મતે) નળળા ખંધુની એક (મહારા અધીન મતે) અનુ-
 કરણિયા જેવી કૃતિને કમી કરું છું. અને થોડી થોડી પંક્તિઓ જે જ
 નમૂનામાંથી કમી કરું છું. વિવરણ જાતિનાં લખાણમાં વધારતા જવું
 સહેલું, તેમને ટુંકાવવાં અઘરાં, પણ આ વખતે મેં (ભણકાર રજી
 આં માં ક્યું છે તેમ) સંખ્યાબંધ વિવરણ (કેટલાંક સારી રીતે)
 ટુંકાવ્યાં છે; કોઈક નવેસર લખ્યાં છે. વિવરણોનાં જે લક્ષણો વડે
 સમૃદ્ધિની વિશિષ્ટતા ગણાતી હતી, તે તો આશા છે કે ઘટ્ટી નહીં
 ગણાય. રજી આં જહાર પડતાં મળેને ચોતર્ફથી દુપડો મળેલો કે
 આમાંથી પ્રવેશક અને વિવરણનો પિંગળ વિભાગ કમી કર્યા તેથી
 ચોપડીની ઉપયોગિતા ઘટ્ટી છે. એટલે આ ખેલવી તકે એ જાને વિપયો,
 ૧લી આં માં હતી તે મર્યાદાઓમાં વળી ટુંકાવીને અહીં પરિશિષ્ટ
 ૧ અને ૨ રૂપે પાછા ઉમેરું છું. જાનેનો કેટલોક ભાગ તો મૂળ
 પ્રમાણે શબ્દશઃ છાપુ છું. ગુજ. વ. સોસાયટી પ્રકાશિત ‘ગ્રંથ અને
 ગ્રંથકાર’ માળાના મળકા અને એવા ખીજા સાધન ગ્રંથો હવે સુલભ
 છે, એટલે કવિજીવનની સ્થૂલ હકીકત, કવિનાં મુખ્ય પ્રકાશનો, વગેરે
 કશી માહિતી આમાં આપી નથી.

આ જે આં માં થઈને એક જે કે ત્રણ વાર અમુક કૃતિઓ કે
 તેમાંના કકરા લેવાયા છે, તેથી એ કૃતિઓ અમુક અમુક કર્તાના
 કોપિરાઈટની, ને એમની માલેદની, એ હકીકત ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો

નિવેદન

હુમશેા હદશેા થતો નથી. આવાં સંપાદનો કોઈ પણ જાતની ‘આદેશાહી લૂંટ’ પણ નથી: આ સંગ્રહ કેળવણી પ્રવૃત્તિ અને સાહિત્યસેવા અને સાહિત્ય પોષણ પ્રચારનો એક જાણીતો અને વધારે વિશિષ્ટ કેળવણીતંત્રવાળા દેશોમાં સારી રીતે ખેડાયેલો એક પ્રકાર માત્ર છે. આવાં કાર્ય, વિશે જુદી જાતની કલ્પના કરવી કે તેના ઉપર કોઈ પણ આજ આરોપણ કરવાં અન્યાય અને અજ્ઞાનમૂલક જ છે. કોપિરાષ્ટના કાયદાની કલમોમાં અને તે આધારે મંડાયેલ દાવાઓના ન્યાયાધીશોએ ‘મંગલાંદ’ તેમ હિંદમાં આપેલા ચુકાદાઓમાં, પ્રજાહિતની દૃષ્ટિએ જ, પ્રજામાં આવી શિક્ષણકર્તાઓ અને સાહિત્યસેવા પ્રચારને લગતી પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ માટે પૂરતી છૂટછાટ રાખેલી જ છે. વળી આવી પ્રવૃત્તિઓથી જાણીતા ‘થઈ ચુકેલા કવિઓ’ વધારે જાણીતા થાય છે, નવા અને ઉગતા કવિઓને પ્રસિદ્ધિ મળે છે, વિવરણમાં કૃતિની નબળાઈ આદિ ખતાવવામાં આવે તે કારણે ય તે કવિને કશો ગેરલાભ નથી, એનામાં એ નબળાઈ હશે જ તો મિત્રો પ્રશંસકો ભાટચારણાદિના ગમે તેટલા પ્રયત્નો છતાં ય તે બહેલીમોટી પ્રકટ થવાની જ. વાચકોને ય તે આવાં પ્રકાશનોથી કોઈ હાનિ નથી લાભ જ સંભવે છે. તેઓ કવિતા વિશે માત્ર દેખાદેખી, જુદા જુદા સમયની ઊર્મિ પ્રમાણે, અગર કોઈ એક વિવેચકની પાછળ તણાવાને બદલે, કવિતા શી વસ્તુ છે, એમાં ગુણદોષ કેવા કેવા આવે છે, તે કેમ પરખાય, એમાં કલા, બુદ્ધિપ્રભાવ, કલ્પનાસર્જન વગેરે એટલે શું; કેટલીક કૃતિઓ વળી કોઈ કોઈ કર્તા લાંબા સમય લગી લોકોમાં સજીવન રહે છે, નવાં નવાં સર્જનો તો વધારે વધારે થતાં જ રહે છે તથાપિ—નવાં નવાં છાપાં જૂનાંને દાટી જ દે છે તેવો કશો ભય એમને નથી, તે એમના કયા ગુણોને આભારી:—વગેરે વગેરે કવિમીમાંસા અને સૌન્દર્યોદાય નિખાલસતા વાસ્તવિકતાદિની સમભાવી સમજણ અને મૂલવણીમાં વાચક પોતે સ્વતંત્રપણે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ અને સપ્રમાણ વિશ્વસનીય તર્કપૃથક્કરણતુલના આદિએ કેળવાતો આવે છે, અને સાહિત્ય અને કલાની આવી આવી ઉસ્તવારી અને સેવાપ્રચારણાથી

જ આ મહામૂલ્ય અસ્થૂલ દ્રવ્યો પ્રજ્ઞમાં જમાને જમાને 'તેજસ્વી' અને શિષ્ટ તેમ અનુપમ આનંદને ફેલાવતાં રહી શકે છે. કલાકાર સર્જન કરે અને કલાભોગી તેને સત્કારે ખેંચે પ્રવૃત્તિ-સર્જનપ્રવૃત્તિ અને વિવેચનાપ્રવૃત્તિ ખેંચે-પ્રજ્ઞના એક જ મનોવ્યાપારના બે પાસાં છે. સર્જકોમાંથી જ કટલાક શ્રેષ્ઠ વિવેચકો સૌન્દર્યભાવનાના નવા સ્તંભો અને માર્ગદર્શક આચાર્યો બને છે, તે આ એમના અન્યોન્યાશ્રયને આભારી છે.

એશક, આવી પ્રવૃત્તિઓ માટે કોપિરાઈટ, મત્તા, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય આદિને દીર્ઘદષ્ટિએ અને પ્રજ્ઞહિતાર્થે જ રક્ષતા કાયદાઓએ આંકેલી મર્યાદાઓના પાલનમાં પ્રમાદ થાય, તો તેવા કાર્યને કાર્યકર્તાની વિદ્વત્તા સેવાભાવના પ્રતિષ્ઠાદિ ગંભે તેવાં હોય તે રક્ષી શકતાં નથી; કોપિરાઈટ લાંછળેલ વગેરેના કાયદા તેને નડે પણ. અને ધારે કે દાવો મંડાય તેનો ચુકાદો તો તે કાર્ય અને કાર્યકર્તાને નિર્દોષ ઠરાવી વિરમે, તથાપિ એવા મુદ્દામાં ખર્ચ અને ખુવારી ભારે થઈ જાય છે, અને એમ એવા એક પણ બનાવથી આવી પ્રવૃત્તિઓને મોટો ફટકો પડે છે, તેની માફી અસર અનિશ્ચિત મુદત લગી ચાલ્યા કરવી કુદરતી છે. આવી પ્રવૃત્તિમાં પોતાનો કાળો આપવા વાંછતા સેવાભાવી ખંધુઓએ આ મોટા ભયસ્થાનથી ચેતતા રહેવું આવશ્યક છે. અને આવશ્યક બાબ-તોને જ સ્પર્શી લેવા માટેના આ નિવેદનને પૂરું કરતાં એક સર્વ-સામાન્ય શુભાશીષ જ ઉચ્ચારું છું, કે ગુજરાતી સાહિત્યવાહમયનું આખું ક્ષેત્ર આવી કાંઈ આક્રમકમાંથી દાયકા પર દાયકા ઉગરી જળે.

ઈ. જૂલાઈ ૧૯૪૪ }
વિ. સં. આપાદ ૨૦૦૦ }

બલવંતરાય કે. ઠાકોર

અનુક્રમણી

નિવેદન

અનુક્રમણી

સ્તબ્ધ ૧

કૃતિ ૧ થી ૯

પૃ. ૧ થી ૧૫

૧ સ્તુતિ મંગળ (છો. ન. ભટ્ટ)	૨ કવિતામાં તકરાર (મ. હ. દવે)
૩ એક કવિતા પ્રવાસમાંથી (સુંદર)	૪ કવિને (બાદરાયણ)
૫ આકાંક્ષા (ના. ભા. દવે)	૬ નવાં નવાણુ (ઉ. જી. જોષી)
૭ અમે કવિ? (કોલક)	૮ ગુજરાતી ભાષા વિષે (ક. દ. ડા.)
૯ માતૃભાષા (પૂ. ર. દેલવાડી)	

સ્તબ્ધ ૨

કૃતિ ૧૦ થી ૨૩

પૃ. ૧૬ થી ૩૬

૧૦ શત્રુજય (દા. ખુ. બોટાદકર)	૧૧ ગીરનાં જંગલ (ત્રિ. ગૌ. વ્યાસ)
✓ ૧૨ ગિરનારની યાત્રા (ગ. ગુ. યુગ)	✓ ૧૩ આશુરાજ (પૂ. ર. દેલવાડી)
૧૪ વૃષ્ટિ પછીનું (ગો. મા. ત્રિ.)	✓ ૧૫ ચંદ્રદર્શન (ર. છો. પરીખ)
✓ ૧૬ સાગર અને શશી (કાંત)	✓ ૧૭ નિશીથ (ઉ. જી. જોષી.)
૧૮ બહુરૂપિણી (સુંદર)	૧૯ પ્રકૃતિરહસ્ય (ન. ભો. દિ.)
✓ ૨૦ સમુદ્રને (જી. ના. ત્રિવેદી)	૨૧ બળતાં પાણી (ઉ. જી. જોષી)
૨૨ લાગણી (હુ. તુ. શુક્લ)	૨૩ જલધી મોજ શો (પ્ર. જી. પા.)

સ્તબ્ધ ૩

કૃતિ ૨૪ થી ૩૧

પૃ. ૪૦ થી ૪૫

૨૪ કવિ અને જગત (હ. પ્રે. કવિ)	૨૫ સદ્ભાવનાં (પતીલ)
૨૬ ગઝલ (બાળા મસ્ત)	✓ ૨૭ આત્મદીપો ભવ (ઉપવાસી)
✓ ૨૮ એક ઈચ્છા (કલાપી)	૨૯ પાંદડું પરદેશી (રા. વિ. પા.)
૩૦ નિરભિમાન (હ. પ્રા. ભટ્ટ)	૩૧ ઝાંખી (રા. મો. શુક્લ)

સ્તબ્ધક ૪ કૃતિ ૩૨ થી ૪૦

પૃ. ૪૬ થી ૫૬

- ૩૨ અદ્ભુત મિત્રભાવ (એ. મે. મ.) ૩૩ સ્મારક (ચં. ચિ. મહેતા)
 ૩૪ ભાઈનો ખડેનં (ઈ. ફ. ગાંધી) ૩૫ ઈંદ્રધનુમાંથી (સુ. ગો. બેટાઈ)
 ૩૬ સ્મૃતિશેષ વડાલં (નહાનાલાલ) ૩૭ તું ગઈ અતેં (રમણભાઈ)
 ૩૮ અરે ન કાં, પ્રીતમ? (ક. ન. મા.) ૩૯ વત્સલનાં નયનો (કાંત)
 ૪૦ મૃગચર્મ (દે. કા. પરમાર)

સ્તબ્ધક ૫ કૃતિ ૪૧ થી ૪૭

પૃ. ૫૭ થી ૬૭

- ૪૧ ઇતિહાસની આરસી (ન. લ. પં.) ૪૨ સુરત (નર્મદ)
 ૪૩ સહસ્ત્રલિંગં (ન. ભો. દિ.) ૪૪ ઝારાનું યુદ્ધ (દુલેરાય)
 ૪૫ જય જય ગરવીં (નર્મદ) ૪૬ માણનું સ્તોત્ર (બ. ક. હાકોર)
 ૪૭ સામ્રાજ્ય શાંતિ (નહાનાલાલ)

સ્તબ્ધક ૬ કૃતિ ૪૮ થી ૫૨

પૃ. ૬૮ થી ૭૯

- ૪૮ અઠવાક મિથુન (કાંત) ૪૯ દશરથનોં (ગણપતલાલ ભા.)
 ૫૦ એક તોડેલી ડાળ (બ. ક. હાકોર) ૫૧ વીરની વદાય (નહાનાલાલ)
 ૫૨ અભિમન્યુનું (મ. મ. ઝવેરી)

સ્તબ્ધક ૭ કૃતિ ૫૩ થી ૬૧

પૃ. ૮૦ થી ૮૯

- ૫૩ તારા મૈત્રક (કલાપી) ૫૪ અજળ તારં (ચતુરભાઈ)
 ૫૫ સખી મેં (ઉ. જી. જોષી) ૫૬ તે રમ્ય રાત્રે (સુંદરં)
 ૫૭ આપણી રાત (કાંત) ૫૮ ભતવારીનું ગીત (કૃ. શ્રીધરાણી)
 ૫૯ મહુલી (લલિત) ૬૦ પ્રણય પ્રશસ્તિ (બ. ક. હાકોર)
 ૬૧ પ્રેમનો જાદુ (પતીલ)

સ્તબ્ધ ૮ કૃતિ ૬૨ થી ૭૩

પૃ. ૯૦ થી

૬૨ મોટા પ્રશ્ન (સુકુન્દ પા.)	૬૩ ગરીબોનાં હૈયાં (કં. સં.)
૬૪ ઉદ્દ્યોગન (રમણલાલ સોની)	૬૫ લોકપ્રકાશ (પૃ. ૨. દે.)
૬૬ શ્રીકૃષ્ણ ભગત (દાદર ચોટસી)	૬૭ કાંતિ (ક. મેઘાણી)
૬૮ વિષ્ણુદા મિત્રને (૨. અ.)	૬૯ મિત્રન આતુરો (ઉપ.)
૭૦ ન રહી! (પતીલ)	૭૧ ખારે સમંદર (દેવજી)
૭૨ ભગ્ન સ્વપ્નની નાવ (સ્નેહરશ્મિ)	૭૩ અમે મનુજ (મ. મ.)

સ્તબ્ધ ૯ કૃતિ ૭૪ થી ૮૫

પૃ. ૯૯

૭૪ બુદ્ધનાં ચક્ષુ (સુન્દર)	૭૫ તારતુ વૃત્તવું (કેશવ)
૭૬ મૃત્યુ (અ. ક. ગાંધી)	૭૭ મુરવાટ (કે. દ. શે.)
૭૮ આપની યાદી (કલાપી)	૭૯ સનાતન અંધાર (
૮૦ મિત્રનનું સ્વપ્ન (સ્નેહરશ્મિ)	૮૧ સિંધુનું આમંત્રણ
૮૨ નયણાંની આળસ (નંદાનાલાલ)	૮૩ મહારા દેવ (પ્રભોદ)
૮૪ એક કારમી કલાગ્રી (રા. વિ. પા.)	૮૫ અવસાન (ન. ભો.)

કવિ સૂત્રિ

પૃ.

વિવરણ

પૃ.

પુષ્પિકા

પૃ.

પરિશિષ્ટ ૧ અવહાર પિંગળ (અપૂર્ણ)

પૃ.

પરિશિષ્ટ ૨ સમૃદ્ધિને લગતી કેટલીક ચર્ચા

* * કૃતિના સંખ્યાંકને જ તેના વિવરણનો સંખ્યાંક એટલે સંખ્યાંક વડે કૃતિ પોતે અને તેનું વિવરણ બંને

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

And I know not if, save in this, such gift be allowed to 'man,
That out of three sounds he frame, not a fourth sound, but a star.

Consider it well : each tone of our scale in itself is nought ;
It is everywhere in the world – loud, soft, and all is said :

Give it to me to use ! I mix it with two in my thought
And, there ! ye have heard and seen : consider and bow the head !

—R. Browning

Thy light alone—like mist o'er mountain driven,
Or music by the night-wind sent

Through strings of some still instrument,
Or moonlight on a midnight stream,

Gives grace and truth to Life's unquiet Dream.
Love, Hope, and Self-esteem, like clouds depart

And come, for some uncertain moments lent.
Man were immortal, and omnipotent,

Didst Thou, unknown and awful as Thou art,
Keep with thy glorious train firm state within his heart.

—Shelley

કરુણ અને કોમલ કવનો કે વીર સમી વીરહાક,
 ચેતનવન્તી તુજ વીણા ત્યાં તાર ન એક અવાક,
 —તહારા શુદ્ધ સનાતન પન્થ હો! તહારા યુગ યુગ લે આદેશ!

—ગજેન્દ્ર બુચ

*

*

*

ઓ માલણ રે! ક્યાં ક્યાં કૂલ ખિલે તહારા ખાગમાં?
 જગમાલણ રે! ક્યા ક્યા લેદ દિયે તું પરાગના?

ગુલાબ સુંદર ક્યાં ખિલે?

ચમ્પાપરિમલ ક્યાં મિલે?

મહેને કહે ને કમલ જૂલે કો સલિલે — ઓ મા

—સ્નેહરશ્મિ

*

*

*

મહારા અન્તરમાં જ્યોત એક જાગી—સુહાગી કોઈ રશ્મિ ઝીલો ૨૦
 જેની હીસિથિ માયા દૂર લાગી—સુહાગી કોઈ ૨૦ ૨૦

—ઉષેન્દ્રાચાર્ય

સ્વદેશ સુધારવાની સભાનો છું સભાસદ,
 સુખોદક સન્નનોના સાથમાં શામીલ છું;
 ચૌટામાં હુંટાણી મહારાણી ગુજરાતી વાણી,
 બાણી તેનું દુઃખ ધણે દીવગીર દીલ છું;
 હિન્દી ને મરાઠી લાલ પામી છે પ્રતાપ પ્રૌઢ,
 સ્વદેશી શિથિલ રહી, તે દેખી શિથીલ છું;
 કહે દલપતરામ રાજ અધિરાજ સુણે,
 રહી ગુજરાતી વાણી રાણીનો વધીલ છું.

૩૬

વાણી ગુજરાતી રહી રાણી બાણી આજ
 હું વજર તેનો બની કરું તેનું શુભ કાળ.

પૂબલાલ રણછોડદાસ દલવાડી—

માતૃભાષા

જે ભાષા દેહપિંડે આણુઆણુમહિં આંદોલનો લોલ લાવે,
 પ્રાણે કરે પ્રવાહે મુદિત મલપતી ઊર્મિઓને નચાવે,
 હૈયાઝીડી ગુહાએ પ્રતિપળ પડ્યા પાડતી, પ્રેમકેરા,
 ઉચ્છ્વાસો માનસે જે પ્રિયદ્યુતિ કમલોને સમર્પે અનેરા:

ભૂંડું તે માતૃભાષા સેવું એના પદો સદા,
 ચૈતન્યસિંધુમાં એવું બદો માધુર્ય મોક્ષદા.

૮

સ્તબક ૨

૧૦ દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર— ૪

શત્રુજય .

ભીંજયેલા ઉરેથી જગત ભિંજવતો (સ્નેહભીના કવિ શા),
 ભાનુના આગમાર્થે વન ગિરિ નગરો છાંટવા ચિત્ત ચ્હાતો,
 મુક્તાના સ્વસ્તિકોથી તૃણ કુસુમ તરૂપવને પૂજારી,
 આંધેરા અમ્મ જેવો દશ દિશ ધસતો એકલો આ તુષાર.
 તે મધ્યે આ હિમાદ્રિવિરહવિપદના શોકથી સ્તબ્ધ જેવો,
 જાંચી દર્શિ કરીને જનકપથ ભણી ધ્યાનથી જોઇ રહેતો;
 દેવો ને માનવોના મધુ મિલન તણા સ્થાન સંકેત જેવો,
 દૈવી વૈમાનિકોના ચિરંજીવન શો સિદ્ધ શેરેશ ઊભો.
 દેખીને શુષ્પ સ્વાદુ, સલિલ બહુલતા, વૃક્ષની વાડિઓ ને.
 ઊતાર્યો સ્વર્ગમાંથી નિજ ગજપતિને વાસવે વ્યોમ વાટે; ૧૦
 તે તો સંતૃપ્તિ એવી-અચલ બનિ રહ્યો નંદનાનંદ છોડી !
 હારીને ઇંદ્ર પાછો અમરપુર વિષે હા ! ગયો આશ મૂકી !
 તો યે વીસારતાં એ ક્ષણ નવ વિસરે આંગણે ઊછરેલો,
 પાળેલો પૂર્ણ પ્રેમે, પ્રતિ સમરપથે વાહરૂપે વસેલો;
 તેથી પૃથ્વે પનોતું નગર નિરમિત્તે દિવ્ય દેવાલયોનું,
 દેવોના વૃંદ સંગે સુરશયિપતિએ શ્વં આહીં સ્થાન કીધું.
 ઓઢેલી ખૂલ લીલી પદ્મસરણિ તણી મધ્ય રાજે કિનારી,
 ને ચાર ચોતરાઓ પથિક વિરતિના શ્વેત ગુચ્છા સુહાગી;
 ડોલવતો મસ્ત વાદ્ય શ્રમ સહજ હરી સ્પર્શથી શૈલ આપે,
 ને ઇન્દ્રોદ્યાન કેરી કુસુમસુરભિથી દોષ દૂરે હટાવે. ૨૦
 જાંચે જાંચે અહો આ શુચિતર શિખરો લોક બેને વિકોકે,
 ધૂળવીને ધળગ્યો કનક કલશની કાન્તિથી ચિત્ત ચોરે;

ને ઘેરે દુર્ગ ઊંચો અડગ મુખટ શો શેત્ય સન્તાપ રહેતો,
 રક્ષાર્થે રમ્યતાની અનિમિષ નયને એક પાદે ઉભેલો.
 આ પ્રાસાદો અતેરા કર દહ કરમાં રાસ રંગે રચીને,
 ઊભા દેવાંગનાનાં રસિક હૃદયનાં ગ્રીક્ષયા ગાન હૃંઃ
 ચિત્રોત્ત્વં ને કલાત્વં વિવિધ હૃદયના ભાવ ને વૃત્તિઓત્ત્વં,
 સૌંદર્યોત્ત્વં, રસોત્ત્વં, ઉચિત ખચિત આ સંપ્રદર્યાન સાચું.
 ગન્ધદ્રવ્યો અમૃતાં દંઠ દંઠ દુમુખો શાન્તિ આપે મુવાસે,
 ઘટ્ટાના ઘેર ઘેરા ગગન ગજવતા, સ્પર્દતા સામસામેઃ
 તો યે એકાન્તત્વં ને કવિહૃદય તણી વીચિઓ વાધવાત્ત્વં,
 ભક્તિની ભવ્યતાત્ત્વં અચક્ષ વિરતિત્ત્વં સ્થાન શોભે સદાત્ત્વં. ૯૨

૧૧ ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ—✓

ગીરનાં જંગલ

ઘેર અતીવંટી ધરતી ને વંટા પથરાયા ગાહુ ખડક,
 વિદ્યત અતે વંટા પગરસ્તા ગીચ ખિચોખિચ વનમ્યાં ઝાડ;
 ઝરે ઝરણુ ગાહુ નીરતણાં —જે ગાળે જંગલ ગીર તણાં.
 ઉતાવળી ને ઊંટી નદિયું સઘન ઘટાથી છાછ રહે,
 કાળાંભમ્મર પાણી એનાં ધસતાં ધમધોકાર વહે;
 ઝૂક્યા તરવર તીર તણાં —જે
 શિયાળ સસલાં સાગર હરણાં મનગમતી સૌ મોજ કરે,
 વાઘ વર ચિત્તા પારાધી શિકારિયોની ફોજ કરે :
 જ્યનસાટાં શિર તણાં —જે
 સિંહ સમા શૂરવીર નરોત્તી દુર્ગમ ધરતી શાખ પુરે; ૧૦
 હુંગરની વિકરાળ કરાડું ઊભા મિત્રવિજેગ ઝરે
 રમરિ ધીંગાણાં ધીર તણાં —જે

અજાળ ખંજરી અજેભયાનક પ્રચંડ ઘોઘપછાડ તણી,
 ઝીંકે તેના પડછંદાઓ પ્રભ અડીખમ પહાડ તણી :
 ભીપણુ મૂર સમીર તણા —જો
 બહુ રંગી વન વ્યાધ્યર્મ શાં અંગ ધરી યોગી ગિરનાર,
 બહુ યુગથી બેઠો દૃઢ આસન, પ્રેમભર્યા કરતો સત્કાર,
 સાધુ સન્ત ફરીર તણા : —જો
 પુષ્પિત તરુ વનવેલ વસન્તે ન વ પલ્લવ ઘેઘૂર બ ને,
 રુંદ ખાખરા ખિલે કેસુડે મધુકર ગુંજન છાય વને. ૨૦
 કલરવ કોકિલ ફીર તણા —જો
 સ્વતંત્રતા ને સ્વાભાવિકતા સુંદરતા સહ રાસ રમે,
 કુંગર કુંગર દેવ વસે. ને વિરાગિઓ અલ્પભરત ભમે.
 વિસરી જતન શરીર તણાં : —જો
 મોટી ગોળી સરખાં માથાં ઊપર સુંદર ફૂંદાં શીંઘ,
 કુંજરનાં બચ્ચાંઓ જેવી ભેંશની બહુ લાંબે ઘીંઘ,
 નેસ વરયા આહીર તણા —જો
 વર્ષાની ઘનઘટા ચડે નભ, કુંગર પર વિજળી ઝબુકે,
 મેઘદુન્દુલી ગડે ગગનમાં મત બની મોરા ટહુકે;
 ત્રાડન કેસરિ વીર તણાં : —જો

૧૨ ગજેન્દ્ર ગુલાબરાય બુચ —

ગિરનારની યાત્રા

ક્ષિતિજમાં કંઈ મેઘ સમો રમે નજર માંડિ જહીં દિનરાત મેં;
 અહિં ઉભો પડછંદ પહાડ એ —નમન હો ગરવા ગિરનારને !
 મેં સ્વપ્નમાં સુંદર આળખ્યો 'તો ને મોહમાં મેરુ સમો ગણ્યો 'તો;
 એ અપસરાક્રીડન શૈલ ક્યાં. ને આ આભને યે ભરતો ગિરિ ક્યાં !

પિપીલિકાના ગણુ જેમ વનય, અનંત લોકો ઉરમાં સમાય : ૧૦
પાતાલ ભેદે પદ, ઊર્ધ્વમૂર્ધા, -વિરાટનાં દર્શન આજ લીધાં.
જે પ્રકૃતિતાંડવરાસ આંહી, જે માનવીના ઇતિહાસ આંહી;
આ પતથરે પતથર પ્રાણુવંતો, આ એક સાક્ષી યુગ કે સ્મરન્તો.

પડળ આંખ થડી ઉતરી ગયાં, અમર દર્શન આજ મને થયાં;
પણુ પ્રભો, ચડતાં કયમ ક્ષોભ આ ? જિવન શં મુજથી જિરવાય ના ? ૨૦
અગર શં કંઈ દાળ રહ્યા છતાં વિરલ યોગ થતાં મન થંભતાં ?
ક્ષણિક ક્ષોભ; હવે ખમવું નહીં. ગિરિ ઉભો : જઈને શમવું તહીં;
ચડિ જઈશ હવે ભર મોહમાં, શમિશ હું મુજ માતનિ મોહમાં;
ગહન સાદ હવે શ્રવણે પહ્યા, પરમ ઉત્તર પન્થ મહને જહ્યા.
શ્લોકતાં પંખિ મહને વધાવે, ને વાદળીઓ મુજ સંગ આવે; ૩૦
ના પુણ્ય આવે પણ આ ફરીને, ચડું હવે દાળ ભરી ભરીને.

ચડિ થડી થન ધુમ્મસ ઘેરતાં, ઘડિકમાં ગિરિ શૃંગ ગળી જતાં;
ઉઘડતાં ધનધોર ઊંડાણુ લ્યાં, કયમ ઉભાય અગાધ જ આત્મમાં ?
અવનિયી કદિ ઉન્નય ભૂમિ કે ? નગર આવરતાં થન ધુમ્મસો;
નરિક આંખિ થતી નહીં થતી, તુરત ત્યાં સ્મૃતિ માત્ર રહી જતી. ૪૦
ક્ષણિક આવરણે નવ હું ડરું, તિમિર પાર જવા ડગ મેં ભરું;
ઘડિકમાં ઉગશે રવિરાજ લ્યાં તિમિર ઓસરશે મુજ પંથનાં.
ના, ના, હશે, સ્વાગત આ ગિરીનાં, છંટાય જેને મુજ પન્થ લ્યાં ત્યાં
ને પન્થ યાકયો ગણિ પાહવ્યા ના શું સ્નાન આ અહમ્મત સિંચનોનાં ?
સદાવ્રતો સ્વાગતના નિસર્ગે એ મંત્ર મૂક્યો ગિરનારશૃંગે; ૫૦
ને કેક સન્તો વ્રત એ ઝિલીને યાત્રાણુને સ્વાગતથી નિમંત્ર.

અધવચં શિર ઊપર આ ઉભો ખડક ભૈરવનો ભય ગ્રેરતો;
તદિં ચડી પડતું મુકતાં મળે નૃપતિનું પદઃ ભાવના ડળે.

પ્રકૃતિ પૂજનમાં પણ વાસનાઃ મનુજને ઉડવા અવકાશ ના.
પતન પામરતા ક્યમ ક્ષે વરી ? પ્રભુ પ્રભુ ! જનતા જડ કાં કરી ?
નૃપતિના પદની પરવા નથી; ફરિ ફરી તપ આદરવાં નથી;
નૃપતિ થે અહિં આખર આવિયા, —અસર ભનૂંહરી તણિ આ ગુપ્ત.

ચડિ ગયો મુજ ધૂન મારીં કરીં, ફરતી ધ્વજ કાટનિ જો રહી.
ભવનથી ભરચક્ર કોટ એ, નગર જો ગિરનાર તણું દિસે.
અખૂટ લક્ષ્મી, સઘળે સમૃદ્ધિ, ને શિદ્ધિયોની યાદુ મુક્તમ બુદ્ધિઃ
એ જૈન કેરાં ધન મંદિરો આ, ચાસો અહીં ચેન મડને પડે ના.
આ ખંડિયેરો કંઈ કાળજૂનાં, આજે પહ્યાં એ પણ સાવ સૂનાંઃ
શું પત્યરોમાં પગલાં પડે ના ? —આ મડેલ તો રાણકદેવડીના !
એ અપ્સરા આભયિ બિનરીને વાસો વસી શું ગિરિના ઉછંગે ?
શું વ્યોમને વીંધનિ વીજળીએ ! ઉભી હશે રાણક આ અટારિયે ?

સૌંદર્ય ને શૌર્ય મહાસતીનાં રમરી રમરીને ઉર નોહીનાં;
કુંકે ઉરાડે ગિરનાર એવી સૌરાષ્ટ્રની રાણક એક દેવી.
નમું ત્વને, નમું, પ્રાણ પ્રેરજો, કહણ અમ્ય તણા ચઢાણ છેઃ
નવ હવે પણ એક ગાળવી, ક્ષણ મહીં મુજ માન ભાળવી.

ઉતરતી અહિંથી વનવાટ આ, ચિકટ પહાડ, બધે ધન શી ઘટાઃ ૯
કહિં કરીં વનવાનર હ્રદતા, કહિં મૃગેન્દ્ર યખોલ ભરી પહ્યા.
ગહન મોહક મુન્દર પન્થ એ, પથિકને પગલે પગલે દમે;
પ્રકૃતિપૂજનમાં ઢળવું નહીં, કહણ ધ્યેય, વને વળવું નહીં.
કુદિ જહીં જ્યસ કો કવિકલ્પના, પગ દહીં જઈ આભ અગાસિમાં;
અરણ્યમાં તુજ મસ્તક આ ઢળે, શરણ, મા—મુજ જીવન આ કળે ? ૧૦

દિગ્મૂઢ બિભો, ઉર આ ભરાય; અમ્યાર તહારા નહિ જીરવાયઃ
મા, ચિત્ત આ શાન્ત જરી થવા દેઃ મા ગોખ તહારે જરિ અમ્પવા દે

હું ગોખમાં કે ઉડતો હવામાં ? શાં ચિત્ર દોર્યાં મુજ આંખ સામાં !
પહો ગિરીના ફલકે પડ્યો જે શં કોતર્યો કોટ બહુ રુપાળો !
ને બિઘડ્યાં નેત્ર પહો ગિરીનાં, એ તો ભર્યાં નિર્મલનીર ચશ્મા. ૧૧૦
દેખાય ના શં મુજ બિમ્બ એમાં ? આ કાંકરી શં પડશે નાહી ત્યાં ?

જો ફેરેતી સુન્દર છાંટ છાંટી રસાળ આ ચોરહતી સપાટી ;
ત્યાં સાપ જેવી સરતી સરીતા, ને તીર જો સાગરનાં ઝગે 'ત્યાં'.
નજર આમ જરી વળગી ત્યાં કંઈક ઉત્તર શૃંગ હજી ઉભા ;
સરસ સૌમ્ય નથી પ્રદેશ એ, વિહટ એ અવધૂત પન્થ છે. ૧૨૦

ગુરુ મહન્દર વંચિત ભેખથી જગવિયા જાળને આહોસેકથી ;
અડગ યોગિ તપ્યા તપ, એ અહીં ગગનમાં ટુક ગોરખની રહી.
અહિં કમંડલ, જગતિ આ ધુણી, વસમિ જે ગુરુ દત્ત તણી આણી ;
તણિ રહી ટુક કારમિ કાળકા : ભોંપણ ભવ્ય શિરો ગિરનારનાં.

ઝળહળે નભ જે રવિ ફૂંખતાં ધણધણે ગિરિ, ઘંટ બધે થતા ; ૧૩૦
ઝિલિશ ઝાકરના ઝણકાર, મા, ઝણઝણે મુજ જીવનતાર, મા !
મા, કંઠ મહારો અહિંયાં રુંધાય ; મા, આરતી ના મુજથી ગવાય ;
મા, આંખમાં અમૃત બિભરાય, મા, આંખિએ શં મુજને ન થાય !
મા, દર્શને હું તુજ દ્વાર આવ્યો, મા, ભાન ભૂલ્યો ભવમાં ભમાવ્યો ;
મા, બન્ધ ક્યારે છુટશે, મરને ફરે ! મા, પાંખ ક્યારે ફુટશે, મરને ફરે ! ૧૪૦
મા, દૈત્ય જેવાં દુરિતો દમે જ્યાં, મા, પૂરજે પ્રાણ સદા મરને ત્યાં :
મા, બાળ લહારો બળ ચાચતો આ, તું આદ્યશક્તી, જગતી જનેતા !
સરસ્વતી ના, સ્તુતિ શી કરે હું ? મા, અલ્પ આ જીવનને ધરે હું :
અબોલ એ અર્ધ્ય લહે ધરીને નમું, નમું, માત, ફરી ફરીને.
ઉતરવાં બહુ રહેલ સદા હશે, ઉતરવા અહિંથી પગ ના ખસે : ૧૫૦
ગગનચુમ્બિત આ ગિરનાર ક્યાં ?—બારિ પડું ફરિને કગમ ભોમમાં ?

૧૪ પૂનલાલ રણછોડદાસ દલવાડી—

આખુરાજ

થા ઝિંચા, આણુ ! થા ઝિંચો, સરણી બન સ્વર્ગની;
તારે માર્ગે ચડે ઝિંચે મદત્તા ગુજરાતની.

ધોંગા આ અરવલ્લીના બેદા સ્વત્વાર્થ જૂઝતાઃ
ફૂંકતો પ્રાણુ ત્યાં રહેલો. રખે પાવક જૂઝતા.
અમે વા સ્વાર્થલોભે વા ભયે કો પીઠ ફેરવે, ૧૦
પ્રચંડ પડકારંતો રોકલો નિજ ગૌરવે.

સોનાની મંજરીઓમાં મોંધેરાં મધુડાં ભરી
આત્રકુન્જોતણા પુન્જે આમંત્રે મંજુ ગુન્જના;
અને ગહન એકાંતે કોટિલ પ્રેમકૂળને
પહાડને ય ડોલાવે કુલાવે રસિકાત્મને. ૨૦
ખોળામાં ખડકોકેરા ચંપા મુવણું જાતના
મહેકે મહેકે કરે મુખ હૈયું સંચરનારતું.
વાડો તેય ગુલાબોની ગુલ્લતાન જનાવતી,
જાઈ જુલ જનારાને શ્વેતસ્મિત વધાવતી.
ખડકે ખડકે હારે કરાની સેર ફૂટતી,
સૂર્યને તડકે મોતીમાળા ગુમ્ર જાની જતી. ૩૨

પ્રસિદ્ધ અહિંયાં પુરી હતી વિશાલ ચંદ્રાવતી,
પદે તવ, મુરહિતા તવ ગુરુપ્રતાપે સદાઃ
પ્રમાર રજપૂત વીર તવ પ્રાણના તેજથી.
થયા પ્રબલ, રાજછત્ર નભનું શિરે ધારતા,
અહીં અચલદુર્ગમાં અણુનમ્યા રહેલા સદા.

અર્ધી જ પૃથુરાજ ઈચ્છનકુમારીના પ્રેમની,
 થઈ'તિ રસગોહી મધુરવા નિદુન્નેમલી;
 અને પરિણમેલ એ સમરભેરિના નાદમાં,—
 અદમ્ય ચલુઆણુ ને વિહટ બીમના વાદમાં.
 અર્ધી જ શિશુ મારવાડપતિનો ઉછેરાયલો ૪૦
 અન્નેય અચ્ચે ગદે ગિરદ ધર્મનું રક્ષવા.
 સમાન નવ સ્વત્વશાલિ પરમાર રાજા રમદે
 પ્રસિદ્ધ મુરતાનસિંહ, મુગલાઈની તેગતું
 ન તેજ નમવી શક્યું શિર ઉચું લવે નેહનું.
 મનુષ્ય-હતિદાસ-ગૌરવથઈ ય ત્હારું વધે—
 સ્વર્થ મુપ્રતિમા તું ગૌરવતણી ! નહે કાલનો
 ત્હને ન ભય લેશ: —ભવ્ય પડછંદ પાડી રહ્યો
 અનેક યુગના અજ્ઞાણ હતિદાસના મૌનનો.
 તું અહ્મુત બંણાય એકલ અનેકને ગાંજતો,
 નમાવત શિરો પદે, નયન ઓળથી આંજતો. ૫૦

આવો ત્હારો પરમ મહિમા, તોય તું નમ્રતાએ
 નામે ઈચ્છું શિર જગશુર દત્તને પાય કેવો !
 ધારે માથે રજ, નયનની ધારથી ચાખડીને
 ધૂવે: નામે ગુરુશિખરના તારકા તેજ તૂંચે.

દિમાદિ ના, કિંતુ મહાપવિત્ર
 ત્હને વસિષ્ઠે ભૃગુએ ય સેવ્યો,
 તીર્થંદ્રો એ કિંધ તીર્થવંતો,
 અનંત આભે નિજ મિત્ર માન્યો.

ગૃહ તારી ગુહાઓમાં સિદ્ધ જોગીશ્વરો મુનિ ૬૦
 જ્યોતિઓ ઝીલવા પેદા, ખેદા આસન આદરી.

એમનાં રાત્રિને હૈયે જગતાં તેજ ઓપતાં;
ધન્ય દે પ્રુષ્ઠશાલીને એ બ્યોતિર્દર્શનો થતાં.

સાંદર્ય ત્હારું નિરખી નિરાણું
કલાતણી મંગલ દેવતાનું
વિમુગ્ધ હૈયું થયું, પાય માંડે
લક્ષ્મી કલાની તવ આંગણાએ.

૭૦

દેલવાડાતણાં દેરાં આરસરચિયાં રુડાં
સોનામૂલ કલાકેરાં બન્યાં ધામ અંજોડ શું !
આશ્ચર્યે કરતાં મુગ્ધ આંખ પારખનારની;
અચક્ષે ય વળી ખીજાં આકર્ષાને, લઈ જતાં.

તીર્થેરોએ તહિં વાસ કીધો;
કલાતણાં વસ્ત્ર દિગંબરોએ
ધર્યાં દરતાં તપતાપ તાના,
સૌંદર્ય-આનંદનાણાં પ્રદાતા.

૮૦

નિસર્ગસુંદરતાએ સમૃદ્ધ, મનુજે રચિત કલાશાલી.

આખૂરાજ ! રઢિયાળા તુજથી ગુર્જર ધરા મુધન્યા આ

વંદન આખૂરાજ ! વંદન વ્હાલપનાં ત્હને:

ખડો રહી અમ કાજ અહિત ધસારા વારનો.

૮૦

ગુરુમહિમાનાં ગાન ગુણિયલ નિત્ય ગજવતો.

અહું એક વરદાન, અચલગદો દે આત્મના.

વંદન આખૂરાજ ! વંદન બ્યોમનિમગ્ધને;

અંજલિ અપૂર્ આજ ઝીલ ગુર્જરી બાલની !

૮૮

૧૪ ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાડી.

— વૃષ્ટિ પછી કુદરતનું, સૌન્દર્ય.

x x x
 વળા ખુણે શી સુંદર જાળી સ્વેત મેઘની
 પડી રહી છે ! વળા અગાડી ધીર સમીરે
 સરવર ઊપર રમ્ય રમેલી નાજુકે લાડરી
 વાંકીચૂંકી એકે ગિજનની આગળ પાછળ
 કે સંધાતી, કંઈ તૂટતી, ધીમે ધીમે
 પ્રસરે તેવિજ પાડિ મેઘમાં ભાન શિ દીસે
 દેડેરિયાંનિ આ ! સ્તંભ સમાંતર મોટ મોટ બનિ
 વ્યોમધુમટને ધરી રાખવા ખુણે રહ્યા છે,
 પણ એ પાછા ગતીમાન આ થયા જ દિસતા
 રવીરાજની પાસે આવે. ગજગતિથી ગજ
 ચરણ સમાન શું ? પણ અંધાઈ આગળ આ શં
 થતું દિસે છે ? હાં, હાં, એ તો સલિલભારથી
 શ્યામ ચળકતો, મૃદંગ સ્વર્ગનિ નિકરે રતીની
 બની ગાજતો મંદ્ર મનોહર, પવનપીક પર
 બેસી દોડે સાર્થ પયોધર. ગિજન મેઘને
 ભેટી કરતો લીન સ્વહૃદયે, થાકિ ગયેલા
 ઉજ્જુરશ્મિને ખભે સુવાડી. વધ્યો અગાડી.
 દિગંત સર્વે દિધાજ છાઈ ! મેઘ. ધરા, રવિ,
 તારા, ને નભ, સર્વ આજ રતિ હૃદયે પ્રલિને
 એકરૂપ જે થયાં જ, તેનું દિગંતવ્યાપી
 શરીર જળધર કૃષ્ણવિજય રુપ આ છે નક્કી !
 સ્નેહ એકલા એને ચિત્તે, સ્નેહ એકલા
 એને ચિત્તે, — તે જ એને દેખી મધરા

૧૦

૨૦

હરથી ઉછળયો સ્નેહ નહિ આ ! સ્નેહ, લક્ષ્મિ, ને
આનંદનિ આ ત્રિપુટી આજે એક બિન્નને
આઝીને, વા એક બિન્નમાં લીન થઈને,
એક બિન્નમાં શિવાઈ જઈને આજ રહી છે !
નથી હૃદય મુજ ભુવનધિ જૂઠું, નથી ભુવન વા
મુજથી જૂઠું ! એક, એક, આ સર્વ ભુવન છે.
ભુવન લક્ષ્મિ આનંદ એકઠાં ગાન યોગમાં
લીન બની જશ રતિનાં ગાતાં ! નહિં હું પણ કે
મુજને દેખું ! અંધ બની રતિકીર્તિ ગાઉં છું !

૩૦

ગાઉં છું રતી સજિ રે !

વિશ્વમાં રતી ઘણી હજિ રે !

વળા વીજળા એ જ મેઘમાં શી આ રમતી !
મૂળ ચિત્તમાં ઘડી-હર્ષ ને ઘડી શોક ઉઠિ
સકળ ભુવનને નીજ રંગથી રંગે તેમ જ, —
અપલા આ પણ રસધર હરમાં તિરોહિત છે
અંધાર ભરિ ધોર દશે દિશ, વળા અચિંતિત
કરિ અમરારે, મેઘ કાયલા પર ભભકાથી
સળગી જડી, દિશા સગડિમાં રમણિય ભડકા
બની અધઃશિખ, મેઘતિમિરથી રાત્રિ થયેલી
તેનો મધ્ય દિવસ કરિ નાખી, તથાંપિ રવિ હજિ
અસ્ત નથી ને કિરણ તે તણા રસજે ભુવને
તેથી ઝાંખી (દિવસચંદ્રની પેઠે) દિપતી,
શાંત છે ગઈ શી એ પળમાં ! તિમિર સાથ એ
આલિંગન દઈ નક્કી પેડી હૃદય તે તણે !

જે ! જે ! જે ! આ તુટી પડ્યો શો મેઘ જોરથી,
નભદટિપરથી પ્રસારિ લાંબા ધારા-કરને,
ધરતીને ઝટ ખાઝી પડવા !

અહો પવન પણ

૫૮

વથમાં આવી મુ મુ મુ મુ કરતો ઝટ આપટી
ગભરાવી લઈ લેઈ બાથમાં ધારાપટને
શો આ દો'ટે દા દા દા દા કરિને હસતો
ઉચ્ચ સ્વરથી ! અરે, મુટી આ પાછો દેઈ
તેને ચાલ્યો અવર દિશામાં માતરિશ્વ, ને
મંદ આપટું પડી ગયું, તે રુમઝુમ રુમઝુમ
રુમઝુમ કરતું, થાકે હાંફતું હળવે હળવે
પાછું પડે એ નય ભૂમિ ભણિ.
જિવતો રૂંડેજે

જિવતો રૂંડેજે અગણિત વર્ષો વિષે તું રસધર !
સ્નેહગર્ભ તૂં : તારી પેઠે, જે ને, આજે
ભુવન સર્વ છે; અમીદષ્ટિ તે ઉપર કરી તું

૬૦

રાગ ! રાગ રતિ સજિ રે !

વિશ્વમાં રતિ ઘણી હજિ રે !

પડી રહ્યો એ મેઘ એટલે શાં ખેચરનાં
ટાળેટાળાં સ્વતંત્ર થાતાં સ્વ-સુખ કેરા
અંક વિષે ફરિ કલોતથી કોણાદસ કરતાં
આવે પાછાં ! હર્ષપ્રમત્ત બનીને આવે,
એકગિન્નને અંટીવાળે, ઉડે ઉપર ને
નીચે પાછાં ! ચક્રગતિ ફરિ રાસ રમી ગીત

૭૦

- ૮૧ અભિજ્ઞાત યુવાન સમે હયથી ઉતરી નખમાં ચડતો કમથી;
ગગનોપવને હિમરસિમ ફરે સરના હૃદયે પાણુ રૂપ ધરે.
૧૧ મેઘના વિવિધ ગુન્ધમની મહી ચંદ્રમા વિચરિ વેગથી ઉભો
ચોક્કમાં ગગનના, હૃદયે ધરે મૂર્તિ એ જલમયી વિયોગની.

આકાશે તો ચંદ્રમા થંભિયો ને
તેજોરૂપે અંતરિક્ષે ખડું છે:
થંભે ધીમે ડોલતી નાવડીઓ
ના થંભે ત્યાં હૃદયરસને વર્ષતી સૂરમાળા.

ફૂલે કવિજનો સદા શ્રવણરમ્ય શબ્દોમહી
અથા જ વિખુટાતણી નિરખિ ભાવ સૌન્દર્યનાં :
યથાર્થ ! નિરખી સુધાકર સુધા બધે વર્ષતો
મ્હને ગમગિની દમે, સ્મૃતિ ભરાય વડાલાં થકી.

વાદળૂં શ્યામ આર્વતાં ઢંકતો ચંદ્રમા જરા;
નયનો તો ય શોધે છે સૌન્દર્યમૂર્તિને તમે.

૧૬ મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ (કાન્ત) —

સાગર અને શશી

આજ મહારાજ જલ પર ઉદય જોઈને
ચંદ્રનો. હૃદયમાં હર્ષ જામે,
સ્નેહધન, કુસુમવન વિમલ પરિમલ ગહન
નિજ ગગનમાંહિ ઉત્કર્ષ પામે :

પિતા, કાલના સર્વ સંતાપ શામે-
નવલ રસ ધવલ તવ નેત્ર સામે, પિતા,

કાલનાં

જલધિજલ દલ ઉપર દામિની દમકતી,
 યામિની વ્યોમસરમાંદિ સરતી;
 કામિની ક્રોડિલા ક્રોડિકૃજન કરે
 સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી :
 પિતા, સૃષ્ટિ સારી સમુદ્ભાસ ધરતી—
 તરલ તરણી સમી સરલ સરતી, પિતા,
 સૃષ્ટિ સારી૦

૨

૧૭ ઉમાશંકર જોહાલાલ જોષી :

નિશીથ

નિશીથ હે ! નર્તક રુદ્રરમ્ય !

સ્વર્ગંગનો સોદત હાર કંઠે, કરાલ ઝંઝા ડમરૂ બળે કરે;
 પીછાં શીર્ષે ધૂમના ધૂમકેતુ, તેજભેદોની ઉંડે દૂર પામરી,
 હે સૃષ્ટિપાટે નટરાજ ભવ્ય !

ભૂગોલાદર્શે પાયની ઠેક લેતો; વિશ્વાંતના વ્યાપતો ગર્ત ઊંડા :
 પ્રતિક્ષણે જે ચક્રરાતિ પૃથ્વી, પીઠે તેની પાય માંડી છટાથી, ૧૦
 તાલી લેતો દૂરના તારકોથી.

ફેલાવી 'જે બાહુ અહ્માંડ ગોર્ષે, વિંઝાઈ રહેતો ધૂમતી પૃથ્વી સાથે:
 ઘૂમે સુઘૂમે ચિરકાળ નર્તને, પડે પરંતુ પદ તો લયોગ્યિત
 વસુધરાની મૃદુ રંગભોમે, બળંત બ્યાં મંદ્ર મૃદંગ સિંધુના.

પાયે ત્હારે પૃથ્વી ચંપાય મીઠું, સ્પર્શે ત્હારે તેજરોમાંથ ઘોને.
 પ્રીતિપ્રેયાં દંપતીઅંતરે કે વિકારવંટાળ મયે તું-હૃદયે. ૨૦

નિહારિકાનાં સલિસે ખેલનારો, લેનાર જે તાગ ઊંડા ખગોલના,
 રંગંગણે તું ઉતરે અમારે !

દોડો ત્હને સ્વૈર ધુમંત બોમે, અગરત્યની ઝૂંપડિએ ઝુકંતો,
કે મરત પેલા મૃગશુબ્ધ સ્વાનને પ્રેરંત બોમાંત મુઘી અકેલ.
સમર્પિનો વા ફરિને પતંગ. ચગાવિ રૂહેતા ધ્રુવ શં રમંતા. ૬૦
પુનર્વસુતી લઈ હોડલી જરી. નૌકાવિહારે ઉરને રિઝાવતો.
કે દેવયાત્રી મહિ જૈ ઝુકંતો.

દોડેલ હેમંતમર્ગી વળી મધા તણું લઈ દાનરડું નિરંતર
શ્રમે નભક્ષેત્ર તણા મુપદ્ય તારાકણો - ધાન્યકણો - લણુંતો.
ને વર્ષામાં લેટતો અપ્ર ઓઠી, હે રૂપોમાં રાચતા નવ્ય યોગી !

નિર્દીપ્ય હે ! શાંતમના તપસ્વી ! નજી અવિશ્રાંત વિરાટ તાંડવો, ૪૦
કદીક તો આસન વાળિ ખેસનો દિમાદ્રિ જેવી દહ તૂં પલાંડિએ.
ઉત્કાંતિની ધૂણિ ધખે અળાં અળાં, ઉત્કુલિંગો ઉડતા દિગંતમાં.
ત્યાં ચિંતવે સૃષ્ટિરહસ્ય ઊંડાં, અમાસ અંધારતણે નિગૂઢ તૂં.
અને અમે માનવ મંદ એનવી દાવો ત્હને જ્યાં ફરિયે નિલાળવા,
જૂંભાવિકાસ્થૂં મુખ જોઈ ચંડ ત્હાં દગોથી રહિયે જ વીંટી ૫૦
નહાતી અમારી વરદીવડીને; ને બૂલવાને મથિયે ખિસેલું
સ્વરૂપ ત્હાં શિવરુદ્ર બોમે. ✓

સંન્યાસી હે ! ઉર્ધ્વમૂર્ધા અધોર !

અંધાર અર્ચેલ રૂપોલ ભાગે, ડીગે ચોળા કૌમુદિ સ્વેતભસ્મ,
કમંડલૂં બંદિમ અજમીતું કે પૂર્ણિમાના છલકંત ચંદ્રનું.
કે રસપ્રોક્ષણ ચોદિશે, જે સ્વયં ચરે નિઃસ્પૃહ આત્મલીન, ૬૦
દારે દારે દૂકતો ભેખધારી !

પ્રમુખ કોઈ પ્રણયી યુગોનાં

ઉન્નિદ્ર હૈયાકમલો વિષે મિઠો ફેરાવતો એનનો પરાગ,
સ્વયં મુનિશ્ચંચલ. અન્ય કેશં રાગે કરી અંતર મત્ત ચંચલ.
ખેલંદા હે શાંત તાંડવોના ! ✓

મહારા દેશે શાશ્વતી શર્વરી કે, નિદ્રાધેરાં લોચનો લોક કેરાં, ૭૦
મૂર્છાયાં ભોળાં લોકલેયાં:

તે સર્વ ત્વનીસ્વનૃત્યતાએ ન બગશે, ઘોનટ હે વિરાટ ?
મહારે ચિત્તે મૃત્યુધેરી તમિસ્રા, રક્તસ્રોતે દાસ્યદુર્ભેદ તંદ્રા.
પદપ્રપાતે તવ, હે મહાનટ, ન તુટશે શં ઊરના વિપાદ એ ?
તાએ તાએ નૃત્યના રક્તચેષ્ટે સંગીત આંહી થું નહીં સ્ફુરે નવાં ?
આંતોને તૂં એતના દે, પ્રકુલ શોભાવતો તૂં પ્રકૃતિપ્રિયાને, ૮૦
ને માનવોતી મનોમૃત્તિદામાં સ્વપ્નો કેરાં વાવતો બી અનેરાં.
તૂં સૃષ્ટિની નિત્યનવીન આશા: ન આટલું તૂંચિ થશે ? કહે, કહે,
નિશીથ, ચૈતાલિક હે ઉપાના !

૧૮ ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ હુહાર ‘(સુંદરમ):’ ✓

બહુરંગિણી

તૂં તો અબજ વેશધારી, અનંત રૂપવાળા, બહુરંગિણી:
છંદ છંદ નાચે તું ન્યારી, દેવોતી દુહારી, બહુરંગિણી—ધ્રુવ.

પાંપણને પલકારે ભરતી ત્રિલોક તૂં,
અંટ મયંક મહયું વ્યોમ તહારે ઝોકતું,
વૃંદના વિહાર તહારા ત્રિભુવન વિલોકતૂં:

સાગરની સુંદરી લહેતી, દર્શનિયાં દેતી, બહુરંગિણી:
કોનાં આવારણાં લેતી, એ વાત જ કહેતી, બહુરંગિણી ! ૭

ધેરા આકાશપટે હાથા ઘનસ્થામની,
સવિતાનાં તેજ ઝીલી ઝબકતી ભામિની,
રંગ છોળ ફેંકતી આ, વ્યોમ કેરી સ્વામિની:

His story never repeats himself.

God was created in the image of man
૩૪ સ્તબક ૨

જૂલે દિશાએને ઝીલે, દિગંતા દંદાળે, બહુરૂપિણી:
છપી પ્રકટ રંગ દોળે, ક્ષિતિનેને ખોળે, બહુરંગિણી ! ૧૨

આછી તરંગમંથ દરિયાની હેરતી,
પાંખો પસારી ઊડે, પીછાં શી વેરતી,
પીંજેલા પોલ સમી આભ બધો ઘેરતી:

છૂટે અંખોડલે છડેલી, ઓ રૂપકેરી વેલી, બહુરૂપિણી:
આછેરી ઓઠણી સંકેલી ઉડે રંગ રેલી, બહુરંગિણી ! ૧૭

ભગવાં ભભૂત ધરી ભીખે શું નેગણી,
કુંકુંની આડ તાણી ભાસે સોહાગણી,
ગાસે ગુલાબભરી કન્યા કોડામણી:

ધૂમે તું દોણ ભેખધારી, વેરાગણ સંસારી, બહુરૂપિણી:
રંગની ઘડેલી, કુમારી, અલખની કુવારી, બહુરંગિણી ! ૨૨

સંધ્યા ઉપાના આ રંગભર્યા કુંડ ને !
દાથે આ વાયુઓની પીછીઓના ઝુંડ ને !
લીધા પ્રતીક કાળ પૃથ્વીના ખેડ ને !

ખોલ્યો આકાશપટ ખોળો, તહે કૂચડો ઝખોળ્યો, બહુરૂપિણી !
રેખાનો રમ્ય રાસ દોર્યો, જીવનરંગ દોળ્યો, બહુરંગિણી ! ૨૭

માનવનાં નેણમાં ન વેણમાં સમાતી,
સાત સાત રંગમાં ન ઝાલી ઝલાતી,
કલ્પનાની ડાળ તહારા ભારથી દબાતી;

પલટતી વેશવર્ણકાયા, તહે વિશ્વો સર્જવ્યાં, બહુરૂપિણી:
પાથરતી ગ્રાણભરી છાયા, ઘેરતીની ધન્ય જાયા, બહુરંગિણી ! ૩૨

૧૯ નરસિંહરાવ જોષાનાથ દિવેદિયા:

પ્રકૃતિ રહસ્ય અને માનવગાળ ✓

જો ! જો ! પેલો ઘુઘુઘુઘુઘુ નાદ ગંભીર બોલે, ભ્રષ્ટા,
 જાડો પેસે મુજ હૃદય ને શાંતિનું નીર ડાલે,
 ને ચાલે ત્યાં પ્રતિરવ ઈર્ષ ઊપની ઊર્મિમાળા;
 ક્યાંથી પામ્યો અતિગદન આ શક્તિઓ સિંધુ કાળા !
 જાડા એ નાદના અર્થો ઉદ્દેશી ના શકું ઈર્ષ;
 જાયા માત્ર દિસે ઝાંખી, સ્પર્શતાં તે ઉડી ગઈ.
 સ્વપ્નસંસ્કાર એ સર્વ વાંકાચૂંકા ગુંથી રમું; ૧૦
 હૃદયોર્મિતણા બિંદુ ઉછાળું સ્વલ્પ એમ હું.

ધરા ઉછંગે લવિ મંદ વાણી,
 મનુષ્ય જાગ્યો નવજન્મ પામી,
 તે કાળ પૂર્વે પણ નાદ આ તો
 ગાજી રહ્યો ગદન ગાન અનાદિ ગાતો.

ધરા વિષે માનવકંઠે વાણી,
 વિલુપ્ત થાશે સ્થિર સૌન પામી;
 તેની પછી એ ગુરુ નાદ આ તો,
 જો ! જાગશે ગદન ગાન અનંત ગાતો. ૨૦

તથાપિ સિંધુ જનમ્યાનિ પહેલાં,
 અને લયે સિંધુ વિલુપ્ત થાતાં;
 ગાન્યો હતો ને વળિ ગાજશે જો !
 સિંધુ સનાતન તણેા ધન નાદ બીજો.

our sweetest songs ~~that~~ are those
that tell of saddest thought.

૩૬

સ્તબ્ધ ૨

ગરબી.

શું દર

ઓ ગિરિકાંઠિલ તૂં !

શું અદ્ભુત રેશે ગાન ઓ ગિરિકાંઠિલ ! તૂં,
તુજ ગૂઢ અર્થનું જ્ઞાન પામું ન કે દિન દિન;
મેઘ શિખર છુપિ ચંદ્ર વરસે રિમ્ત અભિધાર અનંત રે,
ને ગિરિ, તરુ, જળ મત જ ઘૂમે, એવું ગાન રેલું ત ઓ ગિરિ
લતા માધવી ઉછંગ ઉછળા કળા રમે લાગળ રે,
સુગંધ ને રિમ્ત યોગમ વેરે. એવિ મધુરરવધાર ઝરે ગિરિ ૩૦
ટિટ્ઠુ ટિટ્ઠુ ગાન કુંડાળે ભમતું નભ મોઝાર રે;
ગિરિશૃંગોમાં ધ્વનિ દર્દ દર્દ રમ્ય રજતરણુકાર ઝરે ગિરિ
મધ્યરજનિ આંદનિમા ચળકે, સાગવને ગુચવાયું રે,
ધુમસ રુપેરી, તે પર તરતું ગાન અમરતું આપ્યું ને ગિરિ
પ્રિય સહચર્યોને શું તૂં શોધે ગાન ગાઇ વનવનમાં રે ?
તે થકિ શું કંઈ મધુર ગાનને રંગે ભાવ કુણુમાં ઓ ગિરિ
અવિરત મધુરા ગાનતણી તુજ કવિતા કદિ ન સુકાય રે,
એ અદ્ભુત ગુણ ક્યાંયિ સાંપડ્યો ? મધુર ન મધુર ન ગાય ઓ ગિરિ
માનવજીવનના સુર ઊંડા પ્રકુલ ને વળિ ઘેરા રે.
તે સર્વેનાં રહસ્ય સાચાં વાંચિ શકે જ અનેરાં— તે ગિરિ ૪૦
નૂતનધન રંગે રંગીલી સંધ્યા લટકે આવે રે,
મધુર અનિદ્ર ઉચ્છવાસથી કરતી અધરરૂપથી ભાવે જિંયા ગિ
તોય અડગ ગિરિસમાધિ ન તરે, તે ગિરિપણુ દ્રવ ધારે રે,
જેલ વેળ સુરસુંદરી સંધ્યા લલિત સુરો લલકારે આ ગિરિ
ગૂઢ શક્તિને ગૂઢ અર્થ તુજ કળા શકું શી પેર રે ?
ગૂઢ બને ગિરિવર ન્યાં પીતાં અવિરત અમિરસસ્હેર તુજ ગિરિ

* અલભેલી રે અંગે માત્ર-એ ચાલ.

રાગ મહાડ

ભૂરા વ્યોમ વિષે ગિરિરાજ ઓ! છાના લેખ લખે શા આજ? ઊંજ

મેઘમાળ તુજ કંઠ વળગતી તેને ન જ્ઞેતોં લગાર;

જિંચા જિંચા ભૂરા વ્યોમ વિષે તૂં લેખ લખે હજાર રે! ૫૦

છાના લેખ લખે શા હજાર!

આવી પડતી ઉછંગમાં રે કાંઈ દસતી ધુમસતી હાર,

પ્રતિહાસ તેને ન દેતો તૂં તો જોડા મૌનતણો ધરી બાર રે!

છાના લેખ લખે શા અપાર!

નાદ સનાતન સિંધુતણો રેડી રેડી હૃદય મોઝાર,

ઘોળા ઘોળા ગાન અંતરમાં રચ્યું તેનો કરે ઉદ્ગાર રે,

છાના લેખ લખે ગિરિરાજ.

શ્યામ રજનિ નિજ અંગુલિ નયવે વ્યોમપટે જે વાર,

તારકમય ગાન ચમકી એ રૂહે તોયે વાંચી શકું ન લગાર રે,

જોડા લેખ લખ્યા ગિરિરાજ. ૬૦

ગૂઠ અર્થ તમ હૃદયતણા પછી કેમ જોડેલું હું બાળ?

દીન બની લાહું આનંદ જોડો જોડો માત્ર ઉપકાર રે,

સિંધુ, ક્રોડિત, ને ગિરિરાજ!

૨૦ જેઠાલાલ ના. ત્રિવેદી

સમુદ્રને ✓

દીધેલ તહે અમિ પિધું મળિ દેવલોકે,

ને દ્રાર આ અમતણાં હજિ મૃત્યુ દોકે,

દીધો મનોહર મહા વળિ ચંદ્રમા તે

આવે ન કામ અમને કદી કૃષ્ણ-રાતે.

મોહાવતી મન ત્રિભુવનનાં રૂપાળી,

સૌંદર્યમાં કમલ-સત્ત્વ સમી સુંવાળી

દીધેલ લલિત તુજ કો જાણુ વિષ્ણુ જેવા
 લેઈ જતા, અવરને મળતી ન જોવા.
 ના રતન કો' તુજ તણાં અમ ર'કભોગ્ય,
 તું ગર્વથી ઉઠળતો દિસતું અથોગ્ય:
 —ત્યારે કહું કયમ તને દૌન-હીન વદે ?
 ખારાસ જે હૃદયની ગમતી તને ના,
 જેને કલંક કલ્પું 'દધિ ! તું ગણે છે,
 'મીઠું' બની અમ જગે રસ તે ભરે છે.

૧૪

૨૧ ઉમાશંકર જોડાલાલ જોષી

બળતાં પાણી

નદી દોડે, સોડે ભડભડ બળે કુંગરવનો:
 પડે ઓળા પાણી મહિં સંરિત હૈયે સળગતી;
 ઘણું દાઝે દેહે તપિ તપિ ઉડે બિંદુ જળનાં,
 વરાળો ફેંચાતી પણ મદદ કેં ના દઈ શકે.
 જરી થંભી જૈને ઉછળા દઈ ઓળો તટ પરે,
 પડાડોને છાંટી ચિતળ કરવાનું નવ બને.
 અરે ! જે પડાડોએ નિગ સહુ નિચોવી અરપિયું
 નવાણામાં તેને સમય પર દે શુદ્ધ ન શકે.
 દિનારાની આંટી જડ કહણુ માઝા કયમ કરી
 હથાપી સોપીને સ્વર્ગન દુખને શાંત કરવું ?
 નદીને પાસેનાં સળગિમરતાંને અવગણી,
 જવું સિંધુ કેરા અદિહ વડવાણિ શુભવા !
 પછી ત્યાંથી કો'દી જળભર બધે વાદળ બની
 વહી આવી આંધી ગિરિદર શમાવાનું થઈ રહે !
 અરે ! એ ને ક્યારે ? ભસમ સહુ થૈ બપ પછિથી ?

૧૫

૨૨ દુર્ગેશ તુલનાશંકર શુક્લ :

લાવા

પૃથ્વી, પેટાળ ત્હારે હવ નિત સળગે અંતરે, તોય ત્હારે
લાસે શે કુંપળો આ હરિત મૃદુલ રે ? અંકુરો કેમ ફૂટે ?
મ્હારે હૈયે ય લાવા પ્રતિદિન પ્રજળે, ના શમે કોડ વાતે,
બાળે ઊર્મિ, મધૂરાં સ્વપન, પ્રિયતાણી સંસ્મૃતી રમ્ય-ઓ રે ?
માતા, આ રંક કેંડે ગુરુપદ લઈ કે ભાવ ઉદાત્ત પૂરો;
લાવાની આપટે જો ઉર ડસડસતું,—શ્રેયનં લાસ વેરો !

૨૩ પ્રહલાદ જેઠાલાલ પારેખ :

જલધિમેળ શો

તુંડા નવ તુટે પડાડ, કણુ વા ખરો ના ખરો,
નહી જલધિમેળ એ કદિ ય ચિત્ત ચિંતા ધરે;
પ્રકુલ મુખ ઊરગીત સહુ અંગથી નાચતાં
વહી સતત કાંડે બિપાણુ પર્વતે આથડે.
હું યે જલધિમેળ શો ક્યમ કદી ય ચિંતા ધરે,
તુટે મનુજ દુઃખનો અડગ શો ઉભો પડાડ આ ?
ઉરે હું લઈ ગીત ને સ્મિતતણી ધરી દીવડી ..
યુગોયુગનાણા પડાડ પર હું પડું આથડી !

સ્તબ્ધક ૩

૨૪ હરગોવિન્દ પ્રેમશંકર કવિ—

કવિ અને જગત વચ્ચે વિરોધ

સુણું ક્યાં પ્રેમનું ગાણું મળે ક્યાં ઊરની મિજલસ ?
 વહે ક્યાં ભાવ દિલતખ્તે ? —ખતાવી દે તું એ કિસમત !
 વદી તૂં દે અરે ઓ આભ ! ખલક સારી જ તહે વીંટી,
 દિહી છે એવિ તહે દુનિયા દિલે દિલ પૂર ઝીલે ન્યાં ?
 ગબાવે ઇશકને નામે અરે દરિયા ! બધા કાંઠા,
 દિહું તહે કાષ્ઠ ખંદર, ન્યાં પિછાણે દિલ તલપતું દિલ ?
 ધરી ખુશબો ફરે દિનરાત સદાગતિ, બોલ એ ક્યાં કુંજ,
 સંભૂણાં ઊર ઉર સાથે ગળે લાગે ન્યાં સાથે ?
 અમી વર્ષાવતી ચંદા, જુવે છે શુદ્ધતમ ખૂણા,
 કહે તહે એવું દીપ્ત ક્યાં દિલે દિલ ન્યાં રમે ખુલાં ? ૧૦
 નહી ઇર્ષ્યા, નહી તુષણા, પ્રવૃત્તીના નહી પાખંડ,
 સુહાતાં હેત હૈયાનાં મળે ક્યાં ફહે મહને કિસમત ?
 સરવમય ન્યાં જને એકેક સરવમાં સર્વ ગણિ જતાં,
 જુદાઈ ના, નહી શંકા, જનો એવાં ક્યહાં, કિસમત ?
 ખુદાઈ ઇશકનું દીપ્ત પડ્યું ઉર તે બહોલે ઉર,
 અરે તારા અમર બોલો, હતું કે કાળમાં એવું ?
 હશે એવું ક્યહાં આજે ? થશે વા એહવું ક્યારે ?
 —ન બોલે કો, ન જાણે કો, પિછાણે કો ન ઊર્મી આ !
 અરે ઓ ઊર ! તૂં એકલ ખુદાઈ ઇશક કેરી એ
 ધરે આશા ! યુરે એકલ ! —દિલે છે એ જ તુજ કિસમત ! ૨૦

૨૫ મગનભાઈ ભૂધરભાઈ પટેલ (પંતીલ) :

સદ્ભાવના

ના મહારે તુજ ભેટ બક્ષિસ ન વા તહારી કૃપા જોઈએ;
હું એવો નહિ રંક કે અવરની મહારે દયા જોઈએ.
આવ્યો છું લઈ નગ્દ હાથ, કરવા સોદો મહને ભાવતો,
રાજન ચોર લિયે હરી નહિ કદા એવી મતા જોઈએ.
આપે તો ગુજરાન આપ મુજને, મહારી લઈ ખાતરી,
થોડા આપ દિનો વળી સુખ તણા, ના વાસના જોઈએ.
જો તું દાન કરે મહને, ભગવતી, દે દાન હૈયાતણું,
હૈયું સાફ પરંતુ કાચ સરખું તે હોવું, હા, જોઈએ,
જેમાં જોઈ શકું મુલગતતણી તસ્વીર ખેંચાયલી.
યા મહારી, જન આ નિખાલસતણી જો ચાહના જોઈએ,
જો કે ના મુજ માગણી તુજ કને, સંકાય જેનો તહને;
રે, ઝાઝું તુજ પાસ હોય નહિ તો સદ્ભાવના જોઈએ. ૧૨

૨૬ ખાલાશંકર ઉદ્ધાસરામ કેંથારિયા (‘‘ખાળ’’ ‘‘મસ્ત’’) :

ગઝલ

ગુજરે જે શિરે તહારે જગતનો નાથ તે રહેજો:
ગણ્યું જે ખારું ખારાએ અતિખ્યાદું ગણી લેજો.
હુનીઆની જુદી વાણી વિષે જો દુઃખ વાસે છે,
જરા યે અંતરે આનંદ ના ઓછો થવા દેજો.
કચેરીમાંહિ કાઢતો નથી હીસાખ કોડીનો:
—જગતકાજ બનીને તું વહોરી ના પિડા લેજો.
જગતના કાયને યંત્રે ખરી વસ્તુ નહીં ભાસે:
ન સારા કે નકારાની જરાયે સંગતે રહેજો. ૧૧૧

૨૯ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક (“ શેષ ”)
પાંદડું પરદેશી

ઓલ્યા પાંદડાને ઉડાડિ મેલો કે પાંદડું પરદેશી !
એ તો જેહું મહારા ચંપાની ડાળે કે પાં°
એનાં ફુલડાં ખરિ પલાં અકાળે કે પાં°
મેં તો હાર મહી ગૂંથાવ્યું કે પાં°
એણે ફૂલ એક એક કરમાવ્યું ! કે પાં°
એને નદીને નીર પધરાવ્યું, કે પાં°
એ તો દરિયેથી પાણું આવ્યું ! કે પાં°
મેં તો ખોદી જમીનમાં દાટ્યું, કે પાં°
ત્યાં તો ફણગો થઈને ફાટ્યું ! કે પાં°
મારી સખીએ બતાવ્યું સહેલું ! કે પાં°
એક ફૂંક ભેળું ઉડાડિ મેલ્યું ! કે પાં°

૧૧

૩૦ હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ—

નિરભિમાન

ભલે મન વિવેકહીન તિમિરે સદા આયડે,
અને હૃદય કલ્પનારહિત કૂપમાંહી પડે;
ભલે સકલ જિંદગાનિ રસરંગહીણી જતી,
પરંતુ નહિ નમ્રતારહિત ચિત્ત થાગ્ને કદી.
ભલે રખલન પૂર્વનાં સ્મરણથી સદાયે બળું,
પરંતુ ન હિતે ભુલી મદનડોર થાવા ચહું;
સદાય નિજ દોષ કાળ અનુતાપ વાળા પરે
વહે તુજ દયા, વિભો, ફિકર શી પછી માહરે ?
દિનેશકર કોમળાં ધનુષ મેઘમાંહી રચે,
નિહાળિ શિશુ ભાઈ ભાંડુ નિજને બતાવે ધસે;

ધરં વિવિધ વર્ણુ એમ જગ આગળે સર્વ તે
કટાક્ષ કરુણા તણા તુજથી જે લસે અંતરે:
પરંતુ કદિ વર્ણુ એ મુજ ગણું, ગણા'વા કરં,
અને હૃદયમાં પડેલ તુજ રસિમને વીસરં,
કરી પ્રખર તો, પ્રભો, કિરણ તાહરા તે સમે
મુકાવ વિખરાવ એ હૃદય મેઘને, વર્ણુ-ને. ૧૬

૩૧ રામપ્રસાદ મોહનલાલ શુક્લ:

ઝાંખી

પૃથ્વીથકા માનવ સૂક્ષ્મ જેટલો, પૃથ્વીય સૂર્યોથકિ સ્વરૂપ તેટલી;
અધિક વા તારકવૃંદ કેટલા નિહારિકા એક વિષે સમાય.
આકાશગંગાજલમાં નિહારિકા અનંત-જાણે લધુ બુદ્ધબુદ્ધો રમે!
પરંપરા આવિ અનેક ગંગાની ફેલાય દિશાલ ન તોય આવરે.
અસંખ્ય અહ્માંડતણો પસારો થોડાંક જિંદૂ અવકાશમાં પથાં; ૧૦
વિશાળ મેદાન વિષે શું વીખરી, એવાર દાણા પડિયાજ રાઈના!
દિશાલની એમ વિશાળતાનો અનંત શ્રેણીલગ પાર ના'વે;
વિજ્ઞાનના ઉત્ક્રમ સાથે એ વધે નવા નવા નિત્ય પ્રદેશ ખોલે.
મનુષ્યથી ઉર્વિ વિશાળ જેટલી, આજુથકા માનવદેહ એટલો;
આજુ વિષે યે આજુઓ અનંત બિન્ન સમાયા, જ્યમ સૂર્યમાલા ૨૦
વિષે ગ્રહો અંદ્રગણો ઉપગ્રહો અસંખ્ય તારા ખરતા, દિને દિને
પસારના પૂંછડું ધૂમકેતુ, અનેક સરવો, ન ગણાય જેહને!
આજુનું અલ્પત્વ વિરાટ એટલું પ્રત્યેકમાં વિશ્વ સ્પુરે, રમે, શમે:
અહ્માંડની સર્વ લોલા ધરંતા સૂક્ષ્મત્વનો યે ક્યાંદિ પાર આવે! ૩૦
હયે નિહાળું, ત્રધુ જિંદૂ જેવડો અકાટ હં સાગરમાં જણાઈ; ૩૦
નિયે કં જે દગ, તો વિરાટ શો વ્યાપી રહું જિંદુનિ પાસ સિંધુ:
વિશાળતાથી હું કુલાઠ જાઉં તો અલ્પત્વની યાદ મ્હને ઉગારે.
સૂક્ષ્મત્વથી જે હું લતાશ થાઉં તો વિરાટ હં એ સ્મૃતિ પ્રાણ પૂરે,
આંદોલનો ખે ય મધે રહું છું વિકાસસંકાય ત્રિપે શ્વમ્ છું. ૩૮

સ્તબક ૪

૩૨ બેહરામજી મેહરવાનજી મલબારી—

અદ્ભુત મિત્રભાવ

કેમ અને ક્યારે મળ્યું મન તહારું મહારી સાથ ?
 દિલ સાથે દિલ મળ્યું ? હાથ મળ્યો હાથ શ ?
 બેના એક ક્યારે અને કેમ બન્યા નેક મિત્ર ?
 તહારામાં સમાવ! પહેલાં મહારામાં સમાત તું ?
 કોણથી કથાય એવો દૈવી એકતાસ્વભાવ ?
 બેના એક થયા પહેલાં એકના બે થાત શ ?
 હા, કશું અશક્ય નથી સર્વશક્તિમાન ! તહને,
 એકના બે કરી બતલાવે જગતાત તું !
 એક ધર્મ એક કર્મ એક અધિકાર બેને,
 એક કિરતાર, તારનાર એક જોઈ છું;
 એક જ સંસાર, એક આચારવિચાર બને,
 એક અહંકાર,—તહારામાં હું મહારો ખોઈ છું;
 આવેશ ઉદ્દેશ એક, વિશેષ કહું શું ખીજું,
 એકચ—અવલોકનમાં ચિત્ત ચદ પ્રાઈ છું;
 ઉમંગતરંગે ઉછળાઈ હું સમુદ્ર આંહિ
 શાંત સુવદન તું શશી ઉપર મોહું છું.
 શી એ મિત્રતા જ ! જેમાં જોઈ ન જુદાઈ કાંઈ:
 ભલી જ ભલાઈ ભાઈ તહારીથી તણાઈ છું;
 ત્રાહિ ! ત્રાહિ ! જગતતવાઈથી પોકારતો હું
 આવી તહારી શીતળ છાયા તજે ભરાઈ છું;
 શાંતિ શીખવી તું નિવૃત્તિએ મન શુદ્ધ કરે,
 એ તહારા અપાર ઉપકાર નિત્ય ગાઈ છું;

મિત્રનું ચરિત્રચિત્ર અલ્પ આ ઉતારી અત્ર
એકત્ર સંગથી તું બની પવિત્ર થાઉં છું. ૨૪
શા હું તારા હૃદયવિસ્તારના વિચાર કરું,
કેમ વણુંવું, વીરા, ગામ્ભીર્ય મુખાવિન્દનું !
કેમ અને ક્યારે તારે મ્હારે પ્રીતિપાસો પડ્યો ?
—હું ગુન્ગર, ગુન્ગર, તું કમલ સિંધુનું !
ધન્ય મિત્રતા એ સગાભાઈથી સવાઈ એવી
દયારામ માંહિ દેખું દયા મધ્યગિન્દુ હું.
ના, ના, એ ભાટાઈથી સુગાઈ કાં ભરાઈ જાય ?
તારામાં શમ્યો હું, તો તું પોતે પણ હું જ છું. ૩૨

૩૩ અંદ્રવદન ચિમનલાલ મહેતા :

રમારક

લજી ફુલછડી ? મુગધમય પાંખડી ? કે ઘડી
શિલાશકલને અબોલ વદને યં વાચા દહી ?
વિરાટ નભમાળથી ચક્રચક્રંત તારા લજી ?
ધરં ચરણમાં ? પળેપળ રચું નવી દીવડી ?
સહસ્રકિરણાવલી રચિત દીપતી રાખડી
થકી અચિત વિશ્વનાં પરમ પંચતત્ત્વો સહ
તણા અચલ ચિત્રની જ સ્મૃતિ એક તારી અહીં.
કિયું રચું કહે અનંત યુગરાજથી ચે વડી !
હતી રમતિયાળ તું, સરલ શાંત ગંગોદકઃ
સદા પતિતપાવની, કમલરેખશી વિસ્તરી
વહી ધનગમ્ભીર નિત્ય મુગ છવને નિર્ઝરી,
ઉડંત જગતાતની અતિ વિશાળ કો કલ્પના
સમી, તુજ મિમે કઈ નવિન હું રચું લાવના ?
'ઈલા' શબ્દ એક એ જ નયિ ભવ્ય શં રમારક ?

તારે અર્થે તેજતણો વિનાશ ? દીવો યુગ્યે જ્યોતિતણો શું હાસ ?
 ઝમિશમ્યે શં વિરમે વિલાસ ? સંગીતનો વાદ જતાં શું નાશ ?

મૂઢત્વ મહારું આ ભેદી મૂઢતા કોણ દાખવે ?

મૂઢમકેરો રણુકાર સ્થૂલમાં કે ન સાંભળે !

મેં મૃત્યુ અંકે મુજ બાલ સંગે મૂતેલ જોયાં શિશુઓ અસંખ્ય,
 હું સાંભળું છું મુજ બાલચીસે અનેક ચીસો જગબાળકોની.
 જાડી અમારી ઉરવેદનામાં છૂપી વ્યથા કે જગની જણાતી:
 હું દાઝતો અંતર બાપજાળે અનેક દુઃખ્યાં જનનીપિતાની. ૫૦

દંપતી વેલને મોઢાં કુસુમો દહ ને પછી

મૂંડી કોણ જાતું મૂઢાં મૃત્યુના નિજે હસ્તથી ?

મોઢાં હરાયાં શુચિ બાલપુષ્પો જીવંત મૂઢમ સ્મૃતિ સૌરભેથી
 જિવાડતાં કે જનનીપિતાને મૃત્યુ વિષે જીવન મૂઢ રીતથી.
 કે કાલના ગડવરને ઉબળે દિશાવકાશે નવતેજ પૂરે
 એવો અનેરો સ્મૃતિદીપ દેવે કૃપા કરી માનવચિત્ત ચેતવ્યો.

વિનાશમાં સર્જનતંતુ સાચવ્યો.

જન્મ જીવન ને મૃત્યુ એક તંતુત્વ પામતાં,

વિશ્વના આદિથી નિત્યે વૈવિધ્યે વિકસી રહ્યાં !

વિલાસ એ અહ્મુત આદિશક્તિનો અનંતમાં મૂઢ સદાય વિસ્તર્યો
 સામર્થ્યનો, કાલનિયંત્રણના સાક્ષી સદાયે મનુબાલને કર્યો.
 આ વિશ્વના સર્જન ઐલિખંધે છે માનવીચિત્ત જ એક દીવો,
 ખેટાવિયો તે જ અદીહ હાથે અંધાર જેણે જગમાંદિં વેર્યો.

ખીડ્યાં માનવી ચક્ષુ તિમિરે ભય ધારતાં

મૃત્યુની અંજને પાછાં નવલાં નેજ પામતાં.

x

x

x

x

૩૬ ન્હાનાલાલ દલપતરામ દવિ—

સ્મૃતિશેષ વડીલ પૂર્વજ આજળ નવીનનું પ્રાયશ્ચિત

પિતાજી, પત્ર ને પુત્રે એ જ આવી વસંત આઃ
દહોકે છે કોટિલા, એવાં દહોકે છે સ્મરણો અહા !
આંખાની ડાળ મ્હોરી, ને આત્મા થે મુજ મ્હોરિયા;
ગાય છે સાધુ ને સંતો હરિની રસમ્હોરીઓ.
હં થ તે લઈ આ વીણા સ્મરું છું ગુણ આપના,
પુણ્યલોક પિતા, મંત્રા જપું છું પિતૃગ્વપના.
છાયા તો વડલા જેવી, ભાવ તો નદના સમઃ
દેવોના શ્રામના જેવું હૈદું જાણે દિમાલય.
બુદ્ધિવૈભવ ને આસ્થા, આશા, રસ, ઉદારતાઃ
એ દેવી દીપમાલાનાં અંતરે તેજ રાગતાં. ૨૦

પૂર્યાં છે દુઃખ ને પાપ મનુષ્ય જગમાં રુડા,
પાડ્યા અંધારના પાટા તેજસ્વી વિશ્વમાં વડા.
દિહું એ સૌ દીર્ઘ કાલ, મુદાર્યું મુદાર્યું થ તેઃ
પછી સંસારવાડી થી સંજ્ઞી લીધે દર્શિત.
જાડું વર્ષો મુઠી આપે મૂલવ્યાં મોતિ અંધારનાં,
પછી પારખવા ખેડા આત્મનાં દરિયાવમાં.
શ્રમતાં સૌ દિશે તેને ધાર્યાં એક સમાધિમાં.
વાળા અક્ષાંડથી ચક્ષુ પરોવ્યાં પરમેશમાં.
સ્મિતની સુદરતાના કપોત્રે અંકુરે ઉભા,
મધુરાં હસ્યની દીપે મુખે મધુરી પ્રભા. ૪૦

આત્માનું તેજ, વીંધીને રામ રામ વિદાસ તું;
અભિર્ષિ, આખે દેડે અદાવત્તમ્ વિદાસ તું.

વેદ જેવા મહાભાવ, દેવ શા દિવ્ય કાંતિના,
 પ્રકાશે પરમાનંદે એવી અખંડ કાંતિના.
 સદસ્ય ધારથી જેમ વર્ષે છે મેઘની ઝડી,
 ક્ષોદમાં વર્ષતાં તેમ આપના આત્મના અમી.
 સિંધુ પ્રત્યે વહેતી નેની ઝીર્મિઓ નદીઓ તણી,
 ક્ષોદનાં હેતનાં પૂર જહેતાં તેવાં તહમે ભણી.
 સારપ આશિયો જોરી જનોમાં શુભ નામના,
 સંચર્યા લઈ સહભાવે આપ અક્ષરધામમાં.
 દેહના મુરથે સ્થાપી દેહી રેરા મહારથી,
 ધૃષ્ટિયોના અશ્વ નેડી, લગામે વૃત્તિની ગુંથી,
 વિવેક સારથી માંડી અખંડ પ્રભુની દિશે,
 તહમે કીધી મહાયાત્રા વિશ્વના ચિપયો વિષે.
 નિત્યે જીવનમાં યોગી તત્ત્વચિંતક ચિંતને
 શાણા સંસારિ સંસારે, તપસ્વીજ તપોવતે:
 ભક્તિદેશે મહાભક્ત કુંપજો ભાવની કુંળા,
 -આપને આંખે એમ ડાળિયો સૌ કળા કુલી.
 શં શં સંભારું તે શી શી પૂજ્યવિભૂતિ એ ?
 પુણ્યાત્માના ઉંડાણો તો આભ જેવાં અગાધ છે.
 ને એવું ચંદ્રનું જ્યારે પડ્યો'તો પિતૃભાવથી,
 વિસારી પિતૃપૂજન હં ખડ્યો'તો પુણ્યદહાવથી.
 બહુ અવગણ્યા, તાત ! અસતકાર્યા, અનાદર્યા,
 રૂ અપમાનને ગારે આ હાથે દેવ અર્ચિયા !
 ખાજવ્યા પજવ્યા પૂરાઃ કુમળું દિલ કાપિયું,
 ને તહમારા દિનો છેલ્લા ઝેર કીધાઃ—સહ ગયું.
 ગયો તે યુગ મસ્તીનો, ઝંઝાવતો ગયા અધાઃ—
 આપના મૃત્યુએ તાત, આજાંતીર ઉંડાં કિધાં.

પાપની મોહની પેખે, ન તો એ મોહ પામતા:-
પુરાણી ને પુણ્યવંતી આર્યોની એ જ આર્યતા. ૧૦૦

જન્મની વેળ ને આપે સંચીતી મુજ અંતરે,
નિભાવ્યો આર્યતાએ તે, ને બચાવ્યો પ્રભુવરે.
ભમે છે આ ગ્રહો આભે, કાઈ તોયે નહીં પડે;
ન છૂટે દાંડિથી ને કે વીંઝણે રમણે ચરે.
રમીને ને ભમીને હું આવ્યો છું આપ છાંયમાં:
હેને એ છાંયડી શીળી દીધી છે જેમ કાચ આ.
સૌ અળવીતરાંની એ ક્ષમાઓ તાત આપળે:
ન જ્ઞેશો માટિને, દેવા ! માનજો પંક પંકજે.
અંધારી રાત્રિએ ઉંડા શબ્દ હો અંધકારના
ખોલે છે ઉરમાં એવા શબ્દ કે ભૂતકાલના. ૧૨૦

કેવળે આત્મની ન્યેત જંઝાનિદો સ્મૃતિતણા,
પ્રચંડ મોજે ઉછળે એ અવિરામ ઘોષણા.
અદીદા સિંધુની આવે ગર્જના ક્ષિતિજે તરી,
ગળે છે પડછંદા કે એવા અંતર્ગુદા ભરી.
ધોરે જેવો મહાધોરે ઘેરો તોફાનનો ધ્વનિ.
સમસ્ત છવનકેરો ધોરે એવો મહાધ્વનિ.
અને એ સ્મૃતિના ઊર્મિ, પડયા ભૂતકાલના,
ને બધા મુંઝવે એવા ખોલ ને મુજ આલ્સના;
તે સૌમાં તરતો, વળે ચંદ્રમા ધ્યોમને ગરે,
મુણ્યો આકાશવાણી શો શાંતિનો શબ્દ એક મેં. ૧૪૦

શમાવે પ્રભુના શબ્દો આ કેવળ વિશ્વનો,
એ શબ્દે એમ મહારો એ શમ્યો પોકાર ઉરનો.

વર્ષા માધુર્ય દેવોનું, અંધકાર ઉજળતો,
 પુરાણા એ યુગોને યે ઓળંગી શબ્દ આવતો.
 જ્યોત્સ્નાની ધારમાં જેવો ભર્યો મંત્ર મુધામય,
 એવો ગેળી મુખ્યો મંત્ર: -પિતૃ દેવો ભવ પ્રિય । ૧૫૨

૩૭ રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ (“મકરંદ”)—

તું ગઈ અને હવે ?

ત્યારે ગઈ શું અહિંથી પ્રિયા તું ? મુકી ગઈ આ હૃદય રિયાતું.
 હવે મિહૂં તે મુખ નાહિ તાકી નિહાળવાનું નહિ શું કદાપી ?
 ચિન્તા અને દુઃખ થકી પિડાતા આ ચિત્તને ટેકવવાની આશા
 તારા પ્રિયા પ્રેમચિ આવતી જે. હવે પછી શું સહુ મૂકવી તે ?
 શરીરને ને મનને નરે આઘા પ્રદેશે કરતાં હવે ને ૧૦
 સ્વસ્થાન પાછું જાણે ખેંચનારું, શું તે વિના દૂર હવે જવાનું ?
 ગ્રહો ફરે છે રવિ આસપાસ, છાયા ફરે જ્યાં વચમાં પદાર્થ,
 પ્રદક્ષિણા એ પ્રિય ફરિ સર્વેઃ ક્યાં હું ફરું રે તુજ વીણ મધ્યે ?
 તારાનિ પેઠે સ્થિર એક હામ દુઃખો મુખો સૃષ્ટિ વિષે તમામ
 જોઈ રહી ક્ષોભ વિના જરી યે રહું જડાઈ ? ન અને કદી એ ! ૨૦
 શરીર મહાઈ સ્થિર રહે કદાપિ, આ ચિત્તને તો ન શકું જ રાખીઃ
 સ્વચ્છંદ તે તો ભમવું ફરે છે, —રે તું ગઈને સ્થિર કેમ રહે એ ?
 શું કાંઈ શોધું કહિં, ધૂમકેતુ જેને અગાડી વધતો જ દેખુંઃ
 જેને ન મધ્યે કંઈ ખેંચનારું પાછો ફરે ને નહિ કાંઈ સાડ ?
 ને છોડિ સર્વે મુખચાંતિ પ્રીતે સ્વીકારીને સંગત તેની નિત્યે ૩
 નવા નવા રોજ પ્રદેશ ભાળું ? જહી અહીંથી, અહિંથી જ જાઉં ?

૩૮ કરસનદાસ નરસી માણેક

‘અરે ન કાં, પ્રીતમ.... ?’

રહવાર ને સાંભરતી હજુ યઃ વસંત પહેલી હતિ આપણી ને
 ઉડી, સખિ, બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં મેં જમાવ્યું તૂં આસન આમ્રકુંઢે !
 હું કોકિલાના મુર પૂરવાને મથી રહ્યો તો પદ-શૃંખલામાં :
 સહસ્ત્રરશ્મી તણિ રોશનીને ઉતારવાને ઘરના દિવામાં !
 લસંત ને પદ્મદયે પરાગ; વિશુદ્ધ સૌંદર્યવત્યા મુહાગ,
 દિશોર ઊરે અનુરાગ મહેકેઃ શૂં સ્થૂલ સજ્જે રહિ તે શકે કે !
 નભોવિહારી મુર-આવલીની હું શોધિ થાક્યો અનુરૂપ કાયા.
 મિચેલ આંખો બ્યહિં મેં ઉઘાડી તહને સખિ, સન્મુખ ત્યાં નિહાળી,
 વિરેખ કે .ગ્નપ્રતસ્વપ્ન કેરું ઝૂલું તું તહારે પ્રતિગિંખ નેત્રે,
 કપોલ રાગે ઉરનાં તુમ્હે લખ્યાં હતાં અસ્ફુટ વાણિમાં કે ? ૨૦
 હતાં ઉરે ખે ય સ્ફુરંત એક વિચાર ભાવોર્મિથી તેમ પ્રાણે
 તથાપિ કે ગોઠડિ કાજ એયે ક્ષણાર્ધની સાધિ લિધી સમાધિ !
 “અરે ન કાં ?” તે પછી સાથ ખંને વઘાં, મુઝાયાં, વિરમ્યાં, અને ત્યાં
 રસાળડાળે કુજિ કોકિલાએ હસાવી ગૂંચો ઉરની ઉકેલી !
 “અરે ન કાં, પ્રીતમ,” બોલિ પાસે પડેલ શૈલાસનપે ઝુકાવી, ૩૦
 “વસંતના-શવનના-મુરે આ શકાય આખા જગને મુણાવી !
 ‘રસોત્સવાર્થે’ રસની સમષ્ટિ રચાવિ સર્વત્ર રસાધિરાજ
 સહસ્ત્રકંઠે રસસાદ દે તે જિલાય ના કાં સહુ માનવોથી ?”
 મુરાવલી કોકિલની હજુ ના શમી, વિરામી હજુ ઝંખના ના
 મુણાવવા સાદ જગજગનોને વસંતના ને, સખિ, -તાહરા યે ! ૪૦
 મુતેલ, રોધેલ, મુકેલ, સૌના ફરી ઉરંઓત વહાવવાના
 અતૃપ્ત તહારી રસવાસનાના અનંગ દેખૂં ભમતા ઉમંગ !
 કુમુમનાં દલનાં વસનો ત્યજી અવનિઆભ ભરે રસ સૌરભઃ
 અણ્ઞિદ્યાં ઉરતૃપ્તિનિમંત્રણે વિતરતી સરતી તવ વાસના !
 ઝીલાઓ વા ન ઝીલાઓ નહોતરાં રસરાજનાં
 હું તો ભાંગ્યો તુટ્યો સાદ તહારી સાથે, સખિ, પુરું ! ૫૦

મહાસંગીતગંગામાં આ પણા મુરદીવડાઃ
તરે વા એ, હુબો વા એ છેડાછેડી બની રહે !

૩૯ મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ (કાન્ત)—

વતસલનાં નયનો

તિમિરાશયના ગહને પડતાં સપનાં વિધુરાં નઝરે ચડતાં,
સહું તે: પણ —કેમ શકાય સખે સહિ વતસલનાં નયનો રડતાં ?
નહિ તે કંઈ દોષભર્યાં નયનો: પણ નિર્મલ નેહ સરોવર સા—
રસયુગ્મસમાં પરિપૂર્ણ દયા— રસ: એ જખમી દિલનાં શયનો ! ૮

૪૦ દેશળજી કાન્તજી પરમાર :

મૃગચર્મ

કોડતી કન્યાની પુરપથછેડી ચૂંદડિ સમી,

અરે આત્મા ફૂંળા, અરેવ તુજ છાયા પડિ ગઈ:

મુજ સદન ખડે શમિ રહી.

એની સુવાણી પર હાથ ફેરવું ને નેત્રથી કાઢ્ય સરે દયાઝબૂં. ૫

વન તૃણાંકુર ને ઝરા હિમા જ્વેશે વાટડી,

વન્ય કો ના ખેખશે ત્હારી પરિચિત શીંગડી:

આ બહાલસોલાં મુખ પીક પાપનું ચાલી ગયું ચંચળ નૃત્ય કયાનું.

તું જે દિનાંતે વનમાં વિંધાયલું ને મૃત્યુની અંતિમ ચાલનામાં,

—ગાણુ કેડે છિદ્ર આ, ડોક આ મરડાયલી,

આ રુપેરી છાતિની ચે કંપતી રોમાવલી, ૧૫

વેરી-ચિખેરી વણિ અશ્રુમાલ તે: તે જોઈ છું સૌ, મૃગચર્મ તૂંમાં !

અને સૌ જીવોનો ક્ષણિક ભવસંગાય વસતો:

મને સંગંધોનો કપટપટુ સંમોહ ખસતો;

નયન તુજ ભગવો જ લસતો. ૨૦

સ્તબ્ધ ૫

૪૧ નવલરામ લક્ષ્મીરામ ૫૦જ્યા :

ઇતિહાસની આરસી

ઇતિહાસની આરસી સાહી મેં જોયું માંહી,
 ચિરથાવર દીકું ન કાંઈ કરતી છં છાંહી.
 આ મુલકે બધામાં આજ, કયાંના કયાં રૂંદના,
 ઇંગ્લેન્ડ કરે છં રાજ, જગમાં જગ લેતા
 પણ એશી જ વર્ષ પછાત જો જોઈએ જાંખી.
 દિસે દક્ષણીઓ ગુજરાત ઘૂમતા હર દાખી.
 શો પેશવાઈનો દોર પુણે થી સંચરતા,
 બહુ ચક્રાં જલમ જોર, “છકડે ચા!”—કરતાં.
 માંહ્યા રાજ્યે અધર્મ અપાર, ધર્મનું ફલાવે જો:
 કરિ આર દિવસ ચમકાર શૂન્ય થયું રહેજે. ૧૦
 પેશવાઈ ખેડાં મુઘલાઈ ચાલતી ઓપાસે;
 અહિં સ્થાપી અકબર શાહ, બાંધી નીતી પાશે.
 નહિ જુલમ, ને કાઝું દાણુ, નહીં પક્ષા પક્ષી
 દિધું દેશીને માન સમાન, દેસાઈગીરી અક્ષી.
 ટકિ બસે વરસ મુઘલાઈ, તે આને યોગે
 બ્યારે રાજ્યનીતિ બદલાઈ પડી મરવા રાગે.
 આ બસે વરસ પણ બાદ કરી જો પછવાડે,
 પાદશાહી અમદાવાદ સ્વતંત્ર પાણે લાડે.
 “કુત્તે ચરં આયા સરસા —અસાયા શર શાહને”
 આ આસા બિલને અસાઉળે —ગમ્યું તે જાંને! ૨૦
 થો મહમદ બેગડો એક છેક મહા મોટા;
 બાંધ્યાં મસિદ મિનાર અનેક, શહેર, સાણુંગ, કોટા.

મહાસંગીનગંગામાં આપણા સુરદીવડાઃ
તરે વા એ, કુખે વા એ છેડાછેડી બની રહે !

૩૯ મણિશંકર રતનજી લક્ષ્મી (કાન્ત) —

વત્સલનાં નયનો

તિમિરાશયના ગહને પડતાં સપનાં વિધુરાં નજરે ચડતાં;
સહું તે: પણ — કેમ શકાય સખે સહિ વત્સલનાં નયનો રડતાં ?
નહિ તે કંઈ દોષભયાં નયનો: પણ નિર્મલ નેહ સરોવર સા—
રસયુગ્મસમાં પરિપૂર્ણ દયા— રસ: એ જાખમી દિલનાં શયનો ! ૮

૪૦ દેશજી કાન્તજી પરમાર :

મૃગચર્મ

કોઈંતી કન્યાની પુરપથઉડી ચૂંદડિ સમી,

અરે આત્મા કુંજા, અરવ તુજ છાયા પડિ ગઈ:

મુજ સદન ખંડે શમિ રહી.

એની સુવાણી પર હાથ ફેરવું ને નેત્રથી કાઢ્ય સરે દયાઝંખું. ૫

વન તૃણાંકુર ને ઝરા ઉભા જોશે વાટડી,

વન્ય કો ના પેખશે ત્હારી પરિચિત શીંગડી:

આં બહાસસોહ્યાં મુખ પીઠ પાચનું ચાલી ગયું ચંચળ વૃત્ય ક્યારનું.

તું જે દિનાંતે વનમાં વિધાયલું ને મૃત્યુની અંતિમ યાતનામાં,

—આણુ કુંડે છિદ્ર આ, ડોક આ મરડાયલી.

આ રુપેરી જાતિની: યે કંપતી રોમાવલી, ૧૫

વૈરી-વિખેરી વણિ અશ્રુમાલ તે: તે જોઈ છું સૌ. મૃગચર્મ તુંમાં !

અને સૌ જીવોનો ક્ષણિક ભવસંગાથ વસતો:

મને સંજોગોનો કપટપટુ સંમોહ ખસતો;

નયન તુજ ભગવો જ લસતો. ૨૦

સ્તબ્ધ ૫

૪૧ નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા :

ઈતિહાસની આરસી

ઈતિહાસની આરસી સાહી મેં જોયું માંહી,
થિરથાવર દીઠું ન કાંઈ કરતી છું જાંહી.
'આ મુલકે બધામાં આજ, કથાનાં કથાં રૂંદેના,
ધૃત્વેજ કરે છું રાજ, જગમાં જગ શેતા
પણ એશી જ વર્ષ પછાત જો જોઈયે આંખી.
દિસે દક્ષણીઓ ગુજરાત ધૂમતા ડર દાખી.
શે પેશવાઈનો દોર પુણેથી સંચરતા,
બહુ ચક્રાં જલમ જોર, " ઇકડે ચા ! " - કરતાં.
માંહ્યા રાજ્યે અધર્મ અપાર, ધર્મનું ફલાવે જો:
કરિ ચાર દિવસ ચમકાર શૂન્ય થયું શહેજે. ૧૦
પેશવાઈ ખેલાં મુઘલાઈ ચાલની ચોપાસે;
અહિં સ્થાપી અકબર શાહ, બાંધી નીતી પાશે.
નહિ જુલમ, ન ઝાઝું દાણુ, નહીં પક્ષા પક્ષી
દિધું દેશીને માન સમાન, દેસાઈગીરી બક્ષી.
ટકિ જસેં વરસ મુઘલાઈ, તે આને યોગે
જ્યારે રાજ્યનીતિ બદલાઈ પડી મરવા રોગે.
આ જસેં વરસ પાણુ બાદ કરી જો પછવાડે,
પાદશાહી અમદાવાદ સ્વતંત્ર પણે લાડે.
" કુતે પર આયા સરસા - ગસાયા શહેર શાહને "
આ આસા ભિલને અસાઉળે - ગમ્યું ને બાંને ! ૨૦
થો મહંમદ બેગડો એક છેક મહા મોટો;
બાંધ્યાં મસિદ મિનાર અનેક, શહેર, સાશુંગ, કોટો.

હતો ઝગરદસ્ત મહાશર મહા મોટા જંગી,
 ચડી બાણ, લડી, ચક્રચૂર કર્યા બહુ શીરંગી.
 પાણુ ચૌદસે આર અગાઉ હતું કર્યા સહેર જઃ
 હવે પાટણપુરને ગાઉં —થયો અકરાકેર જ.
 સત તેરસે પૂરાં માંલ થયા હિંદૂ પૂરા,
 પડ્યું પાટણ, વત્યો ત્રાલ —ધિક્ક નાગર નગરા !
 પેદા મુલકમાં મુસદ્દમાન ‘મારું માઈ !’ કરતા;
 હુટે ઝૂટે, પટાળે, લે જનન, વહૂ દિઠરી હરતા. ૩૦
 તડયા પડયા હજારો શર, ‘બલે મારી મરિયે’;
 વહું લોહિજેમ જળપૂર, હુયો દેશ તે દરિયે.
 એ દિવસ પડી જે પોદ, હજી ગગને ગાજે !
 એ દિવસ દેશીઓ શોક કરેને મળી આજે !
 એ દિવસ થકી પરતંત્ર થયા, ત્રાગિ ખાંપણ રે !
 એ આગે હતા સ્વતંત્ર હિંદુ સૌ આપણ રે !
 વધ્યો શોક થઈયું મુજ ગાનઃ જ્ઞાન આ એક જ રેઃ
 વિળુ ધર્મ નવલ આ સ્થાન ચલિત સૌ છેક જ રે.

૪૨ નર્મદાશંકર લાલશંકર :

સુરત

આ તે શા તુજ હાલ, ‘સુરત, સંનાની મૂરત !’
 થયા પુરા બેહાલ, સુરત, તુજ રડતી સૂરત !
 રે દસી દસી ને રડી ચડી ચડિ પડિ તું આંખી,
 દીપી કુંદનમાં જડી, પડી રે કથિરે આંખી ?
 કંચનમણિનો દેવ જેમ વેચાયો કડકે,
 સુકુમારો તુજ દેહ તેમ વહેંચાયો બડકે !

ઘર ઉપર એ શુરજ શોભતા હિંતા રંગે,
 ઢળી પડ્યા, નદિ નૂર જ, ક્ષોભ પામે છે ઢંગે !
 નેન તણા ચળકાટ —પડ્યા ફૂંડાં કદાં આજે !
 ભર્યા ગાલના કાંઠે —પડ્યા ફૂંડાં ત્યાં કાજે ! ૧૦
 ફૂંડાં હોંઠે જે લાલ ફુંગે તે શીકા ઢાળા,
 દાંત તણાતા લાલ, —મુઝે મરવાના આજા !
 રુડું અણિયાળું નાક ગેડું આઠાંએ બામે !
 ગથું લાય રે નાક —નીચું મોડું નીરામે !
 તેજસ્વી મુખ જેલ સુરતનું સુરજ જેવું,
 ડરામણું કિટું તેલ સુરત તુજ, ઘૂંચલ તેવું !
 ગોરું કારમું રૂપ ખમાં પૂતેમે જેવું,
 થયું વેડતાં ધૂપા અમાવાસ્યાએ તેવું !
 તન પર સુરખી લાલ હિડી રહેતી ચડતીમાં,
 ધૂળ હિંડે છે લાલ બુંડી કુખદા પડતીમાં. ૨૦

૪૩ નરસિંહરાવ લોળાનાથ દિવેટિયા :

સહસ્રલિંગ તળાવના કાંઠા ઉપર પાટણ.

અદિયાં સહસ્રલિંગ તળાવ વિશાળું હતું,
 અદિયાં પાટણ જુનું અહીં આ લાંખું સૂતું.
 અદિયાં રાણીવાવ તણાં આ લાડ પહેલાં,
 મોટા આ અદિં શુરજ મળ્યા મારીના બેળા.
 એમ 'દઈ દઈ નામ કરવિ રદિ વાનો લાવાં,
 પાટણપુરી પુરાણ ! લાલ તુજ લાલ જ લાવા !
 ગૂંચરાતનો પૂત રહી હિમે આ રથળમાં,
 કોણ એલ્યો જેલ-તયન બીજ્યાં નદિ જળમાં ?

જળ નિર્મળ લઈ વહે કુમારી સરિતા પેલી,
 નાસે, પાસે ધસે, લાડતી લાગે થેલી; ૧૦
 ઈશ્વર કરુણા ખરે, વહી આ નદી સ્વરૂપે,
 સિમત કરિ પ્રીતિ ભરે, ભરે આલિંગન તૂંપે:
 તૂંપે પાટણુ ! દયા ધરંતી એ મૂલ્યવતી,—
 ભણે કાળની ગતી મનુજકૃતિને ખૂઝવતી:
 મુજ પ્રેમ-સરિતપૂર વહું જનશે અણખૂટયું,
 છો ધનવિભવ લૂંટાય, ઝરણુ મુજ જાય ન લૂટયું.
 તોડી પર્વતશૃંગ મનુજ મદભરિયો મહાસે,
 જાણે નિજ કૃતિ અમર, ગણે કાળ જ તે કાસે:
 ને મુજ તનડૂં ઘડયું કોમળું પાણી પોચું,
 તે તો તેમનું તેમ રહે યુગ અનંત રહેંચું. ૨૦

૪૪ દુલેરાય લાખાભાઈ કરાણી—

આરાનું મયદાનેજંગ

ધમ ધમ ધરણીનો પટ ઢૂળે, કળી કાળ ઢૂળે ચિકરાળ
 શેખનાગ પર સૃષ્ટિ ઢૂળે, ઢૂળે દિશા તણા દિશ્પાળ,
 મૃત્યુનો પક્ષટાતો રંગ ! આરાનું મયદાનેજંગ !

કચ્છ તખ્ત પર રાવ ગોડછ અડગ શૌર્યમૂર્તી સાક્ષાત,
 છવણ શેઠ દિવાન પદે ને સદી ઓગણિસની શરુવાત:
 સળગી રણસંઘ્રામ—મુરંગ !

આરાનું

દિવાન પદ ન મળ્યાની ઝાળે જળતો લોહજ પૂંલે શેઠ:
 ઈર્ષ્યાનો પાવક તરપતવા અઘટિત કાળે આંધી ભેઠ:
 બન્યો અવર માધવ મનભંગ !

આરાનું

વાયુવેગે સિંધ સંચર્યો, શોધ્યો ગુલામશાહ સરદાર,
સાયર સમ લશ્કરમાં લાવ્યો સિંધી માઠૂ સાહ હનર:
સાતા મદઝરતા માનંગ !

ઝારાનું

બુદ્ધતાણાં આમંત્રણ ઝીલી કેટલા જાહેર જાહેર,
કેટલા છુટ્ટરના વંશજ ને કેટલા ભોમના જાગિરદાર,
રાજભક્ત ભાયાતો સંગ:

ઝારાનું

વિંઝાણ ટીકે વીર લાખાણ મીઠળ આંખ્યા જેના હાથ,
ભીમ સમો ભડવીર ભીમજી જેને શિર છે ભોળાનાથ,
નરા તણો હાકાર અડંગ,

ઝારાનું

ફંદાયા રણશિંગા કેરા ઉર રણઝણના કે રણકાર,
જાહેર કુલદેવી કેરા ગગન ગાજતા જ્યજ્યકાર,
આર્ત આશાપુરા અભંગ,

ઝારાનું

વંદા કેટલા તણા વીરો ને વંદા થનગનતા તોખાર,
વંદા વાંકડિયા શિરપેચો, મૂછો પણ વંદી વળદાર,
વંદી કેટલાધરા પણ વ્યંગ્ય !

ઝારાનું

ઊટો પર જાજો આલી આલી અંદૂકો ને તોપ,
રણે ચઢ્યા જાહદુર અખતરિયા મરતક ધારી ધીંગા ટોપ,
ભડક્યો ભુજિયા તણો ભુજંગ !

ઝારાનું

સાંઝ સમે સિંધી મેના અંન જળ વણ થાકે થઈ હેરાન,
કેટલી વીર મહારથિઓનાં ઝારા કુંગર પર મેલાણ:
અમક્યા કાનન તણા કુરંગ:

ઝારાનું

વિશ્વાસુ કેટલી પર તોડી કોલ ઊલટ્યા દગલખાજ
ઝાટળમાં ભાંભળકે લડતાં 'નિજ' 'પર' બેદ ગયો સહસાજ
અસિ આલી ત્યાં એક સળંગ !

ઝારાનું

અડાવનોડે માંડેલી તે પ્રથમ ભડાડે ફાટી તોપ;
મચી રહ્યો ભય ને કોલાહલ. —કિસમતનો આ કેવો કોપ,

પક્ષમાં પક્ષટી ગયો પ્રસંગ !

ઝારાનું

શિર પડતાં ય સતાણી શરે સિંધીમાં વર્તાવ્યો ફેર,
મરનકે વણુ મદમસ્ત ધૂમે ધડ ને ધૂમે અવની ચોમેર !

ઝારાનો રણવીર અભંગ !

ઝારાનું

કૈંકે પડ્યાં ધડ ચરણુ ધરણિપર, કૈંકે કપાતાં હિડતા હાથ,
કૈંકે રવડતાં મુંડ તુંબડાં ફરફરતા મોચાળા સાથ !

ઓમે વર્ષે અંગ પ્રત્યંગ !

ઝારાનું

ચંડી નાચે કાલી રાચે રુંઢમાળ શિવની ઉભરાય !
શિયાળ સમડા ગીધ તણી પણુ હા ! હા ! શી ઝિજ્ઞણી થાય !

રુદ્રજટામાં કંપે ગંગ !

ઝારાનું

શોણિતની છોળો ઉછળે ને મડદાનાં ઢગલા ખડકાય,
ભૈરવ કાળો હસે ભયાનકે ખપ્પર જોગણિનાં છલકાય,

રુદ્રજટામાં કંપે ગંગ !

ઝારાનું

મીર પહ્યા રણવીર પહ્યા કૈં આશાવંત અમીર પહ્યા,
કો પીડી ચોળેલે અંગે મુદંગના લગને ઉપહ્યા

અડ્યા તથા જે નવલ પસંગ !

ઝારાનું

ખડાડ પહ્યા દાતાર પડ્યા કો શરાના સરદાર પહ્યા,
સમરાંગણુ મખડુંડ પાવકે લક્ષ માડુ ગતિદાન અહ્યા,

દીપટમાં જેમ પડે પતંગ !

ઝારાનું

ઝારા ફેરા યુદ્ધ ધોરનો અસ્ત થયો એ રીતે શોર,
માણસ માત્ર નિમિત્ત બને ને કુદરત પડે જેવે દોર.

કચ્છ વીરનો કટકો રંગ !

ઝારાનું

૪૫ નર્મદાશંકર લાલશંકર :

જય જય ગરવી ગુજરાત

જય જય ગરવી ગુજરાત, દીપે અરુણું પરભાત
ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળઝળળ ઇચુંબી પ્રેમશૌર્ય અંકિત,
તું ભણુવ ભણુવ નિજ સંતતિ સહુને પ્રેમભક્તિની રીત.

હાંથી તુજ યુદ્ધર વાત. જય૦

૪

નદી તાપી નર્મદા જોય, મહી ને બીજી પણ જોય,
વળી જોય સુભટના જુદા રમણને, રતનાકર સાગર,
પર્વત ઉપરથી વીર પૂર્વજો દે આશિષ જયકર
સંપે સહોએ સહુ વાત. જય૦

૮

તે અન્દિસવાડના રંગ, તે સિદ્ધરાજ જયસિંગ.
તે રંગ થકી પણ અધિક સરસ રંગ થશે સત્વરે માત,
શુભ શકુન દીસે મધ્યાન્હ શોભશે વીતી ગઈ છે રાત,
જન ઘૂમે નર્મદા સાથ. જય૦

૧૨

પૂર્વજ જોના, જે વળી આજે, જન્મ થકી ગુજરાતી વઘા,
કાઈ રીતની તો પણ, ને વળી આર્યધર્મને રાખી રહ્યા,
તેની તેની છે ગુજરાત, પછી હોય ગમે તે વાત. તેની૦

૧૬

વળી પરદેશી બીજા જોને ભૂમિએ પાળી મોટ કર્યા,
પરધર્મી પણ હિત ઈચ્છનારા માત તારું તે ભાઈ કર્યા,
તેની તેની છે ગુજરાત, પછી હોય ગમે તે વાત. તેની૦

૨૦

નર્મદ કહે ગુજરાતી ભાઈઓ માતને અર્થે સંપ ધરે,
ખંતે ખંધન તોડી રહે સહુ ઝૂંઝી જયમુખ જામે ભરે,
પ્રેમશૌર્યને કરી પ્રખ્યાત, તે તે સહુની છે ગુજરાત. તે તે૦ જય૦

૨૪

૨૬ બળવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર

માણું સ્તોત્ર

સ્વર્ગંગા સંધ્યા મા ત્હારો
માનસસર શિરમણિ રૂપાંગો,
ભાલ-ત્રિવલિ વિમલ હિમ-પારો:

જય જય મા મહારી !
જુએ જાદનવી સિંધુ કાને,
રેવા મદાનદી કટિસ્થાને,
કાવેરી તોડા કંકાણે: જય૦

રામેશ્વર એડીએ ચળકે,
પુરી દારકા કારી ઝળકે
મા, ત્હારી વાળીતી ડળકે: જય૦ ૧૦

સમશાળ પંજનય એકે કરે,
પરશ્વ અરવલ્લી ખીજે કરે,
તેગ સતકતિ સહ્યાદ્રી કટિપર: જય૦

રામ સૌમ્ય તુજ દગપલકારો,
બુદ્ધ હિદયિરનો ધન્યકારો,
ગુરુ ગોવિંદ પ્રકોપ કુંદાડો: જય૦

બક્તિગાનધુનિ માને બહાલી,
એ સ્વરબ્રહ્મ વિષે લે તાળી
અગણિત માની સંત-પ્રણાલી: જય૦
દિવ્ય ચક્ત્ર ન્યારે મા ખોલે ૨૦
જ્ઞાનસમાધિ પ્રકાશ જ હોળે,
વ્યાસ, પતંજલિ, શંકર ખોલે: જય૦
શં શં મા તુજ સ્તવૂં વખાણી
યુગ યુગ રાજરત્નની ખાણિ:-
અશોક, અકબર, વિજયારાણી: જય૦
સ્વતંત્રતા સાત્ત્વિકતા સંગે:
મોટમ નંદ્ર: અડગતા જંગે:
હોળે ગલ તુજ ન્યાય પ્રસંગે: જય૦
વિશ્વોદ્ધારક ત્રિકાલયામી !
માગૂં વર ફરિ ફરી પ્રણામી, ૩૦
ભાવિ દિયોછ ભૂતથિ નામી !
જય જય મા મહારી !

૨૭ નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ :

સામ્રાજ્ય શાંતિ

ચોખંડ માંહી પ્રસર્થો જ પાયા.
ઝીલી રહે શિખર વ્યોમ છાયા,
વિશાલ ને ઉન્નત ને અનૂપ,
સામ્રાજ્યનું મંદિર આપ, ભૂપ !

ગ્રીસ સૌંદર્યને પૂજ્યું, રોમે પૂજ્યો વિજ્ઞાતને;
એક પૂજ્ય પ્રભુ છે, તે પૂજાને રાજ્યમંદિરે.

દિશ દિશ મહિથી મુરત આગ્યાં,
મુગટ મુંથી સદુ શીર્ષ તે ચડાગ્યાં;
સકલ જનકથા કાઢો જિ ગોતી,
અવર નંથિ ક્યારેં એ ફિરીટગ્યોતિ.

૧૦

ગદ્દ થે વર્ણનાં રત્ને દાપે જોવો ફિરીટ એ,
ગદ્દ થે વર્ણનાં કોકે શોભે સામ્રાજ્યવાડી તે.

યુરોપમાં એક દશે જ ગોરા,
પૃથ્વી વિધે વર્ણુ વસે ઘણેરા;
તો પૃથ્વીવત્ખતે નૃપના મુધર્મ.
યુરોપના તંજ થયી જ બિન્ન.

સૂર્યના સૂર્યમાલાના ધર્મ એક નથી કદા;
રાજ્ય સામ્રાજ્યના ધર્મો બિન્ન બિન્ન જ છે સદા.

સામ્રાજ્યનાં રાજ! અનેક અંગો,
સૌના શુણોના નવલા જ રંગો:
સામ્રાજ્ય રાજન્! નથિ એકતામાં,
સામ્રાજ્ય તો એકજ જ બિન્નતામાં.

૨૦

સ્નેહ સત્યે, ન્યાય સર્વે, આધારે એકમેકને,
ખીસવો, દેહ અંગો શાં, સૌ મહારાજ્ય અંગને

રાજન્! મહારાજ્ય ધિટીશ કેં,
ન રોમ શાં, રાજ્યસભાતું એક:
મુંથાયું સામ્રાજ્ય જ આ વડેં,
હેલોસ પેડે, દિપથી અનેક.

ગૂંથી ગૂંથી ગ્રહો વ્યોમે દીપે છે સૂર્યમાલિકા;
સૂર્યમાલા વણી ગૂંથી ધૂમે એક વિરાટ આ.

૩૦

રાજેન્દ્ર! વ્યક્તત્વ મહીં અનેક
અવ્યક્ત વ્યાપે સઘળે જ એક;
સંસારનું, રાજ્યનું, ધર્મ કેડું,
અત્માન્ડનું સુત્ર જ એ વડેડું.

જન્મ્યો છે એ મહારાસ, વાગે વેણુ સનાતન;
મુણે છે અક્ષરીનાં તે, રમે તેમાં હરિજન.
જો કે રાજન! લિન્ન લિન્ન પંથો માનવ જાતના:
ધરે છે એક જ તીર્થે સૌ સંધો ઇતિહાસના.
બેઠી હેઠ વિશે મનુષ્ય કુલની ચોખ્ખું ન્યાયાધિશી,
જાગી એક અમેરિકા મહિં સભા સૌ લોકના ઐક્યની;
કીધા કાલકરાર પંચ નિમવા, સંગ્રામ ખોટા ગણી:
દોરે છે ઇતિહાસની પગથિ સૌ રાજેન્દ્ર, શાંતિ ભણી.
સૌ સદ્ગતો મુમુક્ષુતા મોક્ષની શાંતિ માટ છે:
તેમ શાંતિ ભણી સર્વે સત્પ્રજાની જ વાટ છે.
શોધે અમારાં સહુ શાસ્ત્ર શાંતિને,
ખોધે અમારા સહુ શાસ્ત્ર શાંતિ તે;
એ છે મહામંત્ર સદા ય આર્યનો,
થશે મહામંત્ર નૃસોદ સર્વનો.
શાંતિપાઠ ભણે છે સૌ હિંદુઓ વેદકાલથી;
આજ સૌ દેશના શાણા ભણે એ મંત્ર તાલથી.

૪૦

૫૦

શાંતિ નથી રાજવિ! કાંઈ બીરુતા.
શાંતિ નથી રાજવિ! કાંઈ શન્યતા;
શાંતિ નથી રાજવિ! કાંઈ હીનતા:
છે શાંતિ સંવાદ વિદાસ આર્યતા.

શાંતિના પંથના પંથી તેઓ જ પ્રભુપંથી છેઃ
રાજ્ય રાજ પ્રજા સર્વે અન્ય પંથી વિપંથી છે.

હો આપને જનકરાયની આત્મશાંતિ !
હો રામચંદ્રજિ તણી વિભુ પુણ્યકીર્તિ !
હો ધર્મરાજ સમ ધર્મની વાસનાઓ !
કલ્યાણ આપનું જ આપ પ્રજનનું થાઓ !

સ્થાપો અખંડ તે શાંતિ આખી શાહનશાહતેઃ
ને મહારાજ્ય-મહેસોથી વિસ્તારે વિશ્વશાંતિને.

સ્તબક ૬

૪૮ મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ (“ હાન્ત ”)

ચક્રવાક મિથુન

પ્રસરી રહિ ચોપાસ શાખાઓ શૈલરાજની,
ન જણાય જશે કેવી સંધ્યા એ મધ્ય આજની !

સરિતનાં જલ કૃષ્ણ જરા થયાં,
કિરણ સૂર્ય તણાં શિખરે ગયાં,
સભય નાથ પ્રિયા હૃદયે ધરે,
વિરહ સંભવ આકૃષ્ણતા કરે.

ગ્રાંખાં ભૂરાં ગિરિ ઉપરનાં એકથી એક શૃંગ,
વર્ષાકાલે જલધિજલના હોય જાણે તરંગ,
પાસે સામે તમ પ્રસરતાં એક ઉદ્ગ્રીવ નેય,
ભીરુ સ્થામા પણ નયનમાં આવતું અશ્રુ દહોય.

૧૨

વિહંગયુગ્મ કિશોર રસજ્ઞ એ,
રસ મહીજ પરસ્પર મગ્ન એ,
નિભૃત અત્ર અહર્નિશ આવતું,
રમણુ આચરવા મન ભાવતું.

જાએ ખેસી રવિ હૃદયને જેહ સાથે વિલોકે,
ધેણાં જેવાં ક્ષણ સ્મૃતિ થતાં જે દિસે હર્ષશોકે,
ઘાટાં બીનાં વિટપ પર એ ત્યાં નિહાળે સુવર્ણ
માણિક્યોથી પ્રથિત સરખાં રમ્ય ન્યાં થાય પર્ણ.

હરિત નીલ સુદૂર વનસ્થલી,—
પર મળી સુકુમાર મૃગો રમે.

ઉપવનો તણિ સંવૃત આવલી,
મહિં જવા પ્રણયી તરુણો ભમે.

૨૪

નહાનાં નહાનાં ક્યહિં શ્રુતિ સરો, કચ્છ ઉત્તાન રમ્ય
સ્નેહે જોવા થકિ ઉપજતી ભાવના કે અગમ્ય !
આછું આછું મુદિત રવનું ચિત્ર સંગીત થાય.
શાનો ક્યાંથી કંઈ નિસરતો મિષ્ટ આમોદ વાય !

અસર સુંદર અદ્ભુત રંગની,
સકલ સૃષ્ટિ નવીન ખરે ખની;
રવિ મરીચિ બધે હિમને હરે,
ગહનમાં તદ્દનંતર ઊતરે.

શાખાઓમાં તરુવર તણી ચક્રવાકી છુંપાતી,
શોધી કાઢે દયિત નયનો જોઈને હૃષ્ટ થાતી,
ચંચૂ ચંચૂ મહિં લઇ પછી પક્ષને પક્ષમાં લે,
ત્રીડા એવી કંઈ કંઈ કરે મૌઞ્યમાં દંપતી તે.

૩૬

સુધુત બે ચરણો થકિ ઝીડતાં,
પવનથી પડતાં, કંઈ ખૂડતાં
વિમુખ એકલિ નહાતિ પ્રિયા શિરે
પતિ જઈ અભિપેક્ષ કદી કરે.

કાંકે જોરની નજર કરતાં આત્મજાયા જણાય,
ખીજાંની ત્યાં પ્રતિકૃતિ ભણી એકદષ્ટિ તણાય,
પરા અંગો નહિ કંઈ દિસે પ્રેમ તો તોય વાધે,
જોતાં જોતાં મુખ અવરનું ગાઢ આશ્લેષ સાધે.

પ્રણયની પણ તૃપ્તિ થતી નથી:
પ્રણયની અભિલાષ જતી નથી !

સમયનું લવ ભાન રહે નહીં:

અવધિઅંકુશ સ્નેહ સહે નહીં !

૪૮

હાવાં રક્ત ઘુતિ ઉડિ જતાં થાય વૃક્ષો સરોપ,
હાવાં થંડી મૃદુ વહનથી મૂચવે છે પ્રદોપ,
આકાશે જ્યાં હનિ વિચરતી દેવતાઓ ત્યહીંથી,
જગ્યાં પ્રેમી વિરલ મુખની મોહનિકા મહીંથી.

વિરહસંભવને વિસર્થાં હતાં,

અનિ નિરંકુશ એ ય ક્યાં હતાં.

જવનિકા ત્રુટતાં સ્મૃતિનાશની,

નિકટ મૂર્તિ ઉભી વિધિપાશની.

અનુભવે ન છતાં ક્ષણ એક તે,

વિવશ મૂઢ નિરાશ જ છેક તે,

સહુ થનાર ક્રમે નઝરે વચ્ચું,

રહન અંતરમાં ઉછળી રહ્યું.

૬૦

અંધારાના પ્રલયજલથી યામિની પૂર્ણ ઘોર
સ્વેચ્છાના વા કુટિલકૃતિના મંદ્ર અવ્યક્ત શોર,
જિડાણોમાં :પડિ મુર્ચ જતો નિષ્કુર પ્રાણ કાલ,
આભાસોથી થતું યુગલ ઉન્મત્ત એ સ્નેહઆલ.

થઈ નથાપિ વિમુક્ત પ્રયાસથી,

લઈ વિદાય નદીતટ પાસથી,

મિથુન એહ ચડે અવકાશમાં,

સ્થિતિ કરે દિનતેજ સકાશમાં.

અવર કાંઈ હવે નથિ દેખતાં,

અવર કાંઈ હવે નથિ લેખતાં,

અપલ આખરની ક્ષણ એ છતાં

ઉભય છવન એક થતાં દિસે !

૭૨

ધામે ધામે ગનિ કરિ જતા પશ્ચિમે સૂર્ય જેમ,
ગ્રીડી ગંને ગ્રહણ કરતાં ઉત્તર સ્થાન તેમ;
દષ્ટિ પ્રેરે વિતત ગગને કાંતિ કેં ના જણાય,
આછી આછી રસ રહિત ત્યાં વાળીઓ તણાય,

ઉદયિને રવિળિંબ હવે અંદ,
અતિ સમૃદ્ધિત તેય હવે અંદ,
ક્ષણ લગી પરિરંબ કરી રહે,
હૃદય કંપિત સાથ ધરી રહે.

રામે રામે વિરહભયની વેદનાથી ગળે છે,
છૂટી છૂટી સહન ન થતાં, મત્ત પાછાં મળે છે.
વેળા થાતાં વિધિ દમનની ગાત્ર ખેંચાય સામાં,
પ્રેમી ગંને ધૂનિ અનિ છતાં થાય સંમૃદ્ધ આમાં. ૮૪

ટળવળે નિરખી રચના વને,
નરકકંડે સમજ રચનારને.
શ્રવણ દુઃખિત છંવટ સારતી,
પ્રિયતમા વચ આમ ઉચારતી:—

“પાપાણેમાં નહિ નહિ હવે આપણે નાથ ! રહેવું,
જાને આવું નહિ નહિ જ, રાખી આપણે નાથ રહેવું !
આંધા એવા સ્થલ મહિ, વસે સૂર્ય જેમાં સદેવ,
આનાથી કેં અધિક હૃદયે આર્દ્ર ત્યાં હેણ દેવ”

પ્રવહતાં અટકી ગઈ એ આડી,
અધિક ધીરજ ધારિ ગઈ નહીં,
થઈ નિરાશ હવે લક્ષના રહે,
મૃદુલ પિચ્છ થઈ પ્રિય તે હુલે. ૮૫

પણ હજી દિન શેષ રહ્યો જરા,
નગર ફેરવિ જોઇ બધી ધરા,
પ્રણયવીર લહી સ્થિરતા કહે,
અગર જો રજ અંતરમાં સહે:—

હા! શબ્દો આ સરલ સરળા મર્મને તીવ્ર ભેદ,
ગર્ભાત્માને સ્ફુરિત કરતા ધૈર્યને છેક છેદે:
“લાંબા છે જ્યાં દિન, પ્રિય સખી! રાત્રિએ દીર્ઘ તેવી
આ ઐશ્વર્યે પ્રણયસુખની, હાય! આશા જ કૃતી!”

“અવર કાંઈ ઉપાય હવે નથી,
વિરહ, જીવન, સંહારિયે મથી,
ગહનમાં પડિયે દિન દેખતાં,
નયન મીચિ કરી દહ એકતા!”

*

*

*

*

પાછું જોતાં દિન યુગલને અન્યથા થાય ભાસ,
ઊંડું ઊંડું દિનકર સમું કૈંક દેખાય હાસ,
“આહા! આહા! અવર દુનિયા! ધન્ય!” એ જોક્ષતામાં
નીચે નીચે ઉતરિ પડતું વેગથી દંપતી ત્યાં! ૧૧૨

અધિક એક પ્રકાશ થતો જતો,
જવ જનાર તણો વધતો જતો;
અમિત એ અવકાશ તણી મહી,
ક્યહિં જ ચેતન એક દિસે નહીં. ૧૧૬

ખીજો પાક—

ક્યહિં અચેતન એક દિસે નહીં.

૪૯ ગણપતસાલ ભાવસાર

દશરથનો અંતકાળ

‘તે સમે ય સખી આવી જ રજની, દારણુ તે દિ’ નિદાય,
 દક્ષિણ વક્તિથી કિંશુકે કિંશુકે લાગી હતી તે દિ’ આગ.
 શિરીય આભલાની નીલિમા ધરી ફૂટી ફૂટી મલકાય,
 માધવીકુંજમાં માધવીને એની ફેરમ ના સહેવાય.
 તે દિ’ હતી પ્રિયા માધવી પુષ્પ સમી તું ય, પિતાનું વન,
 ફેરમે ભરતી; હું યુવરાજ; તે નિર્મળ તે દિ’ ગગન.
 તે રજનીમાં હતા આ જ તારક્ષા મુક્ત આકાશને ઉર;
 આલિષ્ઠા શી તે દિ’ હતી આ સરજી, ન્હોતાં આ યૌવનપૂર.
 તે દિન-જે દિનની કંઈ વાત-હું—હતો ગંરીક ગરમ,
 મેં ધાર્યું કે લાવ સરજીતટનું આપણું મૃગયા-વન ૨૦
 જોઈ આવું જરી; મૃગલાં ફેરો મળશે કોઈ શિકાર,
 ફરીશ તો, નહિ તો જોશી સૂણીશ અંતરના ધનકાર
 સરજી ફેરા; એમ વિચારીને તીર ધનુષની સાથ,
 પગપાળો સરજીતીર ખેંચ્યો, વા મહી વીંઝતો હાથ.
 ગભીર સરજીનીરમાં અરધા દૂધતો રક્ત તપન
 દેખાય, અંધારે ઝાંખાં પડી જતાં આમલીપીપળીવન.
 આભલાની સામે મૂકી ઉઘાડાં ગોપન અંતરદાર,
 ધીરે ધીરે નહીનીર વહી જતાં; દક્ષિણે દૂરનો ખડાડ
 નાલતમાલનું વીંઝે જટાન્મૂથ, પંખીતાણા ટલુકાર
 થતા અચાનક એક પળે; કદિ અન્ય અવાજ લગાર ૨૦
 આવતો ના જરી ભંગ કરાવવા તીણાં નમરાનાં ગાન;
 સરજીનીરમાં રાખી નજર હું ચાલતો’તો; ફરી દાન
 તિમિરથી અકળાતા આકાશને તારાને, સરજીતીર—
 —માંડી લખ્યા રવિદેવ સમસ્ત; ત્યાં સંકારી સ્વેન શરીર

વનનાં ઝાડઝાંખરાંથી આવ્યો શશિ અચાનક બહાર.
 નદિના નીરમાં તેજ દોડ્યું એનું, કોકિલ દે ટહુકાર.
 મુખમહી જરી પાણી રેડ પ્રિયા, અંધારે ઘેરું ગગન,
 તે દિ' હતો મધુ ચંદ્રમા આભમાં, વાયુથી વ્યાકુળ વન.
 ધીરે ધીરે મેં કર્યો પ્રવેશ એ નીરવ વનની માંચ,
 કાઢ અતિથિને કારણ વનડે ઢાળા'તી શીતળ છાંય. ૩૦
 ચંદ્ર વિચિત્ર ત્યાં સાથીઆ દોરતો, તમરાં ધરતાં ગાન,
 માધવી ફૂલનાં છાંયડાં ઠાસવી કરતી ફોરમ દાન.
 પાંદડે પાંદડે નાચતાં ફિરણ, ફૂલે ફૂલે ઊડે ગંધ,
 છાયા-પ્રકાશના સંલેગમાં જાણે વનહું હર્ષથી અંધ.
 દોડી આવે કદિ રહેજ અચાનક ઉત્સા સમીર ફહેર,
 ખરખર કરી પાન ખરી પડે નાચતી છાયાની સેર.
 શ્રાંતિ અનુભવી ખેડો ચઢી એક વડલાની ઊંચી ડાળ,
 સામી દેખાતી'તી શ્વેતરંગને ભેટતી સરજીપાળ.
 આકાશમાં એકે વાદળી ના જડે, ઝાંખું તારાકેશ તેજ;
 એક પછી એક ખેડાર વીતી જતા, લાગતું જાણે 'સહેજ'. ૪૦
 આભનો અરધો પંથ પૂરો કરી પશ્ચિમે ઢળતો ચંદ.
 વનના છાંયડા પૂરવ દિશમાં ધસતા સૂંધીને ગંધ
 ફૂટતાં ફૂલની; એવામાં સરજીતીર પે રહેજ અવાગ
 'ભડ ભડ' કરી થયો અચાનક, ને મેં શિકારને કાગ
 ધનુષની પર તીર ચઢાવી કાનપે તાણી કમાન,
 મૃગહું ધારીને જાણુ ફગાવ્યું, ને-અને-હાથરે ! રામ !

૫૦ બલવંતરાય ઠાકોર

એક તોડેલી ડાળ

નથી પાસે કોઈ મૃદુ હૃદયને શાંત કરવા,
 સુખી અશ્રુ છાતી સરસિ ધરિ પીધૂપ ભરવા;
 નિશા અંધારીના વિરલ લઘુ તારા પાણુ નિહાં
 નહીં પ્રેરે જ્યોત્સ્ના, પડિ રહિ સુના આ શયનમાં.
 ગયો સંધ્યાકાળે પ્રિતમ રિપુ સામે સજા બની,
 પડો વાગ્યો, ‘હાં રે મરદ સહિ રક્ષો જ વનની!’
 સ્વદેશે આપત્તી સુણિ ઘર સહે માઈમુન કે ?
 થયો ભેરી ડુંદા દિલ દહિ કરે રાગપુત કે ?
 પિયુ શૂરો આ તો સુપુત લડવૈયા કુળતણો,
 યશાકાંક્ષી પૂરો રણકુશલ, વૃધાન વયનો. ૧૦
 વધાવે પત્ની ત્યાં મુજ તુરંગદેશે સુંચવિને
 ઉભેલો બોલ્યો, દક્ષિણુ કર ખભે સહેજ મુકિને :
 “સતી, તારી પાસે અર્ધિ જ નિવ રાખી કુચ કંઈ,
 ચિના દેશે શાંતી, રિપુભય શિરે મેલિ ન ફરે.
 પ્રભૂ હાથે ભાવી, ક્યમ નહિ બને બેલિ સતનો,
 —કંઈ તેજને કે સમરગિય કરજોજિ વતન.”
 પડ્યું શ્રવણુ નામ ગર્વભરિ ડોઢ ઊંચી કરે,
 નિહાં ઝટ થઈ સવાર હસિ ફેરવી ઘોડડી;
 ફરી નિલક બાલ જયમાલ કંઈ આરાપિ તે
 સ્વિકારિ કહ નાચતી, સખી નયન રાચતી, ૨૦
 વિયોગ ન કળાવતી થઈ અક્ષોષ જો ઘોડડી.
 પછી વૃદ્ધો ભેગા મળિ ગત બતાવો રસભર્યા
 ઉડેલી બેઠા, ને પ્રહર રજનીના નવ દેખ્યા.

જુનાં પ્રૌઢાં જુદો, જહિં પવનવેગી અણિસમે
 ધસારે વીધિલાં રિપુદળ રસાથે મરણિયે;
 અચાવો દુર્ગોના મુઠ્ઠિભર હડીલા જણ થકી,
 ટકાવો કિલ્લાના ભુખતરસ રોગેય ન ડગી;
 ઉમંગો છલ્યાના, અધર જિવ હારોનું સુણતાં,
 થશે ને ત્રાસો ને રણ સમયનાં લોહિ તપતાં :
 કહ્યું સર્વે ધીમે સ્વર રસભરી સ્વાનુભવનો, ૩૦
 —કિશોરો સ્ત્રીઓનાં કથનરતદીસંત વદનો.
 વળી વચ્ચે વચ્ચે સ્વદુઃખતિલકોનાં અવરનાં
 સ્મર્યાં નામો, જે ભાવિકે ભુમિઉરે શાશ્વત રહ્યાં :
 ચડી ઘોઘો ન્યારે અરિપૂર પ્રદેશે ફરિ વળે,
 તિલાં સ્વાતંત્ર્યે ઇવનધન સમૃદ્ધી જ સકંતે
 જતૂં તારૂં,—તારી પ્રજાયથિ વરાડે ન્યમ ભુગી.
 મહાવીરો તેના અમર ચરણે વંદન નર્મી
 કહ્યા સર્વે ધીમે સ્વર ઉદ્ધગતા યૌવનનણા
 પ્રતાપો ઉદ્રેકો, સ્મરત વિપદે જે ધૃતિધના :
 થયાં સ્ત્રીઓકેરાં દગ અળકતાં દેશપ્રણયી, ૪૦
 કિશોરો જૂવાનીઅવસર ચહે ઉત્સુકે થઈ.
 પછી મોડી રાતે સકલ વિખરાયું શમિ ગયું.
 અને સૂવા મૂતી, પણ રુધિર આજે ન ફરિયું.
 અકેલી એ સેજે અદકિદ્ધ પદ્મોત્તિ ભિતરે,
 સ્મૃતી આણે દસ્યો, જિવનપટ જતે જ ઉકસે.
 ગયાં જૂદે જૂદે સમય જનની ભાઈ વડિલ.
 પહોણા દે મીડી કુમળિ ભગિની નેહસલિલ
 સદ્ સાથે વર્ષા; વળિ ગત થયાં હોય ફરિતે
 અને સાથે, રે આ અગધારિ જ જણે પ્રિય ત્રણે,

ચડે એવા ડૂમા ત્રિપટ ઊરસાથીવિરહિને,
વહે રેશે આંસૂ, ફરિ ફરિ ધ્રુજે છાતિ હુસકે!
નથી બહાસો કે કો નિકટવું ભુજે છાતિ બિડવા,
મિઠે ખોસે સ્પર્શ શમવિ કળ ને શાંત કરવા:
શમી આપે કાળે, રુદ્ધન થકેલી મૃદુ કળા
નિશા ને નિદ્રાની પૃથુશિતલ ગોઠે ગઈ ગળા.

૫૧ નહાનાલાલ દલપતરામ કેવિ—

વીરની વદાય

મહારા કેસરબીના કંથ હો! સિધાવો છ રણવાટ:— ૨૬
આભ ધ્રુજે, ધરણી ધમધમે, રાજ, ઘેરા ઘેરે શંખનાદ:
હુંહુભિ ખોસે મહારાજના હો સામંતના જયવાદ: મહારાં
આંગણ રણધ્વજ રોપિયા, રાજ, કુંજર ડોલે દાર;
ખંદીજનોની ખિરદાવલી હો ગાળે ગઢ મોઝાર: મહારાં
પુર પડે, દેશ ફૂલતા, રાજ, ડગમગતી મહોલાત:
પીરત ફેરી કારમી હો એક અખંડિત ભાત: મહારાં
નાથ, ચડો રણધોડલે, રાજ, હં ઘેર રહિ ગૂંથીશ
ખખતર વજની સાંકળી, હો ભર રણમાં પાઠવીશ: મહારાં
સંગ લિયો તો સાજ સજ્જ, રાજ માથે ધડે રણમોડ:
ખડ્ગને માંડવ ખેલવાં હો મહારે રણલીલાના કોડ: મહારાં
આવતાં ઝાલીશ બાણને, રાજ, ઢાલે વાળીશ ધાવ:
ઢાલ કુટ્યે મહારા ઊરમાં હો ઝીલીશ દુસ્મનદાવ: મહારાં
એક વાટ રણવાસની, રાજ, ખીછ સિંહાસન વાટ:
ત્રીછ વાટ શોણિતની સરિતે હો શરણે રનાન વાટ: મહારાં

જય કલગીએ વળગે, પ્રીતમ, ભીંજશું ફાગે ચીર :
 નહિ નો વીરને આશ્રમ મળશું હો સુરગંગાને તીર : મ્હારા
 રાજમુગટ. રણુરાજવી, રાજ. રણુધેસા રણુધીર :
 અધિરો થોડસો થનગને, નાથ, વાંધો રણે મહાવીર ! મ્હારા

પર મનમુખસાલ મગનસાલ ઝવેરી—

અભિમન્યુનું વીરોચિત મૃત્યુ

x x x x

ગાપહીન થયે એને હિર હિસાદ ઓસથો.

ને વાંધી પલમાં પાછો ગદાથી એ કુદી પછો.

ધૂમંતો કૌરવોના અનલ ગગનમાં મેઘ શો ચંડમૂર્તિ,
 ઝીલંતો શત્રુવર્ષ્યાં પરશુ દાર અને તોમરો અગ્નિતીખાં
 વીંછંતો વેગથી એ વિપ્રમ વડિ ગદા કાળની શક્તિ જેવી,
 કુદી હિન્મત્ત ઘેસો કુરુકુલદલને ફૂંદો વાનધાતે.
 જેવો કમલિની ફેરી કુંજે કુંજર ફૂંદો
 એમ કૌરવકુંજોમાં ફૂંદો પાંકુંજર. ૧૨
 પ્રોહા પાદપ્રહારે ધરણિ ધમધમાવંત ભૂકંપ જેવો,
 ગર્વીસા સિંહનાદે ગદન ગગનના ગાભને ગાળનારો,
 હારેલા તાત કેરા, તુમુલ લઈ ગદા, વૈરને વાળવાને
 તુટ્યો દૌઃશાસનિ ત્યાં, રણુરમણ ચડ્યા શર સૌભદ્ર માથે.
 ભયાં જેમ ઘનો ગઈ આથડે આભઆંગણે
 તેમ જ્વેનધેસા એ આખડ્યા સમરાંગણે.
 ઝંઝાવાતો સમા એ ધુમિ ધુમિ ધુમિને લોટ કંપાવનારા,
 તોળા તોળા ગદા એ કડક કરની ઝીંકતા સામસામા;

ગર્હને દાખવતા નિજ કરગણ એ મત્ત માતંગ જેવા,
ખેલતા સૌર્યકેરાં સમર, અમરને આંજતા, ચાંવનાળા. ૨

મત્ત માતંગ શા અંને કરકૌશલ દાખવી
વિસ્મયે ભયથી હર્ષે શરનાં ઉર પૂરતા.

સરર તોળિ ગદા અભિમન્યુએ કહડ ઝીંકિ જદા પ્રતિપક્ષિ શ્રઃ
ચરર ચિત્ત ચિરાઈ જતાં તહીં 'અરર!' થોપ થયો દુરુસેન્યમાં.

પણ ત્યાં અંગચાપલ્યે સરકી દુરુકુંજરે
ઝીંકી ભીમ ગદા સામી કરતાં ગર્વગર્જના. ૩

સ્વગણથી અભિભૂત જ એ થયો, ક્ષિતિતલે અભિમન્યુ ય ત્યાં પશ્યોઃ
કહડ કંઈયું અનંતનું આંગણું, ખળભળ્યા ક્ષિતિના સદુ સંધિઓ.

પદ્યા ભૂમિ પરે અંને વીરોં ત્યાં નિજ વેગથી,
પણ ત્યાં પક્ષમાં પાછો દૌઃશાસનિ ઉભો થયો.

ઊભો થતાં જ ઉડતા અભિમન્યુ માથે
વિદ્યુત સમી નિજ ગદા પળમાં જ ઝીંકીઃ
વ્યાયામશ્રાંત રણવીર રણે હણાતાં
ગાહ રણી દુરુકુંજારે સિંહનાદે. ૪

ગૌરક્ષા કાળ આપ્યા નિજ જનક તણી આમ કર્તવ્યપૂર્તિ
થાતાં, એના શરીરે અમર દિપિ રણો એક આનંદજ્યોતિઃ
ઉતકંઠી આસરાઓ અમર કુંસુમ ત્યાં વીરલે અંગ વર્ષે
ફૂળંતો બાનુ એ ત્યાં કનક કિરણથી વીર્ય એનાં વધાવે.
સૂર્યમંડલ ભેદીને વીરનો જ્યોતિ આતમનો
અક્ષમાં બળતાં વિશ્વે શોષાદધિ ફરી વળ્યો. ૫

સ્તબ્ધ ૭

૪૩ સુરસિંહણ તખ્તસિંહણ ગોહેલ (કલાપી)—

તારામૈત્રક

વિજળા શો થયો આ શો ઝગ્ગારો જલ્લની મહી ?
 ઉડતાં હંસ, ચોંટીને પાંખો એ નભમાં ચડી.
 નેત્રો ઉઠે હંસનિ સાથ ઊંચે અહા નહીં કેં વચમાં મધૂરું !
 ના આક્રમી આંખ હવે અગાડી જરા ચડી ત્યાં જ ફરી ગઈ તે.
 માથે બેઠું લઈ ઊભી સામે કેા નવચૌવના,
 મુખે છે હસત એ નહાનો ઝરી સ્વેદની લૂછવા. ૧૨

એનું જ બિંબ જલમાં પડિને ઉઘૂંતું
 એથી જ વ્યર્થ ડરિ હંસ ગયેલ ઊડી;
 એ વીરનાં નયન એ જ ચડાવનારું,
 લૂટી જનાર દ્રવતું ઉર એ જ, એ, એ !
 જેને નિહાળિ નયનો ફરતાં હતાં ત્યાં
 તેનો જ હંસ બનવા દિલ હાલ ધગ્યે;
 તેના જ પાદ મહિં પાંખ પડી ગઈ સૌ,
 તેને જ કાજ ઉરતખ્ત થયું જ ખાલી.
 સ્તંભી જરા પદન એ નવ કોણુ બેશે ?
 આલ્યાં જશે નયન એ નિરખ્યા ચિના કેા ?
 એવી ન કાર્ય તણિ કાંઈ જ તીવ્રતા છે,
 કર્તાતણેા અહિં ન જે ઉપકાર ગાશે.
 સૌન્દર્ય આવું ધરતી ઉપરે નિહાળા
 હર્ષે ક્યું હૃદય ના મગર થાશે ?
 તો છો યુવાન પણ આ નિજ આંખ હાળે,
 છો પાંખને નવિન આ લહરી ઉરાડે.

હજી એ કન્યા છે નવિન મૃદુ કેા પુષ્પ ખિલતૂં,
 કહીં પાંખો ખીલી, કહિં હજી ખિડાઈ કહિં ખિલે;
 સુગન્ધીની વેળા મધુતર હશે કેાઈ 'ન નહીં:
 સુરંગોની લક્ષ્મી વધુ વળિ હશે સુંદર કહીં ?
 જે કીડા મૃદુ ઉગતા સભરતા લાવણ્ય જાદુભર્યાં
 રૂપે ચૌવનની સ્વતંત્ર રસિલી મૂકી દશા જે શકે,
 તે કેા તાનમહીં ઉડા હૃદયના એકાગ્રતા. ધારતાં,
 જોનારાં નયનો અને ઉર નહીં એકાગ્ર કેાનાં કરે ?
 વિનિમય મધુ એવો ચોધ સાધી રહ્યો છે,
 પૂરમહિં ઉર વહેવા છૂટ છે પૂર્ણ પામ્યું;
 ખડક જગત કુંડે આજ પાણી થઈને
 વિપુલ રસતણા કેા ધોધમાં જાય ચાલ્યું. ૪૦

ભરે છે દૂર ત્યાં વારિ કન્યાની સખિ તો હજી
 કરે છે તીરની કુંજે ભોળા એ મૃદુ આંખડી.

થોભી ઉભી જરિક એ સખિ કાજ ખાલા,
 પહાની રહી પગતણી જરિ એક જાએ;
 તેને અડી ફરફરે અનિસે નિમાળા,
 ખેડા પરે અલક એક વિંટાઈ ઊડે.
 સામે જ ગૌર મુખ છે સ્થિરતા ધરીને
 ને નેત્ર કાંઈ તિરછાં ખનતાં કરે છે;
 પહોંચી હતી નજર એ ત્યહિં ચોધ પાસે
 જ્યારે હતાં નયન હંસ પરે હરેલાં.

પાદ ને આંખડી એ તો હતાં ત્યાં સ્થિર થૈ રહ્યાં;
 હૈયાનાં આંશુડાં મીઠાં સામેની છબિએ દબ્યાં.

મનહર છબી બાળા નેત્રે અને હૃદયે દળા,
 પરવશ થતાં હૃદયે મીઠી નસેનસમાં ચડી;

હૃદય કુમળું એ યોદ્ધામાં જડાઈ ગયું, અને
સહુ અરપવા, અર્પી દીધું છતાં અધિરં બને. ૬૦
યોદ્ધાની, તો નઝર હજિ છે ત્યાંજ ચોંટી રહેલી,
તો એ તાજૂં તન મન થતું સૂચવે આંખ કાંઈ;
'હું એવું એ !'—ઉર સમજિ એ કાંઈ આનંદ માને,
સંસારીને પ્રણયસુખની એ જ સીમા અહીં છે.
ક્ષણ થઈ અને બાલાનાં એ ઢળી નયનો જતાં,
પણ સુરખિ કેા ગૂલાબી શી છવાઈ કપોલમાં;
ધડ ધડ થતું હૈયું લોહી વહાવિ રહ્યું બધે,
થર થર થતાં ગાત્રો સર્વે ધ્રુજે બનિ મુગ્ધ છે.

બદ્ધભર્યાં નેત્ર વહાવિ બદ્ધ કેા અન્યના બદ્ધમહીં ફસાતાં;
તે બદ્ધનું ઝેર ઉતારવાનું કોની કને ઔપધ કું મળે ના. ૭૨

૫૪ અતુરભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ—

અજબ તાર ખેંચ્યા અહા !

પહોણે નગરપાદરે બકુલવૃક્ષ કેરી ઘટા,
વિશાલ, મન રંજતો, અતલ પ્રેમવાપી જ્યહાં
ગભીર વળી ભવ્ય (કિંતુ રમણીય એની છટા),
ઉભો જ ગત કાલના અમર શેષ જેવો મહા.
જલાર્થ પુરયુવતીગણ સદા સ્થલાકર્ષણે
તણાઈ અહિં આવતો; મયત ગોષ્ઠ ગુંબરવ;
અને રસ ઝુલંત કુંદગજરા શું સ્ત્રીમંડલ
રહે જ કૂંપ ઘેરતું; મહિં અન્નેડ લીલાભરી
ભળે પણ જુદી તરે ગુલછડી શિ મહારી સખી.

પહો શિતળ ચોતરે અવનવાં જ તોફાનમાં
 અમે પુરકિશોરજૂથ વટરાજની છાંયમાં
 રમી ગજવિ કુંજ શોર કિંકારી કેં કેં કરી
 વિતાડિ મધુ સાંઝ થાકિ થઈ શાંત આલ્યા જતા. ૧૩
 છતાં રમતમાં ય મહારું મનડૂં કુવે દોડતૂં,
 અને નયન શોધતાં ફરિકરી જ મહારી સખી.
 ભરેલ અલવે ઘડો કનક ખડેડલે નામતાં
 થતા દગ દગે અહો ગુપ્ત વીજસંદેશડા !
 મુખે વિચલ હાસ્યરેખ કુટિ નેન જુકુટી વળા
 શમી થતિ અણોપ, ને શરમ રમ્ય સંધ્યા સમી
 ધિરે વદન આવરી નયનને હળાવી જતી.
 અમે દિનદિને ત્યાં અજળ તાર ખેંચ્યાં અહા !
 અજાણુ વણચૂક એ અતલ પ્રેમવાપી જતાં.
 અમે દિન દિને નવાં અકથ ઊર્મિતાને ભર્યાં
 મુગાં નિજ ગૂડે જતાં, વિકલ તોય રાજી થતાં.
 અને મધુર નીંદરે સ્મરણુ એ અધૂરાં મિઠાં
 અને નિશિનિશી નવાં સ્વપનવારિસીંચ્યાં નવાં. ૨૬

૫૫ ઉમાશંકર જેઠાલાલ જોષી :

સખી મેં કહી'તી.

સખી મેં કહી'તી પ્રથમ કવિતાના ઉદય શી
 અજાણી ક્યાંથી યે રસજિ આણુધારી નિતરતી
 ઉ રે ઊર્મિ મા લા લય મધુર ને મંજુલંરવા;
 જતી તો યે હૈયે ચિર મુકિ જતી મોહમદિરા.

સખી મેં જંખી'તી જલધરધનુષ્યેથિ ઝુલતી
 અદીદી શી મીદી નવલતર રંગોનિ લટ શી
 પ્રતીખિંએ હૈયે અણુઅણુ મહા અંકિત થતી;
 રંડુ રંતી આત્મામાં દિનભર શકે સ્વપ્ન સુરભિ.
 સખી મેં વાંછી'તી વિરલ રસલીલાનિ પ્રતિમા
 સ્વયંભૂ ભાવેના નિલય, સરખી ડોમલતમ,
 અસેવ્યાં સ્વપ્નોના પુલહલ રચ્યા સંપુટ સમી;
 જગે મહાનીમાં બદલતિ જ ચિત્તે તડિત શી.
 મળી ત્યારે જાણ્યું મનુજ મુંજ શી, પૂર્ણ પાણુ ના:
 છતાં કલ્યાણી થે મધુરતર હૈયાંનિ રચના. ૧૪

૫૬ ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ હુહાર (સુંદરમ):

તે રમ્ય રાત્રે

તે રમ્ય રાત્રે
 ને રાત્રિથી થે રમણીય ગાત્રે
 ઊભી હતી તૂં ઢળતી લતા સમી
 ત્યાં બારસાખે રજ કાય ટેકવી.
 ક્યાં સ્પર્શવી?
 ક્યાં ચૂમવી? નિર્ણય ના થઈ શક્યો.
 ને આવડી હિતમ કામ્ય કાયા
 આલિંગવાને સરખઈ, માની
 શક્યું ન હૈયું: જડ થીજિ એ ગયું
 એ હૈમ સૌંદર્યતાણા પ્રવાહમાં.

ને પાય પાછા ફરવા વળ્યા જ્યાં
 ત્યાં સોડિયેથી ફર જહાર નીસરી

મનોજ કેરા શર શો, મુતન્વી
કાયાક્રમાને ચડિ, વીધવાને
ધસંત બાળ્યો: 'નથિ રે જવાનું !'
હલી શક્યો કે ન ચલી શક્યો હું
નચકે કે દૂર જઈ શક્યો ન હું
એ મૃદતાસાગરમાં વિમૃદતા-
તાણા અટૂલા ખડકે છિંતાયલા
કો નાવબાંધ્યા જનને ઉગારવા
આવંત હોડી સમ તૂં સરી રહી.
ક્યાં રપશવો ? ક્યાં ગ્રધવો ? તદને તે
નહી કશી ગૂંચ ન લેશ ત્યારે
તે રમ્ય રાત્રે,
રમણીયગાત્રે !

૨૦

પણ મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ : (કાંત)

આપણી રાત

શરદ પૂનમની રઢિયાળા સદા
મદને સાંભરે આપણી રાત, સખી !
હમે આકાશે ચંદ્રમા, તારા લમે,
વદને નવચંદન વર દત્તું,
નયને પ્રણયામૃત પૂર દત્તું,
હૃદયે રસમાં ચક્રચૂર દત્તું,
નદાતાં નદાતાં પ્રકાશમાં પ્રેમતણી
કીધી વિશ્રમ્ય વાતો રસીલી ઘણી,
કલ્પનાની ઇમારત કુંકે ચાણી,

મદને

મદને

મદને

તહારું સ્વાર્પણ અંતરમાં જ લઈ,
 કથા અહ્ભુત એ જઈ કોને કહું ?
 સ્મરતાં જલમાંહિં નિમગ્ન રહું, મહને૦
 રાત રૂપાળી રૂડી રસાળી હતી,
 આશકોની અપૂર્વ દિવાળી હતી,
 આખી ઉત્સવ માફક ગાળી હતી, મહને૦
 પ્રાણો આપણનો ત્યારે યોગ થયો,
 અંગે અંગનો ઉત્તમ ભોગ થયો,
 —અને આખર આમ વિયોગ થયો ! મહને૦ ૧૮

(અને પાછી ૧લી કડી પૂર્વાર્ધ ઉત્તરાર્ધ ઉથલાવીને)

૫૮ કૃષ્ણલાલ જોડાલાલ શ્રીધરાણી :

ભતવારીનું ગીત

ગોધણુધણીની ભતવારી રે હું ગો૦
 આંખો ને હું પ્રેમક્યારી રે પતિ આં૦

સૈંથડે સિંદૂર, પ્રેમનાં આંજણ, આંખ્યાં આંખે ભતવારી,
 ઢેલડી જેવિ હું થનગને નાચું, આવને મોરલા રખારી : હું ગો૦
 રુમઝુમ રુમઝુમ ઝાંઝર ઝમકે, ભાલેશી સ્નેહની સિતારી,
 ખેતર ખુંદીને કંથ થાકીને આવે, દેખે ત્યાં થાક દે વિસારી : હું ગો૦
 હળવે ઉતારી ભાત મહીડાં પરીસૂં, કુલડાંની પાથરૂં પથારી,
 કંથને કાજ ઘર રેહું મુકીને આવું શીમે દાડિદાડી : હું ગો૦
 વાલમને છોગલે ગૂંથું ચંખેલડી, પીછાં ગુંથું હું સમારી,
 જોઈ જોઈને એ મુખ રળિયામણું હૈયામાં ઉડતી કુવારી : હું ગો૦ ૧૫

૫૯ જન્મશંકર યુગ (“લલિત”)

મદ્દલી

મદ્દલી મઝાની પેલે તીર, સંતો બહાલાં !

અનેરી અમારી એ લગીર,

વૃક્ષો વેલડીઓ વાળાં, કુમળાં ફળ ફૂલ રસાળાં,

લઈ જવ લ્હાણાં એ લગીર, સંતો બહાલાં !

મનની કંઈ મોજમજાઓ, રસિયાં ઉરના કંઈ લ્હાવો,

લેવાને આવજો લગીર, સંતો બહાલાં !

સામે સંસારિ વિલસે, વચ્ચે જીવન સરિતા બે,

રેલવિથે ત્યાં રસરંગ લગીર, સંતો બહાલાં !

ઉઝવાય સફર સહિયારી, મુખદુઃખની કંથા ધારી,

આનંદ ઓર એ લગીર, સંતો બહાલાં !

લગની રહેવા રહવાની, ગીતડાં પ્રભુનાં ગાવાની,

લાગે તો આવજો લગીર, સંતો બહાલાં ! ૧૨

મદ્દલી મઝાની પેલે તીર, સંતો બહાલાં !

અનેરી અમારી એ લગીર !

૬૦ અળવંતરાય હલ્યાણુરાય હાકોર :

પ્રણયપ્રશસ્તિ (૧૧-૧૨-૧૯૩૬)

આજ, જગદેવ, જગ ગાત્ર પર પ્રણયની વાજતી ગાજતી શી ચપેટ !

વાગિ વેરટમિન્નરે થડ ! જતી થડથડત શી ઉટાવાથી આકલાંદ દેહ !

રોય ગાદ્દિત, નીચું જોય છે સ્મટસ, ને મોઘ પેલો બેલો સાધુ ગાંધી,

સત્યને અખતરે સ્ત્રી દીડી ખેડેત, માઃ જોડેતે જોગમાયા ન લાવી !

સાંભરે ઐહટની, અવતરી શં ફરી કલીઉપેટ્ટા, ગળખ મિસ્તરાણી?
 સાંભરે કચ, ગણી/ફરજ જેણે વડી,—અનિ જિવનગરલ તો દેવયાની!
 સાંભરે હેલના, કારમી અંગના, દ્રોણ ગ્રીસે સકલ વીર મોહ્યા,
 સાંભરે દ્રૌપદી, પાંડવોનું શું—તે અવગણી કૌરવો જેહ રોખ્યા! ૮

ગાદી ને તાજ તેજે ગ્રહણ ઘાલિયાં ચૂરખી ભારતે, ના હુલ્યાં તે,
 —માર્સ ધ્રાવે તિહાં ધસી ચડી વીનસ, શ્રેષ્ઠ સામ્રાજ્યને યે ગ્રસે એ!
 તોપતરવારથી તીક્ષ્ણ છે દામિની કામિની નેણની તરલ તીરછી,
 રાજ શં! તાજ શં! સૌખ્ય કર્તવ્ય શં!—નર વીંધાતાં પડે ધખ્ય મૂર્છી!

એક ઉગરે ભગત, જેહનો જગત તો નિત્ય ઉપહાસ કરવો પ્રમાણે,
 ભગત જગદેવને ભજિભજી તેહની જાદુઝર મોહમાયા વખાણે.
 ને નમે જે જગત તે મહાપુરુષને જે પ્રણયમૂર્તિ ભુજપાશ કાળે
 છાંડતો શ્રેષ્ઠ સમ્રાટપદ જગતનું, તો ભગત તેહ નરવીરને
 પ્રણયસમ્રાટ પદથી નવાળે! ૧૬

૬૧ મગનભાઈ ભૂધરભાઈ પટેલ (પતીલ):

પ્રેમનો જાદુ

નહિં હતું મહેને લવ ભાન મગનની છુપી શક્તિનું મહારી
 જ્યાં સુધી આદરી મેં ન હતી તુજ ચારી.

પણ ગયું મહાં તમ અને ઉઘડતી આંખ થઈ મુજ ત્યારે
 મુજ તર્ફ આપવા લક્ષ લાગિ તૂં જ્યારે!

મેં તહેને ખેંચિ મુજ તર્ફ તેમ તૂં મહેને રહેલી ખેંચી
 ને એક અન્યને ત્રિધાં આપણે બેઠી.

પછિ સ્નેહ આપણો પ્રેમ વિશે પલટાયો,
 ને બની વસ્તુ તે ગઈ, હતો જે છાયો. ૮

ઝોળખ્યાં આપણે એક જિન્નને લ્યાદે,
એકેક થકી વધું સરસ ઘણા અનુવાદે.

ત્યાં બંધે જિન્ન સૌ ભૂત ભવ્યતા ત્યાં આપણે દેખી,
જળ એક જિન્નનું થોડું આદરે લેખી.

ત્યાં હતો મને સંદેહ, મળ્યો હિસાહ ત્યાં તુજ આવી, •
ને નાખ્યું માહું સર્વ ફેરવી ભાવી.

ગતિ કરી આપણે જિવનસમરમાં સાથે,
કાળને કાપતાં જતાં આપણા હાથે. ૧૬

ભયતણાં ભૂત નવ હવે આવતાં આડે
રહિ ગયાં ભૂખ ને ભાર વળી પછવાડે.

કર્મથી કસાતાં રહ્યાં આપણે તાગ્ન
ખહારથી બન્ને નહિ તો ય મિતરમાં સાગ્ન.

ફેળવી આપણે કસા જગત તેડને કહે છે જાહુઃ
કેટલું બધું એ કહે મહત્ત્વ જ સાહુ ! ૨૪

સ્તબ્ધ ૮

૬૨ સુકુંદ વિજયશંકર પારાશર્ય:

મોટો પ્રશ્ન

એક દિન મહેતાજીએ છોકરાંને પ્રશ્ન કર્યો
 ‘ઈતિહાસ વિષે પ્રશ્ન સૌથી કયો મોટો છે?’
 વાદ કરી છોકરાઓ પ્રશ્નનો વિચાર કરે,
 મહેતાજીની આંગળાની ઓંધ સહુ માથ ફેરે,
 દુરુક્ષેત્ર ? દ્રોણ તથા ?—ઈતિહાસ મોટો છે.
 ફ્રેંચ રાજકાંતિ ? એવી કાંતિનેય બોટો છે.
 રાજ્યમાં સુધારા ? ધારાદેરનો ક્યાં તોટો છે.
 વીજળી કે સંચા શોધ ? એ તો પ્રશ્ન છોટો છે.
 નોખનોખા ધર્મ પંથ ? અરે એમાં ગોટો છે.
 ‘સિપાઈના બળવા’ના વાંસા ઉપર સોટો છે !
 સત્યાગ્રહ ? એમાં ય તો કુંકે મેલી દોટો છે !
 આવડે ન—તો તો ગાલે મહેતાજીની થોટો છે !
 છેલ્લે બાંક છેલ્લે ‘રાંક છોડરો જવાબ દે
 “ સાચ ! સાચ ! પ્રશ્ન એક રોટલાનો મોટો છે. ”

૬૩ હંસરાજ હરખજી—

ગરીબોનાં હૈયાં

માણેક મોઢેરાં, ડેરાં દેવનાં, ગરીબોનાં હૈયાં:
 બ્યાં ભાબ્યાં પ્રભુનાં નામે નોંધેલાં અણસૂણ્યાં નવાં: ટેક.
 ઓળખબને આળાં એવાં પોચાં પોચાં ૩ જ્યાં:
 બહાલા બે બે ના વધુ વીંધતા, ભેટો ગ્રહી બૈયાં—ગ૦ મા૦

દેવા નવ દમડી હોયે, અમૃતજલ દેજો તોયે:

વાંકી ભૂકુંડીએ ના દૂભાવતા—ગ૦ મા૦

સ્નેહીને સૌ યે માને, જમણે જલ્દે લેવાને:

સ્વાર્થહીને સેવે દીન દેવતા, મળશે ક્યાં એવાં—ગ૦ મા૦

જરૂરા અધરાર્થ જ્યાં જ્યાં, ચાણક ચલવે સુરવર ત્યાં:

માયાવી યજો ખીજા માનવા, જૂલતા નહિ ભેયા—ગ૦ મા૦ ૧૦

પામરને પ્રભુજી વેચાયા, બોલે બાંધ્યા જગરાયા:

બાળકડાં આપણુ એ મહાબાપનાં, સૌ યે બેસડિયાં—ગ૦ મા૦

પડતાં પડતાં પગ ધરતાં, ડરતાં ડરતાં ડોલતાં;

ઉચ્ચરતાં વચનો આશીર્વાદનાં, ટુકડાનાં ભૂખ્યાં—ગ૦ મા૦

દિલની ચૂતી આંખડિયે, ડસડસતાં રોતાં હૈયે,

શબ્દો ચૂણાયે કિરતારના: સુણજો સુણનારાં—ગ૦ મા૦ ૧૬

૬૪ રમણલાલ પીતાંબરદાસ સોની:

ઉદ્બોધન

રે, તું સદામુક્ત સ્વતંત્ર પ્રાણ !

ધોરી રહ્યો ત્યાં શિદ કાલ લિમરે ?

સંકાયતો ત્હારિ વિરાટ કાયા

એસી રહ્યો ત્યાં શિદ ક્ષુદ્ર ખૂંપડે ?

પૃથ્વી તણા ભીતરમાં દબેશે

અધારના ગાઢ અસીમ બારથી

યુગોતણી નીંદર ફેડિ જો આ

જાગી ઉઠ્યો કાળ રુપે જ કાલસે !

પૃથ્વી ઉરે પાય પ્રવંદ ખૂંપી

ઉભાં અહીં વૃક્ષ; કદીક હોડલી

ખતી જશે એ સદરે સમુદ્રે !
 લાગે છે જે મુખ પજાં જલાશયો
 તેનાં મુતાં દુર્બલ વારિ જિંદુ
 નભે ચડી દંગલમરિત માંદશે,
 અને પ્રસારી શતલક્ષ બાહુ
 ઉદ્દેશ્ય હિદ્દેશ્યત ભૂમિ ભેટશે !
 તૂં મૂક નાઃ મંત્રદ દિવ્ય વાચા
 પ્રચ્છન્ન તહારે ઉર, બિહ ગર્જતો;
 કંગાલ તૂં ? કોણ કહે ? સમૃદ્ધિ
 પ્રમુખ તહારે ઉર સમ સિંધુની; ૨૦
 ના પંથુ તૂં, દુર્બલ ના, ન હીન;
 પૃથ્વી તણી ધારણશક્તિ ને વળા
 હિમાચલોની અચલાકૃતિ ચે
 તહારે વિષે !—હાં ! ઉહ કાલમદ્દન !

૬૫ પૂજાલાલ રણછોડદાસ દલવાડી :

લોકપ્રકાશ

પદો ગર્વે રાખી ભુવનહૃદયે પ્લાડ અજિયા
 હશે આજે બિભા, “અચળ પદ રાખીશું” વદતા;
 પરંતુ પૃથ્વીની પણ સહનશક્તી અમિત નાઃ
 જશે એ ખૂટી તો દલિત ઉર દુઃખે પ્રજળતૂં,
 પ્રકોપે કંપતૂં, અગનપ્રલયો મૂક કરશે,
 ગળાયેલા જેની મરણમય દાઢે કંચલ શા
 પચી જશે પ્લાડો પળમંદિર પાતાળજહરે ! ૭

૬૬ ઠાકોરલાલ પુરુષોત્તમ ઓહશી :

શ્રીજીનો લજ્જત

“ખમો વરસ આટલું, ગાગુ વણો થશે ખાપલા,
તદમેય ધરમી થઈ અકબર સીદ દોષો ભક્ષા ?
જુવાર, કાગુ ના બચી, નગદ વ્યાજ ક્યાંથી ભરું ?
પક્ષેગ ભરખી ગયો. પરબુએ દિધો ખેટકો,
જુવાન, - મુજ રાંકની સકળ મૃતિ લૂંટી ગયો.”
પટેલ નયનો ભર્યા, રાખદ કંઈ રૂંધી રહ્યા.
“અધ્યા !” હકમચંદ કહે, “નગદ લે જતાં લાજના
અને ટટળતો હવે ? મનખ જે ભક્ષો, લાવ ને
બંધી રક્ષમ સામટી ! ધરમકંડની એ બંધી
તદને ન પચશે કદી. મગન એક ચાલ્યો ગયો,
નવી ય ઉપટી વશે ! પરબુ ન્યાય સાચો કરે.
પક્ષેગ હિમ જે નહ્યાં કરમ ભોગ એ તાહરા,
મદને ન ગમ એ બંધી.”—વચન બોલતાં શેઠિયે
લજ્જાટ પર છાપિયાં તિલક છાપ ‘શ્રીજી’ કહી ! ૧૪

૬૭ અચેરચંદ કાલીદાસ મેઘાણી—

કાન્તિ ઝંખના

મહારી માઝમ રાતનાં સોણુલાં ચમટી ચમટી ચાલ્યાં જાય,
મહારી આતમ-જ્યોતના દીવડા ઝણુટી ઝણુટી ઝંખવાય : ટેક.
ઝંખે જરી રોતાં સોચનિયાં ત્યાં ઝચકીને જનગી જવાય,
આથે આથે આજા યુગનર કેરા પડછાયા પથરાય રે
મહા વીર મોટા દરજાય : મહારી.

આભ લગી એનાં મસ્તકે ઊંચા ને પગ અડતા પાતાળ,
જુગ જુગના જોણે કાળ બહોળ્યા ને ડોલાવી કુંગર માળ રે
ફેડી જીવન રૂંધણુ પાળ : મહારી૦

હપકે દેતી હસતી મૂરતી એ ઝળહળતી ચાલી જાય,
સ્વપ્ન સરે મહારે કાન પડે મહારા દેશની જિંડેરી હાય રે
એનાં અંધન ક્યારે કપાય : મહારી૦ ૧૦

ધન ધન અંધારાં વીંધણુહારે જાગે કો ભડવીર,—
ડરતાં ડરતાં ડગલાં ભરતાં આ તો વામન સરખાં શરીર રે
અણભીંજલ ઊભા છ તીર : મહારી૦

જરિકે જરિકે ડગ માંડતાં મહારી જનનીને ના વળે ઝંપ,
આવો વિધવ ! આવો જ્વાલામુખી ! આવો રૂડા ભૂમિ કમ્પ રે
તોડો જીર્ણુતા દારુણ થંભ : મહારી૦ ૧૭

૬૮ રમણિકે અળદેવદાસ અરાલવાળા :

વિખૂટા મિત્રને

રમરી રમરી અનેરી ઉચ્ચ ગત સખ્યગાથા હવે
નથી જ લવવું, નથી જ કવવું, ન વા નેત્રને
સહી રમરણુડંખ લેશ કરવાં ય ભીનાં, અને
ન વિરમરણુનું ય તે રમરણુ માત્ર ત્યાહું સખે !
અપાર અનુરાગના મધુર ખાગમાં ઉઘડ્યાં
સુમિષ્ટ મુકુલો સમસ્ત જગમાં ઉછાળ્યાં, હવે
ચિતા ચિરવિરાગની અતલ આત્મએકાન્તમાં
ભલે પ્રજળિને જતી કંજળિ છેક ધીરે ધીરે !
વિશાળ જગ છે, અસંખ્ય પથ છે, પ્રવાસી ય તે
અનંત, પણ ના મને સુહૃદનેહઝંખા; સખે !

તહને જ તજતાં તજી સભર સખ્યસંવેદના.
ધરાતલ તણા ખનેલ અથ ધૂમકેતુ! તહને
હવે શું અવરોધ, બોધ? અદ્વિસોસ! જા, હું હવે
કરીશ ખમણે બળે ખતમ આપણી કૃત્યને.

૧૪

૬૯ ભોગીલાલ ચુનીલાલ ગાંધી (ઉપવાસી):

મિલન આતુરાં

પ્રભા પ્રકટતી હતી; મુભગરંગ કંકાવટી
ધરી કરપુટે, ઉપા હૃદયનાથ સત્કારવા
જતી નભપટે, મનોમનમહી સમુદ્ધાસતી;
અને મુદ્ધિચિત્ત મૂર્ચ રતરાગ શૃંગારમાં
ભરે પદ યથેચ્છ-રે ! મિલનયોગ જામ્યો તહીં !
નહતાં હૃદય આપણાં મિલન આતુરાં શું સખી ?
નહતી ઉછળતી નદી અટલ રેનેહ સિન્ધુ પ્રતિ ?
હતાં નિરખતાં સદા શુભ મુહૂર્ત શુદ્ધાર્થની
વિલાસ રજની ભણી, અદ્વૈત એ ક્ષણો થે થઈ;
અને હરિતવર્ણ મંડપ અશોકપર્ણે લગ્યો,
રચ્યા કુમુદ કુંકુમે અગિલ અક્ષતે સ્વરિતંકા;
રહી નવ માણા કશી, ક્ષણુ ન અર્ધ બાકી રહી;
તહીં—જ્વનિકા પડી—અમ વિયોગની રાતડી !
પડી જનનીલાક !—રે મિલનયોગ જામ્યો નહીં !
ખરે, જ્વનિકા પડી—અસહયોગની માતની.
સખી ! શબ્દ માતના; પ્રણયપૂર વ્યાં ત્યાં હયાં;
હયાં જ, ન વિલોપિયાં, ઉછળતાં સદા થે રહ્યાં.
પ્રયંડ જલધોધ શાં પ્રચળવેગ; શંકા તહને ?

૫

૧૫

હું તો ક્ષણ ક્ષણે સુણું વિરહવેદના તાહરી,
 હું તો સતત નીરખું કનકકાચ ફિછી પડી,
 હું તો અનુભવું નિતે અણસહાય તું ખલાવરી.
 અને મુજ ગતિ પ્રિયે?—તરલ નાવ કેરી કથા?
 હુએ હુઅહુએ છતાં હુઅતિ ના, સદાયે વ્યથા! ૨૩
 પડે નિરવ શાંત શૂન્ય મૃતદેહ દીવાલની
 પુકે દ્વિગુણબદ્ધ તીવ્ર પડધો ફરી ને ફરી.
 સુણ્યો ન હજી તેં? ખરે?—સભર વિશ્વ ઘોંઘાટમાં
 મળી ન નવરાશ? કે, વિરહ સ્તબ્ધ નૈરાશ્યમાં?
 હશે; સહચરી! સખી! હૃદયસ્વામિની! શું વધું?
 તહને વિરહ અગ્નિદાહ દહતી તજી હું જિવું?
 તહને રઝળતી તજી વિપદ સ્વપ્નમાં હું સુવું?
 પશ્યો પરવશે હું, ને પરવશે પડી તુંય રે,
 પડી પરવશે જ જ્યાં ભરતમાત; શા મોહ રે?
 કદીક મળશું અને અમિલનેય વર્ષો વૌંતે,
 વિતે સકળ જિન્દગી તદપિ દુઃખ શેનું પ્રિયે!
 વહે હૃદયમાં સદા વિમલ ઉત્કટ સ્નેહ જો! ૩૫

૭૦ મગનભાઈ ભૂધરભાઈ પટેલ (પતીલ):

ન રહી!

મુકવા સર જ ન રહી: શુધ કે નહિ સાન રહી:
 બદલાઈ ગયું જ બધું —દુનિયા દુનિયા ન રહી!
 ચિઝતા સમ ખાઉં કઈ? ચિઝ એક કરે ન રહી:
 અટક્યો જિવ આવી ગજો પણ ‘બંધ, જખાન!’ કહી.
 અફસોસ, પતીલ! લવે કવિતા કવિતા ન રહી! ૧૦

૭૧ દેવજી રામજી મોહા :

ખારે સમંદર

વેર ઝેર વીસારે પાડી ડંખ દીલના ઘોઈ
ખારે સમંદર જહેતા મુકે એવા વિરલા કોઈ : ખારે૦
ચંદ્ર ઉગે હસતો પૂરવમાં આથમતો રવિ જોઈ,
તોય ચંદ્રને કાંતિ અરપે એવા સૂરજ કોઈ : ખારે૦
વ્યોમવિષે વાદળ ત્રાડતાં અગ્નિ હજળતો જોઈ,
ત્યુલ્યા મેઘને મારગ દેવા શમતા સાગર કોઈ : ખારે૦
આપસ આપસના ઝઘડામાં માટી મરાયા હોઈ,
અવસર આવે એક ખૂમચે ખાઇ લેનારા કોઈ : ખારે૦
વાદ વિવાદ વિરોધો વાંધા વેર ઝેર જૂદાઈ
ધસી મુકી દીવાસળી દઇયે ભડકા રહિયે જોઈ : ખારે૦ ૧૦

૭૨ ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ (રત્નેહરશિખ) :

ભગ્ન સ્વપ્નની નાવ

મહારી નાવ કરે કો પાર ?

કાળાં ભમ્મર જેવાં પાણી જુગ-જુગ સંચિત રે અંધાર :
સૂર્યચંદ્ર નહિ, નહિં નભજ્યોતિ, રાતદિવસ નહિં સાંજ સવાર : મહારી૦
ભાવિના નહિં પ્રેરક વાયુ, ભૂતતણે દાખે આચાર :
અધડૂખી દીવાદાંડી પર ખાતી આશા મોતપછાડ : મહારી૦
નથિ હીરા, નથિ માણેકમોતી, કનકતણે નથિ એમાં ભાર :
ભગ્ન સ્વપ્નના ખંડિત દુકડા તારી કોણ ઉતારે પાર ? મહારી૦ ૬

૭૩ મનઃસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી :

અમે મનુજ !

હમે મનુજ ! વિશ્વની સકલ યોજનામાં હમે
 રહ્યા સતત અગ્રણી; પરમસત્ત્વ આ સૃષ્ટિમાં !
 હમે મનુજ ! બુદ્ધિના વિરલ વૈભવે મોહતાઃ
 હમે સકલ સર્જને શિરકિરીટ જેવા રહ્યા !
 હમે મનુજ ! બુદ્ધિ તીવ્ર અમ વિશ્વના ભેદને
 ઘડીકમંહિ દે કરી સુતર સોલલા સર્વથા;
 ઘડીકમંહિ બુદ્ધિ તીવ્ર અમ એ જ, પ્રશ્નો કરી
 રચે ગાહન કોયડા જ હમને ય મૂંઝાવતા !
 હમે મનુજ ! બુદ્ધિથી સખળ આ હમારી હમે
 મહા મનુજવંશને પશુદશાયિ ઉદ્ધારિયો;
 અને સખળ બુદ્ધિ એ જ મનુવંશને પાશવી
 દશામંહિ કરી રહે વિલસતો અને રાચતો ! ૧૨
 હમે મનુજ ! બુદ્ધિના અમ અમાસ સામર્થ્યથી
 હમે મનશરીરની સકલ શૃંખલા ભેદતા;
 અને અમ સમર્થ બુદ્ધિ નિત શૃંખલાઓ નવી
 રચી જ અમ બાંધતી મનશરીરને સર્વદા !
 હમે મનુજ ! આ અતન્ય અમ બુદ્ધિના વૈભવે
 પ્રતિચ્છવિ હમે બન્યા અતિસુરેષ સ્ત્રજાતણી;
 અને અવ અતન્ય બુદ્ધિ અમ એ જ સ્ત્રજાતણાં
 સ્ત્રજે છ ગુણુ રૂપ જ્ઞાન બળ કર્મ પ્રાસાદને.
 હમે મનુજ ! બુદ્ધિમાં અમ અસીમ શ્રદ્ધા રહી;
 અને ન અમ બુદ્ધિને ગણતરી ય શ્રદ્ધા તણી !
 હમે મનુજ ! કેંદ્ર સૌ જગતમાં ય બુદ્ધિ વડે;
 અને જગતને જ કેંદ્ર અમ બુદ્ધિ માની રહી ! ૨૧

સ્તબક ૯

૭૪ ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહાર (સુંદરમ) :

બુદ્ધનાં ચક્ષુ

ભક્ષે ભગ્યાં વિશ્વે નયન નમણાં એ પ્રભુતણાં,
 ભગ્યાં ને ખીલ્યાં ત્યાં કિરણકણિ આછેરી પ્રકટી;
 પ્રભા ત્યાં દેવાઈ જગત પર દિવ્યા મુદતણી;
 હસી સૃષ્ટી, હાસે દલ કમલનાં કુલ્લ યનિયાં.
 પ્રભો જન્મે જન્મે કર ધરિ કર્ષે શસ્ત્ર ઉતર્યાં,
 નખાત્રે, દન્તાત્રે, દમન કરિયું શબ્દછલથી;
 સબ્દ્યું કે કેદાંડ, અહિ પરશુ, ચક્રે ચિત ધર્યું,
 પ્રભો, આ જન્મે તો નયનરસ લેઈ અવતર્યાં.
 વિધાતાનાં દીધાં નયન કરિને બન્ધ જગ આ
 ભુવનએ ઝૂઝતૂં કુટિલ મનનો આશ્રય લઈ; ૧૦
 પ્રભો આવી આપે નયન જગને અર્પણ કર્યાં,
 ભમન્તૂં અન્ધારે જગત નવ ચક્ષે જગવિયું.
 મથ્યા લોકો ખુલ્લાં નયન કરવા બન્ધ પ્રભુનાં,
 પુર્યાં કિલ્લે મહેલે, રમણિભુજને પંજર વિષે;
 વિદાર્યાં એ બન્ધો, નયન ઉઘડ્યાં ચેતનભર્યાં,
 ન ઊંઘ્યાં જગેલાં, મુરછિત દગોને જગવિયાં.
 ફરી ખૂણે ખૂણે જગત નિરખ્યું નેત્ર સદયે,
 લલ્લું—સૃષ્ટિખાડે ખદબદી રહ્યા કીટ જગના
 જરાવ્યાધીમૃત્યુ ત્રિવિધ વમળે ફૂળિ મરેતા;
 અને ખીજા જીવો ઉપર નભતા જીવ નિરખ્યા. ૨૦
 ધુમ્યાં શાન્તીઅર્થે વન વન તપો તીવ્ર તપિયાં
 ન લાધ્યું ઇચ્છેલું: નયન ભમતાં ત્યાં વિરમિયાં:

સર્ચાં તે મીંચાઈ નિજ હૃદયને સાગરતલે,
 હરી આત્માગારે વિરલ લઈ મુક્તા ઉઘડિયાં.
 અને આત્મસ્નાને અધિક થઈને આર્દ્ર નયનો
 ખુલ્યાં ના ખૂલ્યાં ત્યાં પ્રણયરસગંગા અવતરીઃ
 વહી તે ફેલાતી સભર જડ ને ચેતન વિષેઃ
 કૃપાગંગાસ્નાને અવગતિ ટળી જીવ સહુની.
 ઉધારી સૃષ્ટીને નયનજલથી ચક્ષુ પ્રભુએ
 શમાવ્યાં, ત્યાં બીજાં નયન જગને અન્તર ખુલ્યાં.
 પછી ઝંઝાવાતો ઉમટી કદિ એને મુઝસતા,
 નુકસાનો દાખી એ દ્વિગુણ બલથી તે ચમકતાં. ૩૨

૭૫ કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ—

તારનું તુટવું

તૂટ્યો મ્હારો તમ્બૂરાનો તાર, ભજન અધૂરું રે
 રહ્યું ભગવાનનું—ટૂંક.

એક તૂટતાં બીજાં રે તાર અસાર છે,
 જીવાણીમાં નહિ હવે જીવ જી:
 પારા પહ્યા પોચા રે નખલિયું નામનું—તૂટ્યો ૦

તરડ પડી છે રે બાતલ તુંબડે.

લાગે નહીં ફૂટિ જતાં વાર જી:

ખૂંટીનું ખેંચાવું રે કાંઈ ન કામનું—તૂટ્યો ૦

સ્વર મેળવિયે શેમાં રે તાલ એ તાલ છે,

ઢોલકમાં પણ કાંઈ ન ઢંગ જી:

બન્ધ થયું છે બાંહે રે હરિરસ પાનનું—તૂટ્યો ૦ ૧૦

ખર્ચી હવે ખૂટી રે ખૂટીઃ હવે બીજી નથી,
હરિ હવે ઝાલો તહમે હાથ છઃ
કહું છું કામ ન મ્હારે રે ધનજનધામનું—તૂટયો ૦
કેશવ હરિની કરણી રે કોઈ ન જાણી શકે,
વાણી મન પાછાં વળી જાય છઃ
બલ આલે નહિં એમાં રે મહા બળવાનનું—તૂટયો ૦ ૧૬

૭૬ અમનલાલ કચરાભાઈ ગાંધી :

મૃત્યુ

કંપે છે વજ્ર કાયા જગત પગ તળે છૂંદનારા વીરોની,
લક્ષ્મીનાં લોક નેને રજનિદિન ભુલ્યા નંદ આકંઠી બિહે,
ગંગાના નીર જેવી મુભંગ કવિ તણી કાવ્યધારા વિરામે,
રે ! ત્હારા નામમાત્રે ભડ ભીરુ બનીને સ્થિરતા હારી એસે.
શું છે ત્હારી સ્મૃતીમાં ? અકળ અણુકથી કૂરતા પાર્ષદોમાં ?
કેવાં છે ઝેર નેને ? અગર ગળ્ય છે કેવું ત્હારું સ્વરૂપ ?
છે ત્હારા જૂથમાં શું મનુજ ભરખતી, રાચતી રક્તરનાને,
મુંડોની માળગૂંથી, શિવ રિઝવતિ કો ભૈરવી જોગણી કે ?
ના ના, ભૂલ્યો; નથી કે; મનુજ અણુધની લાલસાથી ભરેલી,
હત્યારી કલ્પનાના અગણિત ચિતર્યાં સ્વાર્થિકા સૌ તરંગો. ૧૦
ઢાળીને પાંપણો આ, કુમુદ કળિસમાં કામળાં હાસ્ય વેરી,
ત્હારે ખોળે મધૂરાં નભપરિસપનાં સેવતાં બાળ પોદે;
રંગીને રાય કેરાં કુટિલ જગતનાં કે કલંકો અનામી,
હોર્મમાદો વિપાદો જ્ય-અજ્ય તણા ભાવના વાયુ ઝેરી
વામે સૌ ત્હારિ કુંજો; અમર જિવનનાં દિવરી ગીત ગુંજો.
સર્વેના સાર જેવા પરમ પ્રિય પિતા ! થાકિ નેનો મીચું હું,
ધ્રુવે ત્યારે મને યે શિશુ સરસ ગણી પ્રેમથી અંક લેજો. ૧૭

૭૭ કેશવલાલ હરગોવિન્દદાસ શેઠ—

સુર વાટ

ભૂલી પંથ ભૂલું દિનરાત રે કોઈ સંત બતાવેછા વાટ. ધ્રુવ
 ઉગે સુરજ વળિ આથમે એવી નહોતી મહારી મૂળ ભોમ :
 ન્યોતિ અંખંડ ઝગે જ્યહિં, જેનાં તેજ હળે વીંધી વ્યોમ : કોઈ
 સંસારને ઉન્હે વાયરે થાય ધર ધરના દીપ ગૂલ :
 જીવન અહિં એવાં બેઠેતિયાં—મહારે મુલકતો અમરોનાં ફૂલ : કોઈ
 ઉપાને અધરે ખાલતો ને સંધ્યાને કાંકે વિલાય :
 એવા રે રતેહને સોણસે મહારું જિવતર ઝોલાં ખાય : કોઈ
 પગસે પગસે પાવક પરજળે ને આંખ હર્યો અંધકાર :
 પામર દેહની પાઠ પડી વહી ભવરણુ કેરો ભાર :
 હવે સંત દોરો સુર વાટ ૦ કોઈ

૭૮ અરહેશર કામજી અખરદાર

સનાતન અંધાર

અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર આ ! ઊંડો શો તુજ પુકાર !—ધ્રુવ
 શુદ્ધ સ્વરૂપ સનાતન તહાઈ કુસે અહ્માંડમોઝાર ;
 સૃષ્ટિ બધી પાછી તહારા ઉદરમાં, તૂંમાં ફૂળ્યો સહુ સાર રે—અતિ
 તહારી સાથે કંઈ લડતું જણાતું એવું આ દુનિયાતું તેજ,
 તે પણ તહારા ઉદરમહિં પાક્યું, તૂં વિણ કાંઈ ન રેજ રે—અતિ
 આકાશનાં પડ કૈંક રચી ઈશે તેમાં કુંકરી નિજ તાન,
 એ સહુની પણ આગળ તૂં તુજ ગાતો અખંડ જ ગાન રે—અતિ
 સૂર્ય શશી વળિ તારા ને પૃથ્વી, ગાન કરે એ સર્વ,
 એના સ્વરો સહુ તુજ ભવ્ય ગાને ભેળાઈ તજિ દે ગર્વ રે—અતિ

એ સહુને નિજમાંહિ રમાડતું કાળનું ઊર વિશાળ,
 તે પણ સૂઈ રહે તુજ અંતર દીન બની તુજ આળ રે—અતિ૦ ૧૦
 તેજથી અતિ તપ્ત બનેલું શોધે જગત તુજ સ્થાય,
 આશ્રય તેને તું તહારો દઈને શીતળ કરિ દે ત્યાંય રે—અતિ૦
 તેજ બધું જગદષ્ટિથી છુપવે ઉચ્ચ વિશ્વેશનાં કામ;
 વિશ્વ અલૌકિક તૂં જ બતાવે, તહારું જ છે સત્ય ધામ રે—અતિ૦
 પૃથ્વી અપાર દુઃખોથી ભરી ત્યાં પામર જનના શા ભાર?
 પણ તુજ ઉરમાં એ સર્વ બહે નિત્ય, તો જ ટકાય લગાર રે!—અતિ૦
 કૂરતા જગની પુકારતાં બનિયાં કેંક હૃદયનાં ગાન,
 તે સહુને તુજ ઉરમાં કુઆવી પિગળાવિ દે તુજ સ્થાન રે—અતિ૦ ૨૦
 જગતું વિશ્વ જણાતું આ સહુ તે સૂઈ જશે એક વાર,
 શુદ્ધ સનાતન તું જ ઈશ સાથે જગત રહેશે ત્યાર રે!—અતિ૦
 માયાવિ તેજથી ઠગાઈ આખર આવવું તાહરી પાસ!
 તત્ત્વ જીકું મળે તુજમાં જ અંતે, અંધાર એ જ પ્રકાશ રે!!—અતિ૦
 તો શિદ્ધ હું નહિ માગું આ તહારા સત્ય હૃદયનો વિકાસ?
 દીન ગાન મુજ તુંમાં ભેળિ આવું, એ જ અભેદ ઉલ્લાસ રે!—અતિ૦

૭૯ સુરસિંહણ તપસિંહણ ગોહેલ (કલાપી)—

આપની યાદી

જ્યાં જ્યાં નગર મ્હારી હરે યાદી ભરી ત્યાં આપની:
 આંસૂ મહીં યે આંખથી યાદી ઝરે છે આપની. ૧
 માશુકોના ગાલની લાલી મહીં લાલી, અને
 જ્યાં જ્યાં ચમત, જ્યાં જ્યાં શુકો, ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની. ૨
 જોઈ આહીં ત્યાં આવતી દરિયાવની મીઠી લહર:
 તેની ઉપર ચાલી રહી નાજુક સવારી આપની ૩

- તારા ઉપર તારા તણાં ઝૂમી રહ્યાં જે ઝૂમખાં,
તે યાદ આપે આંખને ગેબી કચેરી આપની. ૪
- આ ખૂનને ચરખે અને રાતે હમારી ગોદમાં,
આ દમખદમ બોલી રહી ત્રીણી સિતારી આપની. ૫
- આકાશથી વર્ષાવતા છે દુશ્મનો ખંજર બધા :
યાદી બનીને ઢાંચ ખેંચાઈ રહી છે આપની. ૬
- દેખી ભુરાઈ ના કડં દૂં, શી ફિકર છે પાપની ?
ધોવા ભુરાઈને બધે ગંગા વહે છે આપની. ૭
- થાકું સિતમથી હોય ન્યાં ના કોઈ ક્યાં ચે આશના :
તાણ બની ત્યાં ત્યાં ચડે પેલી શરાબી આપની. ૮
- ન્યાં ન્યાં મિલાવે હાથ યારો ત્યાં મિલાવી હાથને
એસાનથી દિલ ઝૂટૂં, રેહમત ખડી ત્યાં આપની. ૯
- ખ્યારું તંજને ખ્યાર કોઈ આદરે છેલ્લી સફર :
ધોવાઈ યાદી ત્યાં રડાવે છે જુદાઈ આપની. ૧૦
- રોજિં ન કાં એ રાહમાં બાકી રહીને એકલો ?
આશકોના રાહની જે રાહદારી આપની. ૧૧
- જૂનું નવું બાણું અને રોજિં હસું તે તે બધું
જૂની નવી ના કાંઈ, તાણ એક યાદી આપની. ૧૨
- ભૂલી જવાતી છે બધી લાગો ડિતાગો સામટી :
નેયું ન નેયું છે બને; જે એક યાદી આપની. ૧૩
- ફિસમત કરાવે ભૂલ તે ભૂલો કરી નાંખું બધી :
છે આખરે તો એકલી ને એ જ યાદી આપની. ૧૪

૮૦ ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ (રમેશ્વરશિખ)

મિલનનું સ્વપ્ન

ત્યજીને ખોળો કેા ગિરિવર તણો, ને વનવતો
તણાં ગાનો કેરા નિજ લહરમાં ઝીલિ પડ્યા;
કદી વા ઊંચા કેા ખડકે કપરા કાળ સરખા
ગળવીને ગાને, ધુમટ રચિને શીકરતણો;
ઘડીમાં દોડે કેા તરલ મિઠિ કન્યા સમ, અને
ઘડીમાં ફેલાતી ઉભય તટ પે ગૌરવભરી
મહારાણી જેવી: વહતિ, સરિતા જેમ ચમકે
સુણીને પહેલાં તો રવ ઉદ્ધિનો, કિંતુ ઉછળી
પછી રૂટેતી તે ત્યાં, ન્યમ ગહનના ભવ્ય સપને!
પ્રભો, તેવી રીતે કદિ સરલ વા કષ્ટ વહતી,
કદી કાંતારોમાં પરમસુખના, વા ખડકે પે
મહાદુઃખો કેરા કુદ્દડિ ફરતી, જીવનનદી
સુણે આઘાતે ન્યાં, ગહન ગહરો કાલરવ ત્યાં
લખાશે ના ભાગ્યે મિલનસપનાં તૂં-ઉદ્ધિનાં? ૧૪

૮૧ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક (શેષ)—

સિંધુનું આમંત્રણ

આનંદસિંધુ આમંત્રે સ્વયં દસ્ત ઉઘાળતો,
રંગખેરંગી ઝંથોનાં મોતિઓ વરપાવતો.
નહીં માર્ગ નહીં કેડી, દ્વાર કે દરવાન ના,
ન્યાં હો ત્યાંથી અંહીં આવો, પાડ કે એકસાન ના.

દેખાતા સામસામા જડ જમિનવટો તો-ય આ એકે સિંધુ;
નોખાનોખા વસેલા મનુજ જગ પરે આપણે એકે બંધુ.

આવો આવો પ્રજાઓ ! અહિં યુગયુગનાં વૈર વામો ડંસીલાં,
સિંધુ સાથે મિલાવી નિજ સુર ગરવાં ગીત ગાઓ રસીલાં.
આવો દ્વિલસૂક આવો ક્વિગણ રસિકો ને કલાકોવિદો યે !
ભિંમિ, પ્રૌઢા તરંગો ચલગિરિવરશા, રંગિલા છુદ્ધુદો. ને
આથેરા ધોર ગર્તો અતલ, ઉલટતા વારિઓધો અગાધ,
ને વિસ્તારો વિશાળા, સહુ દિશ સરખાઃ માંહ ખેલો અખાંધ.

સત્ત્વ સ્તોતથી ઘેલી નદી છવતની વહે,
ઘડી શુદ્ધ ઘડી મેલી, ક્ષણે ના સરખી રહે.
તેમાં આ તટથી પેસે જતાં જન મથીમથી,
અનુકૂલ વહી આવો પ્રવાહોના જ પંથથી,

અંધારાં ભેદવાને અદિથિ દિનકરે હસ્ત વહેલો ઉગામે,
વિશ્વોમાં એક ચક્રે ફરિ અતુલયજ્ઞે અસ્ત એ આંહિં પામે;
હવે નિઃસંખ્ય સૌ આ અકલ સલિલથી આદિમાં નિર્ગમે છે,
જિંયાનીયા ફરીને સમય નિજ થતાં આંહિં આવી શમે છે.
આવો સૌ પુણ્યશાલી અમલ કરણિના પુણ્યનો આ જ આરો,
નિઃસંકાયે પધારો હલુપિત થયલા ! વારિધી આ તલમારો;
પ્રાયશ્ચિત્તે અહીંયાં પ્રજાળિ ન કરવાં દામણાં દુઃખદાહે,
વામીને પાપપુણ્યોતાણું મમત, રમો શુદ્ધ મુક્ત પ્રવાહે.

સુણાયે સાદ એ દેશ કાલની પાર દૂરથી,
લોકલોકેતણા જોડા અંતરતમ ગિરથી.
“નિત્ય એ સાદ આવે છે, સત્ય એમાં કશું નથી;”
“જવાશે જઈશ ત્યારે,” કરી કાર્ત પ્રમાદથી
ગયું ના; પણ એ સિન્ધુ હજી હસ્ત ઉછાળતો,
આમંત્રે રંગમેરંગી મોનિઓ વરખાવતો.

૮૨ નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ :

નયણાંની આળસ

મહારાં નયણાંની આળસ રે; ન નિરખ્યા હરિને જરી :
એક મટકું ન માંડ્યું રે, ન હરિયાં ઝાંખી કરી.
શોકમોહના અગ્નિ રે, તપે તેમાં તમ થયાં :
નથી દેવનાં દર્શન રે. કીધાં, તહેમાં રહ્યાં.
પ્રભુ સઘળે વિરાજે રે, સુજનમાં સભર ભર્યાં :
નથી અણુ પણ ખાલી રે, ચરાચરમાં ઉભર્યાં.
નાથ ગગનના જેવા રે, સદા મહેને છાઈ રહે :
નાથ વાયુની પેઠે રે, સદા મુંઝે ઉરમાં વહે.
જરા ઉઘટે આંખડલી રે, તો સન્મુખ તેવ તદા :
પ્રહ્મ પ્રહ્માંડ અળગા રે, ઘડી થે ન થાય કદા. ૧૦
પણ પૃથ્વીનાં પડજો રે, શી ગમ તેને એતનની ?
હવે સો વર્ષ ધૂવડ રે, ન ગમ તો ય કંઈ દિનની.
સ્વામી સાગર સરિખા રે, નજરમાં ન માય કદી :
હવે થાકીને વિરમે રે, વિરાટ વિરાટ વહી.
પેત્રાં દિવ્ય લોચનિયાં રે; પ્રભુ ! ક્યારે ઊઘડશે ?
આવાં ઘેર અંધારાં રે પ્રભુ ! ક્યારે ઊતરશે ?
નાથ ! એટલી અરણ્ય રે, ઉપાડો જડ પડા :
નેતાં ! નિરખો ઉડેડે રે, હરિવર દરસે સદા.
આંખ આળસ છાંડો રે, હરે એક ઝાંખી કરી :
એક મટકું તો માંડો રે, હૃદય ભરી નિરખો હરિ. ૨૦

૮૩ પ્રબોધ માણેકલાલ ભટ્ટ

મહારા દેવ

મેં તો માન્યા છ દેવ, દેવ દેખ્યા નથી, દેખ્યા નથી,
 ગ્રાણુ સાટે ય 'ગ્રાણુ'ને પેખ્યા નથી, પેખ્યા નથી.
 બધો દિવસ હું બહાર દેવ શોધ્યા કરું, શોધ્યા કરું,
 રાત આખી હું એ જ બિર ઝંખ્યા કરું, ઝંખ્યા કરું.
 પૂછું,—પોતે પ્રત્યક્ષ દેવ દીઠા હતા, દીઠા હતા ?
 કહે,—સાધુને સંત એમ કહેતા હતા, કહેતા હતા.
 કોઈ કહેતું કે દેવ આભ બેઠા હશે, બેઠા હશે,
 કોઈ બોલે પાતાળ જઈ પેઠા હશે, પેઠા હશે.
 ક્ષીરસાગરમાં દેવ, કોઈ શોધી ગયું, શોધી ગયું.
 હિમમાળે છે ઠેક, કોઈ બોધી ગયું, બોધી ગયું. ૧૦
 ભર્યા ઘડ્યાં દેવ, લોકે જાતા કથી, જાતા કથી,
 મહારા કલ્પનમાં દેવ એમ માતા નથી, માતા નથી.
 પૂછું દષ્ટાને દેવ કહો કેવા હતા, કેવા હતા ?
 'વદે વેદ ને પુરાણુ દેવ એવા હતા, એવા હતા.'
 મન્થ, ક્ષન્થ, વરાહ દેવ બનતા હશે, બનતા હશે ?
 ઘડી વામન વિરાટ, —બેસ કરતા હશે, કરતા હશે ?
 'લોકે કાળે એ રૂપ બેસ ખપનાં હતાં, ખપનાં હતાં,'
 બધાં અધારી રાતનાં સપનાં હતાં, સપનાં હતાં.
 દેવ શાના ?—જે આપબાણુ ધરવાં પડે, ધરવાં પડે,
 યુદ્ધ બોધી સંહાર કેમ કરવા પડે, કરવા પડે ? ૨૦
 'દેવ એક ને અનેક રૂપ ?' શાને નહીં, શાને નહીં ?
 મહારી માનવતી આંખ એમ માને નહીં, માને નહીં.
 મહારી શ્રદ્ધાના તાગ કોકે માપી જતૂં, માપી જતૂં,
 મહારા હૈયાને કોકે તો સતાવી જતૂં, સતાવી જતૂં.
 દેવ શોધું ને કોઈ ન બતાવી જતૂં, બતાવી જતૂં.
 ખરે ક્યાં યે શું દેવ કોઈ જોતૂં નથી, જોતૂં નથી ?

મહેને કાં તો સાચું જ કાઠ કહેતું નથી, કહેતું નથી !
રોજ ચાલું એ વાટ, વાટ ખુટતી નથી, ખુટતી નથી,
મહારા હૈયાની આશ તેમ હુકતી નથી, હુકતી નથી. ૩૦
મેં તો મા.....

૮૪ રામનારાયણ વિ. પાઠક (શેષ):

એક કારમી કહાણી

વને એક ઘેર ગંભીરો આંખસો ને આંખાની ડાળા,
રમે પંખી બાળ ને બાળા.
રહે ત્યાં મીઠું નિત્ય કલોચતાં નમણાં એકલ મેના,
નાજુક જેને પાય છે હીના.
આવ્યા ત્યાં કોઈ વનેથી ઊડતા પોપટજી રઢિયાળા,
લીલે વાન કાંકલે કાળા.
હીડી, એક દી સીમાડેથી જળતી ધૂણીના ધૂમની રહેરો,
વાઈ તેની વનમાં રહેરો.
ડોલ્યો આંખો ને ડોલી ડાળ પશુ ને પંખીઓ ડોલ્યાં,
વેલે વેલે ફૂલડાં ફૂલ્યાં. ૧૦
નાચી રહ્યા મોર ને મેના ડાળ છુપી ઝીણું ટહુકી,
મુણી રહ્યો પોપટ ઝૂકી.
ઝીણું ઝીણું ટહુકે મેનાઆઈ કંઈ તલમારો છે મીઠો,
મુણ્યો કે ક્યાંઈ ન દીઠો.
ક્યારે આવ્યા કેમ પોપટજી, બોલ તલમારો શો રૂપાળો,
આવ્યો હું તો કરવા માળો.
ચાલો પોપટજી ચરિયે સાથ ને માળો કરિયે સાથે,
ગાતાં ગાતાં રૂડી બાતે.
ના મેનાઆઈ તલમે ગાવ અમે સળાઓ ભરીશું,
મુણી ગીત થાક હરીશું. ૨૦

ને'યે' પોપટ છ હાં બેસણાં કેવાં કીધજાં વારુ,
આપણુ બે બેસવા સારુ.

ભૂલો છો એ શં બોલ્યાં બાધ, મ્હારી મેના પ્દનેતી,
ઓલ્યે વન વાટડી બેતી.

જૂંડા કટકટ પોપટ, આટલી વારે આ શં બોલ્યો,
વચનથી આમ શું કૂલ્યો ?

શીમાડે દૂર ઓલ્યા બેગીની કારમી ધુણી બગે,
સાચું બોલ એની સામે !

ત્હમે આગળ હું પાછળ બાધ, ત્હમે કહો તેની સામે,
બોલું, કોઇ આળ ન ભાળે. ૩૦

આગળ મેના ને પાછળ પોપટ ધુણીની પાસ બ્યાં પ્દોંબ્યાં,
—ધુમાડના ગોટે ગોટા !

બળે ધરતીનું દાડી પેટ અંધારના રાક્ષ હાલ્યા,
મેનાને ઝિડતાં જાલ્યાં !

ન કો'યે ચીસ, ન કો'યે શબ્દ, ન કો'યે હાથ એ સૂણી !
જરા થઈ તડ તડ ધૂણી !

બેભાન બેંચેથી બગી પોપટ જરા આંખ ઉઘાડે,
બળતા બે પાય જ ભાળે !

'લ્યા બેગી તું બેકો આંહી દેખે કે કું દેખે ના !
બળી ગઈ મીટડી મેના ! ૪૦

હતો હું સાચ, હવે પ્રાણિત કે સિક્ષા શી લાહું હું ?
કેવી રીતે છવ ધરે હું !

બોળા પોપટ તું ને હું ને મેના, —માં કોણુ દેખે છે ?
સાચી એક ધૂણી ધખે છે !

અહીં કોઈ કોઈ છવનની બેડ બેડી જગમાં મળે છે.
એકલહું કોઈ જળે છે !

હીએ બ્યાં પ્રેમિયો નિબને હાથ અધીકડી દુઃખની દીક્ષા,
કરે કોણુ કોણુને સિક્ષા !

બવ માળે ત્હમારે તમ, પોપટ ઓ રહિયાળા,
હતા તમ પંથ જ ન્યારા ! ૫૦

ઊઘ્યા ત્યાંથી પોપટજી લીધે વાન ને કાંઠે કાળા,
 છાની કંધરી હૈયે જવાળા.
 વને એક ઘેર ગંભીરો આંખસો ડાળિયે એ આંખાની,
 બની આવી કારમી કહાણી !

૮૫ નરસિંહરાવ લોળાનાથ દિવેદિયા :

અવસાન

અંધારમાં ઝબુકિ વીજ વિલીન થાય,
 ઉલટા સરે ગગનમાં ગગને સમાય;
 ગીતધ્વનિ પ્રગટિ શૂન્ય વિષે જ ડૂબે,
 આનંદ માનવઉરે પણ માત્ર થોભે.
 એ ઇંદ્રજાલરચના ગમતી તથાપિ
 ભારે ભર્યાં હૃદયને ક્ષણ હર્ષ આપી;
 મૌનેયિ ઊપનિ વળી શમિયા જ મૌને
 ઝંકાર આ સુખ કરે કદિ બંધુઓને,
 ઝીલ્યા ગાળું સદૃશ. આ ઉચ્ચત્રમાંહિ
 દેવીનણા મધુર નૃપુરનાદ કંઈઃ
 છોને પછી કવિત—નૃપુર મૂક થાય,
 ઝંકાર નૃપુરતંણા નવ વ્યર્થ જાય.
 ને નાદ એ સરિ જશે વહિ મંદ મંદ,
 નિઃશબ્દ શાંતિ ઉરમાં લય પામિ ધન્ય;
 તે નાદની સમ વિલીન થઈ હું બહુ
 ને મૌનના ગહન સિંધુ વિષે સમાઉં;
 તે વેળાં આ રસિક બંધુ, હું માગું એક
 મા વીસરી કંઈ જતો મુજને તું છેક;
 જો એક અશ્રુ તુજ મેં કદિ હોય લોહ્યું,
 એકાદ અશ્રુ તણું દાન જ યાતું તો હું.

૧૦

૨૦

ધતિ

કવિ સૂચિ

[સદ્ગત કવિઓનાં નામ આગળ અમરતાસૂચક તારકચિહ્ન મૂક્યું છે. સંખ્યાકો કૃતિઓના સંખ્યાકો છે. ૪ કવિની કૃતિ ચાર ચાર, ૬ની ત્રણ ત્રણ, ૪ની બે બે, અને બાકીનાની એક એક સંખ્યા છે. ૮૫ કૃતિઓ સંગ્રહી છે તેની કવિસંખ્યા ૫૭ માંથી અત્યારે ૪૨ વિદ્યમાન છે. જેમાંના ઘણા હજી નવાં સર્જનો આપતા રહે છે. વળી આમાં નથી લઈ શક્યો એવા આપણી ભાષાની સેવા કરી રહેલા વિદ્યમાન કવિ ઉપકવિઓની સંખ્યા, મેરાક, ૪૨ કરતાં ઘણી વધારે મોટી છે. અને મેં બીજી પાણી કેટલીક અર્વાચીન કૃતિઓની ચર્ચા કરી છે, તે માટે જુઓ મહારાં 'નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો'.

અરાસવાળા	૬૮	ચતુરભાઈ	૫૪
ખંડુ ગાંધી	૩૪	ચમન ગાંધી	૭૬
ઉપવાસી	૨૭ ૬૯	ચંદ્રવદન	૩૩
ઉમાશંકર	૬ ૧૭ ૨૦ ૫૫	*છોટાલાલ	૧
*કે. દ. ડા.	૮	જેઠાલાલ	૨૧
કરસન માણેક	૩૮	ઝવેરચંદ	૬૭
*કલાપી	૨૮ ૧૩ ૭૯	હાકોરલાલ	૬૬
કાંત	૧૬ ૩૯ ૪૮ ૫૭	ત્રિભુવન વ્યાસ	૧૧
કેશવ શેઠ	૩૭	દુર્ગેશ શુક્લ	૨૨
*કેશવ હરિ	૭૫	દુસેરાય	૩૪
કોલક	૭	દેવજી	૬૧
ખમરદાર	૭૮	દેશળજી	૪૦
*ગજેન્દ્ર	૧૨	*ન. ભો. દિ.	૧૯ ૪૩ ૮૫
ગણપતલાલ	૪૯	*નર્મદ	૪૨ ૪૫
*ગો. મા. ત્રિ.	૧૪	*નવલરામ પંડ્યા	૪૧

નાથાલાલ	૫	મુકુંદ પા.	૬૨
નંદાનાલાલ	૩૬ ૪૭ ૫૧ ૮૨	*રમણભાઈ	૧૭
પતીલ	૨૫ ૬૧ ૭૦	રમણ સોની	૬૪
પૂજાલાલ	૯ ૧૩ ૬૫	રસિકલાલ	૧૫
પ્રબોધ ભટ્ટ	૮૩	રામપ્રસાદ	૩૧
પ્રહ્લાદ પા.	૨૩	રા. વિ. પા.	૨૯ ૮૧ ૮૪
બલવંતરાય	૪૬ ૫૦ ૬૦	લલિત	૫૯
*બાળ (મસ્ત)	૨૬	શ્રીધરાણી	૫૮
બેટાઈ	૩૫	મુન્દર	૩ ૧૮ ૫૬ ૭૪
*બેટાઈકર	૧૦	સ્નેહરશ્મિ	૭૨ ૮૦
ભાનુશંકર	૪	હરગોવિંદ	૨૪
મનુ દવે	૨	હરિહર ભટ્ટ	૩૦
મનઃમુખ	૫૨ ૭૩	*હંસરાજ	૬૩
*મલબારી	૩૨		

ટીપ્સ:—પૃ. ૧૧૨ * કલાપી ૨૭ કૃતિનો સંખ્યાંક ૫૩ કરી લેવો.

વિ વ રણ

હિતં મનોહારિ ચં દુર્લભં વચઃ-ભારવિ
કંદી જ મીઠી હિતલક્ષણા ગિરા.

Today poets lack the inestimable advantage of direct criticism. What poets need is the dead cat thrown at them by the dissatisfied members of the audience.

—JOHN MASEFIELD.

(તરબુતો) કવિઓને સક્રિય કીકનો અમૂલ્ય લાભ આજે નથી મળતો.
(આગલા સમયમાં) શ્રોતાઓમાંથી નારાજ થતા લોક કવિ ઉપર મુલકી
ગિલાડીની [અને એવી એવી] પુષ્પાંજલિ વર્ષાવતા. આજે પણ [કવિઓને સાચા
વિકાસને માટે] એ [નારાજપાની ચોકળી અનુત્તર ટોકળી] જરૂરની છે.

Imitators, every one knows do not count in the history of poetry. —B. CROSE.

(તરજુમો:-સૌ લોકો છે કે નહીં કવિઓને કવિતાના ઇતિહાસમાં રચાત નથી.)

* * * *

With poetry secondrate in quality no one ought to be allowed to trouble mankind. —RUSKIN.

(તરજુમો:-કિતરતા ગુણની કવિતા વડે માણસ લલિતનું મગજ પકવવાની છટ કાઢેને પણ દોષી લેખકો નહીં.)

* * * *

Truly great work never pleases at once, and the god set up by the multitude keeps his place on the altar but a short time. This rule is most directly confirmed in the case of pictures, where, as connoisseurs well know, the masterpieces are not the first to attract attention. If they make a deep impression it is not after one but only after repeated inspections; but then they excite more and more admiration every time they are seen. —SCHOPENHAUER.

(તરજુમો:-મહા સાહિત્યને લોકાદર મેળવતાં વાર લાગે છે. લોકો જેની દેવ લેખે પૂજા કરે છે તેને પછી થોડા જ સમયમાં અપૂજ્ય પણ રાખે છે. આ નિયમ સૌથી વધારે ચિત્રોના દાખલામાં પ્રત્યક્ષ થાય છે; અને ચિત્રોના પારખો સારી રીતે લાગે છે, જે શ્રેષ્ઠ ચિત્રો તર્ફ પ્રથમ ધ્યાન નથી ખેંચાતું. વારંવાર જોવાયા પછી જ હતકમ ચિત્ર હડી અસર દેખાવે છે, અને પછી તો તે બેટલી વાર જોવામાં આવે તેટલી વાર વધારે જ મોહની લગાડે છે.)

વિવરણ

૧ સ્તુતિમંગલ : જોયાલાલ ન. ભટ્ટ

સ્વસ્ત્ય રસ છે; કલા સાહિત્યના સાત્ત્વિક રસ આઠ—વીર, સૃંગાર, દંડુણ, હાસ, રોદ્ર, ભયાનક, બીભત્સ, અને અદ્ભુત, ભરતે “નાટ્યશાસ્ત્ર” માં તેમનાં સ્વરૂપ, સ્થાયી ભાવ, વ્યભિચારી ભાવ, નમૂના, આદિ સાથે વિવેચ્યા. આ નાટ્યશાસ્ત્ર એટલો જૂનો ગ્રંથ છે કે તેના કેટલાક અંગત્યના ભાગ હજી જાણ્યા નથી, અને જાહેલા છે તેમાં પાઠગ્રંથતા વત્તીઓછી લગભગ સર્વત્ર છે. એ ગ્રંથ ઈ. પૂ. પહેલા સદ્કામાં સંગ્રહાયેલો મનાય છે; અર્થાત્ ભાસ નાટ્યકાર અને આણ્ડક્ય નીતિકાર પછી, પણ ભરત પછીના સૈદ્ધાંતમાં નવમે ભક્તિ કે વાત્સલ્ય રસ અને દશમે શાંત રસ કાવ્યશાસ્ત્રમાં ઉમેરાયા છે.

એક ક્ષીમાં કૃષ્ણલીલાની તો બીજામાં દશાવતારની સ્તુતિ મિથે રસવિપય રસના અતન્ત્ય આધાર દશે રસ રૂપ અને વેદમાં રમ્ભો વૈ સઃ મંત્રે સ્તવાયેલ પરમેશ્વરની સ્તુતિ છે. આપણા સાહિત્યની પરંપરા છે કે ગ્રંથારંભે મંગલાચરણ મુકવું. તો મહારી આ સમૃદ્ધિના સંગ્રહારંભે હું બીજાની સદીનો સવિવરણ સંગ્રહકર્તા આ વિવરણ ખાતર સાંજેલી ચોપડીના મંગલાચરણ લેખે મહારા પુરોગામી એક કવિબંધુની આ કૃતિ મુકું છું.

રમ્ભના=છલ, વાણી; (૨) રંગોતણા. આવા અલ્પકારને પ્રલેપાલ્પકાર કહે છે. બીજી ક્ષીની પ્રથમપરંપરા બીજો અલ્પકાર છે. હંતર અલ્પકારો ય કવિએ ગુંથી લીધા છે. આખી કૃતિ અલ્પકારખચિત અલ્પકારગોંડ કહેવાય એવી છે. આપણી સંસ્કૃતિપરંપરામાં અલ્પકારપ્રચુર શૈલીનો જે વારસો હતરી આવ્યો છે તેની એક ભતનો આ નમૂનો છે. બીજી ભતના અલ્પકારપ્રચુર નમૂના માંદે જુવો અત્ર કૃતિ ૧૦.

ખંને ક્ષીના કેટલાક અંશો તાણીને જ બેસાડવા પડે એવા છે. યાદવોને શેળ્યા એ શાંત રસનો દાખલો કેમ કહેવાય, મત્સ્યાવતાર વાત્સલ્યનો કેવી રીતે, વગેરે શંકાનાં સૌ સ્વીકારી શકે એવાં સમાધાન અશક્ય. અને આવી શિથિલતા, છૂટ, કે અતિશયોક્તિ ધીમે ધીમે-શબ્દોનાં બ્રથ રૂપ કવિતામાં તો

૨૬. કંઠીદાન—ભાટ ચારણો ખુશામતો, અતિવખાણ, અતિશયોક્તિઓ એટલી બધી કરે છે કે ‘ભાટાઇ’ શબ્દ આ સર્વનો પર્યાય બની ગયો છે. દાન એ કામોમાં સામાન્ય વિશેષનામોને છેટે આવ્યા કરે છે. કંઠી—આશ્રયદાતા વખાણતા બદલામાં ભાટને જે એટ આપે સળરકે સળરકે આંદાગવા આપે તે. છેલ્લી કડી લોકોઈને છે. એમાં મળેને યાદ આવે છે ‘અમ’ ‘તમ’. ‘મુજ’ ‘તુજ’ (૬૩ વિ.) આપણી ભાષામાં મોટાં ઉપજ્યાં છે. (નૂનાં ‘મુઝ’ ‘તુઝ’ ૬૩નાં રૂપ નથી.) તાત્પર્ય કે કાઈ પિતાઝમાનાની સાચી ને ખરી કદર તેનો પુત્રઝમાનો કરી શકતો નથી. જુવો મહારુ’ ‘સોરાળ અને દુસ્તમ’ એ વ્યાખ્યાન; જુવો આ વિવરણોમાં જ કૃતિ ૩૬ ઉપરનું.

૩ ‘એક કવિતાપ્રવાસ’માંથી : ત્રિભુવન પુ. લુહાર (મુન્દરમ).

ઈ. વીરામી સદીના ખેલવાળીન દાયકામાં જન્મી કવિ અને લેખક તરીકે ઝટઝટ આગળ આવી ગયેલ આપણા “નવીન” “વહેરા”ઓમાંના કાંઈ કાંઈ પાછા મોળા પડી ગયા હાગે છે. સમૃદ્ધિની મહારે હાથે ત્રીજી આવૃત્તિ થશે તો તેમાં નવીનતર આશરૂપદ બંધુઓના પૂરતા સમાસ માટે આવા કાંઈકાંઈને કમી પણ કરીશ. પરંતુ એ મોળા પડી ગયેલ લાગતામાંથી પાછા કાંઈક નવી કૃતિબળે ઝળકી પણ હોઈ. આ નવીનોને સાગમટે નિહાળતાં તેઓમાં શ્રી સુન્દરમ અને શ્રી હમાશંકર મોખરે આવેલા છે અને એમની સર્જકતા, ગુણવત્તા અને ગયાતિ હજી ખીલશે એમ જોઈ શું. કવિતા ઉપરાંત નવલ, નવલિકા, નાટક, નાટિકા, વિવેચના, નિબંધ, વ્યાખ્યાન, કવિ, (હંફાચિત્ર) સંશોધન એમ અનેક ક્ષેત્ર ખેડી રહ્યા છે. વળી કૌન્સેસપક્ષી એટલે એમના વિષે એમના પ્રકાશનો વિષે કૌન્સેસિયા મરાઠી, હિંદી વાદિત્રો પણ કાંઈક લખાણ કરે. અને એમ ગુજરાતી સાહિત્ય-કારંમાંથી બહારના પ્રાંતોમાંય આમની પ્રતિષ્ઠા ફેલાય છે, એમ એમના અતિ પ્રશંસકોને લાગે પણ. બહારના પ્રાંતોમાં ય એમની પ્રતિષ્ઠા થવી જોઈએ એવી ગુણવત્તા એમની ઉત્તમ કૃતિઓમાં છે : પરંતુ હજી તો હિંદના પ્રાંતો એક-બીજાનાં સાહિત્યકલાદિ વિષે જોષદવા જ ચાલે છે. અપવાદ ગણાય માત્ર બંગાળી સાહિત્યકલાની ઉત્તમ કૃતિઓનો, જે બહાર પડતાં જ બીજા પ્રાંતોનું ધ્યાન પણ ખેંચવા લાગી છે ખરી. પરંતુ સુરોપમાં આગેવાન ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રેન્ચ, જર્મન, રશિયન સર્જકોને એ તમામ દેશના સુશિક્ષિતો અકદમ સાંબળે છે, યાંચે

છે, વિચારે છે, એ સ્થિતિ આપણા દેશમાં પ્રાપ્ત થતાં ન જાને હજી કેટલો સમય પહોં જશે. સંસ્કૃતિની એવી સિદ્ધિ બદ્ધગરનો આંખો નથી કે પાત્રધર્મ કલાકના તમાશા દરમિયાન ઉપસી આવે.

સમકાલીન કવિઓ વિષે આ જાતિની ગુણદોષવિવરણ મિશ્રિત કટક ચોટદાર કવિતા પ્રથમ લખી ધણું ફરીને વાંકોનેરના નથુરામે ('કાવ્યમાધુર્ય' માં થોડી કડી ટાંકી છે.) પણ આ કૃતિ માર્મિકતામાં ચડે, અને તથાપિ ન ભૂલવું કે સુંદરમના વિવેચક લેખે સ્થાયી અભિપ્રાયો માટે તો એમનાં વિવેચક લખાણો જ જોવાં. અહીં તો એક જે સારાંમાઠાં લક્ષણને ચટકદાર વાનગી લેખે સ્પર્શીને કૃતિ આગળ વધતી જાય છે.

૧૩ અધ્ય કિંધે—આડા અવળા ગમે તે કમે. કવિ કહે છે મેં પ્રથમ વાંચી વાંચનમાળાની કવિતા, પછી કાવ્યસંગ્રહોની, દરેક કવિની તમામ કૃતિઓ એનાં પ્રકાશનોમાં તો મોડી વંચાઈ, તેમાં ય નર્મદનો વારો જાણુ મોડો આવ્યો. કર્તાનાં પોતાનાં આ પ્રકાશનો જ કાવ્યોપવનો, સાચી કાવ્યભૂમિ.

૧૬. ગિરનાર—લક્ષણોએ (૧) આખા કાઠિયાવાડનો, તેમ (૨) ગિરનાર શા આ કવિનાં તમામ કાવ્યોનો, જે ય અર્થ લેવાય. કાઠિયાવાડ એ રીતે કે જો. નાં કેટલાંક સારાં કાવ્યો કાઠિયાવાડી વિષયો, જગાઓ, ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક વ્યક્તિઓ અને યનાવો ઉપર છે. શ્રી રામનારાયણ પાઠકે જો. નાં અતિ વખાણ કર્યાં છે, પછી ન. ભો. દિ. એ જો. ના એક સંગ્રહનો પ્રવેશક લખ્યો તેમાં ય તેમ ક્યું છે. સમકાલીન કવિતાનું મૂલ્યાંકન અધકું છે જ. એમાં વિવેચક વિવેચક વચ્ચે મતભેદ માટે પુષ્કળ અવકાશ છે જ. લાપા શિષ્ટ હોય, લખાણ પ્રવાહી હોય, છંદ મધુર અને જાણીતા હોય, વિષયો ચલણી કે તુર્ત સમજમાં હતરે એવા હોય, અને પોતાનાં કાળનાં જ વ્યાપક મંતવ્યો, લાગણીઓ, વળણો આદિને કવિ વળગી રહે, તો સારો પદ્યકાર પણ સહજે લોકપ્રિય થઈ જાય અને દાયકો કે દોહદાયકો એ લોકપ્રિયતા ટકે અને વધતી પણ લાગે. કવિ જેમ ઊંડો, જેમ મનનશીલ અને વિચારબળવાળો, જેમ લોકવળણથી જુદો પડતો તેમને સુધારવા મથનારો, જેમ મૌલિક અને કલ્પનાપ્રધાન, તેમ તેની કૃતિઓનો આસ્વાદ લેવા અધિકારી વર્ગ નહાનો અને મોડો મોડો જમા થાય, અને એવી કવિતાને લોકદર તો એથી પણ મોડો મળે. (શોવનહાવર ઉત્તમ ચિત્રો વિષે

હો છે તે અવતરણ પણ જુવો) બો. ને કે તેના કૃતિસંપ્રદાયને ગિરનાર સાથે હવે કોઈ પણ જવાબદાર વિવેચક સરખાવશે નહીં.† કવિઓનું સ્થાપી મૂલ્યાંકન મૌલિકતા, કલ્પનાપ્રભાવ અને વિચારબળ પ્રમાણે જ થવું યોગ્ય છે. (અહીં વિચાર શબ્દમાં લાગણીનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે, અને યાદ રહે કે કવિતાકલાના ‘રસ’ માત્ર લાગણીઓ નથી.)

૨૮. હાહોલયા—પ્રો. મહિલાલ નભુભાઈ એ ‘કુમ્ભમાલા’નું અવલોકન લખ્યું તેમાં.

૩૦. ‘કંતાતૂ’—કવિતા, કલા આદિ માટે યાત્રિક (‘મિકેનિકલ’) ઉપમાનો અહીં લાગે જ. આ કૃતિને છેડે હળ અને કાઠનાં ઉપમાનો આવે છે તે ચ વિચિત્ર લાગે છે, કવિની લાગણી સાચી છતાં પૂરતી અસરકારક બની શકી નથી.

ભાળાનાયના પુત્ર અને શાળામાં ક. દ. ડા. ને હાથે કવિતા શીખેલ ન. બો. દિ. કોલેજમાં આવતા રહેલાં છંદો કવિતા તે કવિતા જ ના ગણાય એ મતના હતા. કોલેજના અભ્યાસ દરમિયાન છંદો કવિતાના વધતા જતા પરિચયે અને સ્વાદે એમનો બાલિકા અહીંથી ધીમે ધીમે જ ઓગળ્યો. પૂરાં તે કદાપિ ઓગળેલો નહીં. શેક્સ્પીયર, મિલ્ટન અને પછીની ‘પ્લેન્ડર્સ’નાં લય, ગૌરવ, માતબરી એમણે કદાપિ અનુભવેલ નહીં એમ લાગે છે. એ છંદો માટે એમનો પક્ષપાત આજો જન્મભરો રહ્યો. તે છંદોની રચનામાં એ સિદ્ધહરત પણ ગણાય. ન. બો. દિ. ની કવિતા ઠરડાય છે, બેતાલ કે લંગડા છે, એમ કાંઈક જ દાખલામાં સ્વીકારવું પડે કદાચ.

૩૪. સ્મરણસંહિતા—શ્રી આનંદશંકર કુવ મહારા આખા જન્મભરના સાથી, જોડેલો એમની વિદ્વતાથી તેટલો બીજા કોઈ ગુજરાતીની વિદ્વતાથી હું ઠરતો નહીં; એક મોટું પદ (કુનિયા મોટું ગણે તે ભલે પરંતુ મળે નહીં જ ફાવે એ દૃષ્ટિએ) મેં દઢતાથી નકાર્યું, પછી એ જ પદ માટે એઓ પરંપરાથી

---

† બો. નાં જ કેટલાંક દલપતશાહી કવનો ‘કવ્યપ્રેમા’ નામે જૂના માસિકમાં પ્રગટ્યાં છે; તેની કોઈ ભાજે લેવું નથી.

અને ત્યાં એઓ જન્માવટ કરી શક્યા, તેથી મહારા જેટલો રાજ બીજા એક પણ ગુજરાતી નહીં થયો હોય: એ ભાઈ આનંદશંકર વિષે હું શ્રી લખું, કેમ લખું? આટલું જ કે એમની અનેકદેશી વિદ્વતાથી પણ એમને કવિતામાં રસજ્ઞતા એની સરખી જ પ્રાપ્ત થયેલી; એમણે અવલોકનો અને વિવેચનો લખ્યાં છે તેમાં કવિતા વિષે બહુ જ ઘોરાં છે, તે ય એમનું એ વલણ જ ન હોવાની સાક્ષી પૂરે છે. ‘સ્મરણસંહિતા’ની ટીકા લખતાં એમને સ્થલે સ્થલે ટેનિસન અને બ્રાઉનિંગ સાંભરે છે, તે હકીકત સ્મરણસંહિતાની ઉત્તમતાનો પુરાવો ગણવાને કેકાણે લેખકની પોતાની મર્યાદાઓનો પુરાવો ગણવાને પાત્ર છે એ મહારુ અધીન મત છે. ન. ભો. દિ. ને કવિ લેખે કોઈ લોંગફોર્ડની હારમાં પણ ન મુકી શકે એ મહારુ અધીન મત છે. ન. ભો. દિ. ની આખી સાહિત્યસેવા ધ્યાનમાં લઈને મેં સમગ્ર દૃષ્ટિએ હન્યારેલ મત માટે જુવો ‘નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો,’ ‘સ્મરણસંહિતા’ પ્રકટ થઈને મેં એનું અવલોકન ‘સાહિત્ય’ માસિક માટે લખ્યું હતું. એ કાવ્ય વિષે મહારૂ મત હજી એ ને એ છે.* એટલે કવિ અહીં દર્શાવે છે તે મત મહને માન્ય નથી.

૩૭. નાનકી—નહાનીશી, ન. ભો. દિ. થી નહાની. ૪૦. પ્રચંડ મુખ—કાવ્યો લાંબાં લાંબાં, વિપર્યો મોટા મોટા એવો અર્થ હશે. ૬૧. લેટકાં—‘મેનરિઝમ્સ’. ૬૪. સકલ—મોળે કલા. તમામ કલાકારીગરીએ શોભીતી અને અનવધ કવિતા. ૬૮. કશાં—અનિર્વચનીય; અથવા (સાધારણ અર્થને વળગતાં) કોઈ કોઈ જ, બીજાને અર્થ બેસે છે એ કાંતના અતિછોટા કૃતિસમૂહની ખાસ કુદૃશતા છે. ‘કાંત’ સાથે પ્રાસ માટે જ આવ્યો હશે તે ‘પ્રશાંત’ શબ્દ અહીં અર્થમાં એટલો બંધબેસતો નથી. ૬૯. ચક્રોર—સાથેની સરખા-મણીમાં સાધારણ ધર્મ માત્ર લાગણીનો તાર સ્વર લેવો, શરીર કે બીજા કશાની સરખામણી કદિદ્ર હોય જ નહીં વળી. ૭૪. પગથિયાં અને તરખુંનો મેળ મેળવવો કહ્યું. ૭૬. તૂટીડાળે—આ અપૂર્ણ કવિતા આ સંગ્રહમાં લીધી છે.

---

* મહારાં “વિવિધ વ્યાખ્યાનો” દળદાર સંગ્રહ છપાય છે. “પ્રવેશકો” નો એટલો જ મોટો સંગ્રહ તે પછી છપવા આપીશ. મહારાં ‘અવલોકનો’નો સંગ્રહ એટલો જ દળદાર થાય એમ છે. તેનું મુદ્રણ હાથમાં લેવાશે કદાચ ૧૯૪૬ માં.

૮૧. ઔદકો-સોનેટ. ૮૨. લગીર-એક વિવેચક કહે છે કે કવિ જન્મશંકરને પ્રિય શબ્દ 'લગીર' એમની પ્રતિભા ય લગીર જ, એવા 'સ્વનિવાળો' ગણી શકાય. ૮૧. ધ્રુવ-હરિશ્ચંદ્ર. કણુક-કાવ્યનો પદાર્થ. ૮૨. ભાલાં-આશ્ચર્ય-ચિહ્નો મુદ્રાઓની પરિભાષામાં ભાલાં ભાલાં કહેવાય છે, એમના આકાર (!) ને લીધે ! ૧૨૦. આબુક-આ કે પ્રત્યય છઠ્ઠીનો; આજની સરખાવો રાણુક રાણુ (નહાના રાણુ કે રાજ)ની, દેવકી (દેવની, દેવદત્તા), ભીમક સુતા (ભીમની) વળી રાયકો, કાલ-કા, વગેરે ગુજરાતીમાં આવા થોડા જ દાખલા જૂની ભાષાના અવશેષ લેખે રહી ગયા છે. કે પ્રત્યય બીજા અનેક અર્થમાં અર્વાચીન ગુજરાતીમાં પણ ચલણી છે. ૮૫. 'બુલબુલ' અને 'નાદાન'ને ક્ષાંત કવિની કવિતામાં ઉપાલંબ છે તેને હૃદયેશીને આ પંક્તિ છે. વાચકે 'બુલબુલ' 'નાદાન' એ તખલ્લુસ વાળા કવિઓ વિધે અહીં કંઈ હશે એવા પ્રશ્નમાં ન પડવું.

૪ કવિને : ભાનુશંકર બાબરભાઈ વ્યાસ ("બાદશાહી")

૧ કલા છે ધર્મની નહાની અને વધારે આકર્ષક, વધારે હેતાળ બહેન, કવિઓ અને કલાકારો છે દેવદૂતો-એ ભાવનાના આ હૃદયાર છે.

૨ રાજે : શોભાવે, રંગન કરે. ત્હારી ભાવનાઓના કવને અમારા માર્ગ-દર્શક બનજે. ૪ જે વડે અંધારે પણ ચોતર્ધ સુઝ પડી સાચો રરતો પસંદ થઈ શકે તે તેજનાં અંગન. ૮ અમર ચેતના : પરાગિત મનોદશા, નિરાશા, દુઃખ આદિથી માણસની હિંમત બાંગી બચ છે, તેથી કલરા જ પ્રકારની મનોદશા ઉપજાવે એવી અમર ભાવનાઓ, અભિલાષાઓ વગેરે. ૧૨ વર્તમાનથી વધારે સારા ભવિષ્યના "શુભ સમાચાર" દેજે. ૧૫ હૃદયતા આલેખનોમાં પણ તેની સુંદરતા સાથે માનવકથાઓ ગુંથી લેજે.

૫ આકાંક્ષા : નાથાલાલ ભાણુજી દવે.

કવિની સૌંદર્ય તુષ્ણા આ પદનો વિષય છે; જે અહીં કવિવર સ્વીકૃત, બાબુની શૈલીએ રજુ થાય છે. સાથે કવિને ન્યાયની ખાતર કમેરું છું કે શૈલીમાં કે કોઈ રીતે અનુકરણિયા નહીં એવી કૃતિઓ પણ કવિએ લખી છે. જુઓ એમની "પ્રસ્થાન" આદિમાં પ્રગટ થયેલી અને થવાની બીજી કૃતિઓ.

અને ત્યાં એઓ જમાવટ કરી રાહ્યા, તેથી મહારાજ જેટલો રાજ્ય ખીલે એક પણ ગુજરાતી નહીં થયો હોય: એ ભાઈ આનંદસંકર વિષે હું શું લખું, કેમ લખું? આટલું જ કે એમની અનેકદેશી વિદ્વતાથી પણ એમને કવિતામાં રસજ્ઞતા એવી સરખી જ પ્રાપ્ત થયેલી; એમણે અવલોકનો અને વિવેચનો લખ્યાં છે તેમાં કવિતા વિષે બહુ જ ઘોરાં છે, તે ય એમનું એ વલણ જ ન હોવાની સાક્ષી પૂરે છે. ‘સ્મરણસંહિતા’ની ટીકા લખતાં એમને સ્થલે સ્થલે ટનિસન અને બ્રાઉનિંગ સાંભરે છે, તે હકીકત સ્મરણસંહિતાની ઉત્તમતાનો પુરાવો ગણવાને કેસણે લેખકની પોતાની મર્યાદાઓનો પુરાવો ગણવાને પાત્ર છે એ મહારુ અધીન મત છે. ન. ભો. દિ. ને કવિ લેખે કોઈ લોગકેલોની હારમાં પણ ન મુકી શકે એ મહારુ અધીન મત છે. ન. ભો. દિ. ની આખી સાહિત્યસેવા ધ્યાનમાં લઈને મેં સમગ્ર દૃષ્ટિએ ઉચ્ચારેલ મત માટે જુવો ‘નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો,’ ‘સ્મરણસંહિતા’ પ્રકટ થઈને મેં એનું અવલોકન ‘સાહિત્ય’ માસિક માટે લખ્યું હતું. એ કાવ્ય વિષે મહારૂં મત હજી એ ને એ છે.* એટલે કવિ અહીં દર્શાવે છે તે મત મળે માન્ય નથી.

૩૭. નાનકી—નહાનીશી, ન. ભો. દિ. થી નહાની. ૪૦. અચ્છંડ મુખ્ય—કાવ્યો લાંબાં લાંબાં, વિષયો મોટા મોટા એવો અર્થ હશે. ૬૧. લંટકાં—‘મેનરિઝમ્સ’. ૬૪. સકલ—સોળે કલા. તમામ કલાકારીગરીએ શોભીતી અને અનવધ કવિતા. ૬૮. કંશાં—અનિર્વચનીય; અથવા (સાધારણ અર્થને વળગતાં) કોઈ કોઈ જ. બંને અર્થ બેસે છે એ કાંતના અતિછોટા કૃતિસમૂહની ખાસ કુતુહલ છે. ‘કાંત’ સાથે પ્રાસ માટે જ આવ્યો હશે તે ‘પ્રશાંત’ શબ્દ અહીં અર્થમાં એટલો બંધબેસતો નથી. ૬૯. ચક્રોર—સાથેની સરખા-મણીમાં સાધારણ ધર્મ માત્ર લાગણીનો તાર સ્વર લેવો, શરીર કે બીજા કશાની સરખામણી ઉદ્દિષ્ટ હોય જ નહીં વળી. ૭૪. પગથિયાં અને તરવુંનો મેળ મેળવવો કહ્યો. ૭૯. તૂટીકાળે—આ અપૂર્ણ કવિતા આ સંગ્રહમાં લીધી છે.

* મહારાં “વિવિધ વ્યાખ્યાનો” દળદાર સંગ્રહ છપાય છે. “પ્રવેશકો” નો એટલો જ મોટો સંગ્રહ તે પછી છાપવા આપીશ. મહારાં “અવલોકનો”નો સંગ્રહ એટલો જ દળદાર થાય એમ છે. તેનું મુદ્રણ હાથમાં લેવાશે કદાચ ૧૯૪૬ માં.

૮૧. ઔદ્દેહી-સૌનેટ. ૮૨. લગીર-એક વિવેચક કહે છે કે કવિ જન્મશંકરને પ્રિય શબ્દ ‘લગીર’ એમની પ્રતિભા ય લગીર જ, એવા ‘વનિવાળો’ ગણી શકાય. ૮૧. ધ્રુવ-હરિલાલ. કણુક-કાવ્યનો પદાર્થ. ૮૨. ભાલાં-આશ્ચર્ય-ચિહ્નો મુદ્રકોની પરિભાષામાં બાલાં બાલોડાં કહેવાય છે, એમના આકાર (!) ને લીધે ! ૧૨૦. આબુક-આ ક પ્રત્યય છટ્ટીનો; આજની સરખાવો રાણુક: રાણુ (નહાના રાણા કે રાજા)ની, દેવકી (દેવની, દેવદત્તા), ભીમક મુતા (ભીમની) વળી રાય+કો, કાલ-કા, વગેરે ગુજરાતીમાં આવ્યા થોડા જ દાખલા જૂની ભાષાના અવશેષ લેખે રહી ગયા છે. ક પ્રત્યય બીજા અનેક અર્થમાં અર્વાચીન ગુજરાતીમાં પણ ચલણી છે. ૮૫. ‘બુલબુલ’ અને ‘નાદાન’ને ક્ષાંત કવિની કવિતામાં ઉપાલબ્ધ છે તેને ઉદ્દેશીને આ પંક્તિ છે. વાચકે ‘બુલબુલ’ ‘નાદાન’ એ તખલ્લુસ વાળા કવિઓ વિષે અહીં કંઈ ઉશે એવા પ્રશ્નમાં ન પડવું.

૪ કવિને : ભાતુશંકર ખાખરભાઈ વ્યાસ (‘‘ખાદરાયણ’')

૧ ક્ષા છે ધર્મની નહાની અને વધારે આકર્ષક, વધારે હેતાળ બહેન, કવિઓ અને ક્ષાકારો છે દેવદત્તો-એ ભાવનાના આ ઉદ્ગાર છે. ’

૨ રાજે : શોભાવે, રંગત કરે. તહારી ભાવનાઓના કવને અમારા માર્ગ-દર્શક બનજો. ૪ જો વડે અંધારે પણ ચોતર્ફ સુઝ પડી સાચો રસ્તો પસંદ થઈ શકે તે તેજનાં અંગન. ૮ અમર ચેતના : પરાગિત મનોદશા, નિરાશા, દુઃખ આદિથી માણસની હિંમત બાંધી નય છે, તેથી હલકા જ પ્રકારની મનોદશા ઉપજતવે એવી અમર ભાવનાઓ, અભિલાષાઓ વગેરે. ૧૨ વર્તમાનથી વધારે સારા ભવિષ્યના ‘‘શુભ સમાચાર’’ દેજો. ૧૫ કુદરતના આલેખોનાં પણ તેની સુંદરતા સાથે માનવકથાઓ ગૂંથી લેજો.

૫ આકાંક્ષા : નાથાલાલ ભાણુજી દવે.

કવિની સૌંદર્ય તૃષ્ણા આ પદનો વિષય છે; જે અહીં કવિવર રવીંદ્ર ખાખુની શૈલીએ રજૂ થાય છે. સાથે કવિને ન્યાયની ખાતર ઉમેરું છું કે શૈલીમાં કે કોઈ રીતે અતુદરણિયા નહીં એવી કૃતિઓ પણ કવિએ લખી છે. લુપ્તો એમની ‘‘પ્રસ્થાન’’ આદિમાં પ્રગટ થયેલી અને થવાની બીજી કૃતિઓ.

૪ અન્યોન્ય મીટ માંડીને.

૫ નૂપુર સૌંદર્યના સત્ત્વને દેવી કહી છે.

૬-૮ વાયુ વનસ્પતિ ગિરિ આદિ કુદરતના નિકટ અનુભવો ઉપરથી પણ તહારો સાથે નિવાસ દ્વારતિદ્વર હોવાની પ્રતીતિ ઊપજે છે; આ રોજિંદા અને સમીપવર્તી અનુભવો તો તહારી ઝાંખી માત્ર કરાવવા સમર્થ છે.

જલે : જળયા કરે છે, મહને વૃષાતુર કરી રહી છે, એટલે લગી કે એ દરેક પોતે જ મહને તો એ જ ધગશે પીડિત દેખાયા કરે છે.

૯-૧૧ તું એવી છે કે તહારો પરિચય થતો આવે તેમ તેમ માણસ તહારી લગનીને વધારે ને વધારે પરવરા બનતો જાય. સાગરગાન રૂપે તહારાથી પોતાને થતો આનંદ અનુભવી અને જણાવી રહે છે, તે પ્રવૃત્તિમાં તે પ્રવૃત્તિથી જ અતિ હર્ષમસ્ત પાણીના ફેનિલ રતંભો વારંવાર આકાશ લગી ઉરાજ્યા કરે છે, તે પ્રમાણે. ૧૩ રણકે : રણકાવી રહે છે.

રવમાધુર્ય જેમ દૂરથી સંભળાતું હોય તેમ વધારે મધુર.

૬ નવાં નવાણુ : ઉમાશંકર જે. જોષી

વિદ્યાર્થીએ કૃતિ ૪, ૫, ૭ અને એવા વિષયની ખીછ આની સાથે ફરીફરીને સરખાવી જોવી. કવિઓને તેમની ઇષ્ટકલા કેવી તો જુદીજુદી રીતે આકર્ષે છે, કવિઓ તેમના ઇષ્ટદેવતાનાં કેવાં તો જુદાંજુદાં દર્શન પામે છે, તે કવિતા-લોગીઓએ પોતપોતાની મગદૂર પ્રમાણે સમગ્રતું જોઈએ. આવા આવા કવિ-હૃદયારોથી પૂરતે મનને કવિતાલોગી આ પણ જોઈ શકશે કે સારા કવિઓ ભલે સન્માનનીય હોય, પૂજ્ય હોય, તથાપિ વ્યવહારુ દુનિયા કવિને વિચિત્ર ન સમગ્રાય એવો વગેરે ગણે છે, તેમાં ય તથ્યાંશ છે ખરો. વર્ણુવતું અશક્ય બસ તેને જ વર્ણુવતું; વારતવ દુનિયામાં મૂર્ત થવી-મેળવાવી-અશક્ય તેવી લાવતાઓ પાછળ ભટક્યા કરવું, પોતાનું સર્વસ્વ એ અશક્ય ને શક્ય બનાવવા પાછળ હોમતું; જેટલું આકર્ષક તેટલું કારમું અને ભયાનકે લાગે, જેને એક બાજુ ભેટી પરવા દિલ ઉત્પતે, તો ખીછ બાજુ જીવનરક્ષા માટે તેનાથી હનર ગાઉ દૂર લાગી છૂટવાને ચિત્ત ચાલે, એવી ધરરથર વિરુદ્ધ લાગણીઓમાં એક સરખા કીન થતું :—કવિ જેમ વધારે કવિત્વમય કિંવા બંડખોર તેમ આવા

આવા પ્રયત્નો, પ્રયોગો કાંઈ કે કહો તે એનું જીવનસર્વસ્વ બની રહે છે. આ પ્રકારના અતન્યસાધારણ જીવનમાં જ તેને જીવન સાર્થક્ય લાગે છે. બીજા કશા માટે જીવવું તેને મૃત્યુતુલ્ય વસે છે.

આવી કૃતિ સામાન્ય દુન્યવી બુદ્ધિને દુર્બોધ રહે, એનો અર્થ હાથમાં આવી ગયો લાગે ને પાછો પડી જાય એમાં કશી નવાઈ નથી. કવિની કૃષ્ટિએ તો એનો વિજય પણ એ એવી બની આવી તેમાં છે. અને આ સાથે સરખાવો “ગીત ગોત્યુ ગોત્યુ” (જુવો નિશીથ પૃ. ૧૨-૧૩) એમાં ક્યું ચરે ? શા કારણથી ?
૭ અમે કવિ ? : મગનલાલ લા. દેસાઈ (“કોલક ”).

૨ તગરનાં કુલ તારકકૃતિ અને શ્વેત હોય છે. સાચો કવિ એક જ— વિશ્વસર્જક પોતે. આપણે જેને કવિ, મહાકવિ આદિ ગણી રતવિયે, પૂજિયે છિયે તે એ શાશ્વત મહાસાગરની સપાટી ઉપરના ક્ષણિક બુદ્ધિહીન, તરંગો આદિ છે. એથી વિશેષ નથી. મહાસાગર આગળ એ બુદ્ધિહીન, તરંગોની શી વિરસાત વારુ !

કૃતિની પૃષ્ઠિ ૭ થી ૧૪ આ મુદ્રણમાં ‘સાંધ્યગીત’માં છે તેમ જ લખી છે; ને કે કવિનું વક્તવ્ય એમાં એવું સરખું જ આવે છે એટલે તો મેં પ્રથમ મુદ્રણમાં એ પાઠમાં થોડા ફેરફાર કરી કૃતિને વધારે વિશદ અને અસરકારક બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો. બેશક, મહારા એ પ્રયત્ન વા પ્રયોગ બહુ સારો ગણાય એવો નહોતો થયો.

૮ ગુજરાતી ભાષા વિષે : કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.

દલપતરામ ભાગ ૧ લાંબે આરમ્ભે “ગુજરાતી ભાષા વિષે” જુવો. આ વિષયમાંથી છેલ્લો મનહર છાંયી દીધો છે, અને એ અંશમાં પછી તરત આવતા દલપતરામે શ્રીમન્ત મહારાજ ખંડેરાવને ભર દરબારમાં સંભળાવેલ મનહર અને હોદ્દો, આમાં ભેદી લીધા છે. વડોદરામાં એ દરબાર ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં થયો હતો. તેની હકીકત માટે જુવો દલપતરામનાં “ગુજરાતી વિલાપ” એ વિષય. (આ વિષય હાલ દેખાય છે તે રૂપમાં મહારાજ ખંડેરાવનો દંદ પગ પછી જ પ્રથમ પ્રકટ થયેલો હોવો જોઈએ. દલપતરામ અને નર્મદની દરેક કવિતા પ્રથમ વારે પ્રકટ થઈ, હાલના રૂપમાં ને તેમાં શો પાઠભેદ છે વગેરે તમામ ચારનું ચ. પૂરતી શોધખોળ અને ચર્ચાને પરિણામે નક્કી કરી દેવાનું જોઈતું હતું. આપણા વિદ્વાન ખરે જ આજસુ છે; આપણા લોકો જયંતી આદિના

માત્ર તમાશાથી જ પરતો સંતોષ માની લે છે.) એ “વિલાપ”માં અહીંની પંક્તિ “હશે દલપતરામ રાજ અધિરાજ સુલો” “દાખે દલપતરામ ખુદાવંદ ખંડેરાવ” એ રૂંપે છે. વિષયને અહીં એમણે સર્વસામાન્યરૂપ આપ્યું છે.

એ “ગુર્જરવાણી વિલાપ” ક. દ. ૩૧ ની શૈલીનાં લક્ષણ સમજવાને માટે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચારવા જેવું કાવ્ય છે. દલપતરામની કવિતાને “સલાવંતની” કહી એટલે વિવેચનકાર્ય પની ગયું એમ સન્તોષ માનવાનો નથી. ત્રણ જાતની સલાઓ—(૧) રાજસભા, વડોદરા, ઇંદર, જામનગર, ભાવનગર, ભુજ જેવાં મોટાં રાજ્યોમાં પરમ્પરાપ્રાપ્ત રૂપે ચાલતી હતી. “વિલાપ” એવી સભાને રંગન દરે એવું કાવ્ય છે. (૨) ઠંડ પહોરે મોટા ચૌકમાં જોડલાઓ ઉપર અને રસ્તામાં મહાભારત, પુરાણ આદિનો “વૈરામ્પાયન એણી પેરે બોલ્યા” એ પંક્તિથી આરમ્ભાતો માણસલક્ષકાર સાંભળવાને જોડલે, બારીબારણે, છત્તે, છાપરે ને રસ્તામાં ચ જતગતી લોકસભાઓ : એવી સભાઓના રંગનાર્થ દલપતરામે “વેનચરિત્ર” આદિ કૃતિઓ રચી. (૩) નવા લણતરથી થયેલી નવી “સ્વદેશભિમાની” પેઢીની “મંડળીઓ;” પ્રથમ મુઝબઈમાં અને પછી દરેક મોટાં શહેરમાં થવા લાગી. નર્મદ-દલપતની સરસાઈ આ મંડળીઓમાં જ શરુ થઈ. નર્મદ અવતર્યો અસ્તુસૂક્ષ્ણ (પ્રાઈમોર્ડિયલ) સુધારક, સાહસની જ મૂર્તિ, પોતે ઉઠ્યા ત્યાંથી સવાર એ મનોદશાવાળો, સુધારાનો આરમ્ભ ઘણાખરા દેશોમાં અને યુગોમાં આવા ઉચ્છેદકથી જ થાય છે. સુધારાનો નવો અવતાર એટલે ક્રાન્તિનાં પગરણ. દલપતરામને કેટલાક સુધારા થાય એ ઇચ્છ હતું, પણ એમનું આખું માનસ નર્મદથી છેક જ ભિન્ન. ન્તિ આ ભાગોળે દાખલ થાય છે એવી વાત આવતાં પેલી ભાગોળેથી નીકળી જાય એવા દલપતરામ. નર્મદ-દલપત વચ્ચેની સરસાઈ માત્ર કાવ્યપ્રદેશમાં ન રહી, એકબીજા વચ્ચે મેળ જ નહીં એવી બે ભાવનાઓ વચ્ચેની સ્પર્શ કે મક્કુસ્ત્રીનું રૂપ તેણે પકડ્યું. આ કારણથી દંડના શિષ્ય કાશીશંકર મૂંઢવે કૃત એમનું ચરિત્ર (સયાજી સાહિત્યમાલા પુષ્પ ૬૨ મું) અનેક રીતે મનનીય છે. દંડ ભક્ત જીનવાણી કર્તાના ખ્યાલમાંયે ક્યાંથી આવે એવી રીતે પણ મનનીય છે.

ઉપલી ત્રણ જાતની સલાઓ ઉપરાંત દલપતરામનું સ્થાન સ્વામીનારાયણી ભક્તમંડળીના કવિ લેખે તેમ જાળોપયોગી કવિતાના કવિ લેખે પણ ઊંચું છે.

દસપતકવ્યમાં આમ ઓછામાં ઓછી પાંચ ભાત છે. અને હા, રાક્ષસ ક્રમાણીની ખાતર, ઇનામી હરિદ્રાઈઓ માટે અને પુરસ્કાર આપતાં છાપાં માટે મોકલેલી કવિતા, તે ૬ઠ્ઠી ભાત.

અર્થ ૧ ભટ્ટોજ દીક્ષિત—સિદ્ધાન્તકૌમુદી એ સંસ્કૃત વ્યાકરણનો ક્તાં. “શિક્ષા” પાણિનીય ગણાય છે. અને તેમાં અરું પઠેનાં બહુવચન અરાં પરાંના હચ્ચાર સૌરાષ્ટ્રી છટાથી કરવો એમ લખેલું છે, તે “શિક્ષા” જે સમયની હોય તે સમયે જે “પ્રાકૃત” સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલતી તેને લાગુ પડે છે, વિક્રમના પારમા તેરમા સૈકા પહેલાં જેનું અસ્તિત્વ ન ન્હોતું તે ગુજરાતી ભાષાને લાગુ ન ન પડે. પરંતુ આપણું પ્રાકૃતોત્તું ઐતિહાસિક જ્ઞાન યુરોપીય વિદ્યાએ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ભાષાપ્રદેશમાં લગાડી તે પછીનું છે. દ. એમના ઝમાનામાં આવી ભૂલ કરે તે કુદરતી. દીક્ષિતે ભટ્ટનિએ-ભટ્ટોજ દીક્ષિતે: નામના બંને અંશને વિભક્તિ પ્રત્યય એ સંસ્કૃતરચના છે. ગીર્વાણ વાણીશ્વરે સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ. વૈયાકરણને વાણીશ્વર ગણવો એ મત હિન્દના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત યુગનો છે. બીજા પુનઃઓ અને ભાષાઓમાં વૈયાકરણને એટલું હંચું રથાન અપાતું નથી. અર્વાચીન ભાષાશાસ્ત્ર વ્યાકરણકોશાદિનાં શાસ્ત્રોને સર્વક ગણતું ન નથી; સર્વોપરિ અધિકારી નહીં, કહ્યું કરી દેનાર વહીવટી મદદનીશ (એરમિનિસ્ટ્રેટિવ આસિસ્ટન્ટ) જેવાં ન ગણે છે.

આપી રુચિ ઈશ્વરે. દ. ને આમ કહેવાને હક્ક છે. એ કવિ તો થાત, પણ ઘણું ખરું મન ભાષામાં.* પ્રજા છોડીને ગુજરાતીમાં કવિતા લખવાનું એમણે જતે પોતાને માટે કરાવ્યું, તેમાં એમના એક ગુરુ સ્વામિનારાયણી સાધુ અને કવિ, દેવાનંદ સ્વામીની સલાહ મુખ્ય બાલ્ય કારણ હતું. ભોળાનાથ કૌન્સ વગેરે સાથે સમ્બન્ધ એ બીજું મુખ્ય બાલ્ય કારણ હતું.

૨ સૂલભે “વિલાપ”માં પણ વલ્લભ સાથે પ્રાસ સુલ્લભ રાખે મેળવ્યો છે. આ વલ્લભ તે પ્રેમાનન્દ પુત્ર નહીં,—“જે વાણીથી જગદમ્બા ભેટી ભટ વલ્લભને” તે વલ્લભ. **સંખ્યાસીમા**—અર્થ રપદ છે, જે કે વાક્ય તોરતું છે.

* રાજકોટ કાંકર બાવાજીરાજના વરવા મહેરામણીજીના સમયમાં જે ભાટ કવિઓએ રચેલ ‘પ્રણીત સાગર’ની છેલ્લી લહેરો રચાઈ ન ન્હોતી કે બાવાઈ ગયેલ, તે ક. દ. રા. એ નવી રચીને ત્રીજી પૃષ્ઠો છે.

૧. ઉપલી કડીમાં મોટા મોટા કવિ કેટલાક સૂચવ્યા; અહીં કેટલાક મોટા રસિક અન્યો જણાવે છે. લોકગીત, ગરબી, ગરબા, બજન, અને જૈન રાસોને પણ કવિ બૂલ્યા નથી.

૪ જાણુ ચતુરસુજાણુ. ભારતી સરસ્વતી, ભાપાઓ. ભભકો તુજાં આપણા કાનને હવે આવી શબ્દાવલી જરા ગ્રામ્ય લાગે છે. ગુજરાતી ભાષા એટલી તો ઝડપથી ખેડાતી જાય છે. જે આજે કંકણ, તે દશ વર્ષે સરલ થઈ જાય છે, આજે શિષ્ટ તેમાંનું કેટલુંક દશ વર્ષે જૂનવાણું કે ગ્રામ્ય કે કોઈ કારણે કવિતા માટે અનુચિત પણ થઈ જાય છે.

૫ અહાયતા આહના; ઉપાયતા ઉપાય. નિઃશ્ચલ થઈને અન્યો લખાયા પછી પરીક્ષકો દંદ રહે, પક્ષાપક્ષી ન કરે, અન્યના ગુણદોષ ઉપર જ નજર રાખીને તેને ન્યાય આપે, તો થોડા વર્ષમાં જ ઘણી પ્રગતિ ખની આવે. તે સમયે વાકમયની આ સ્થિતિ હતી એમાં શંકા જ નથી. ૬ નેવદેશી આપણી માતૃભાષા.

૯ માતૃભાષા : પૂજાલાલ રણછોડદાસ.

કવિતા આ વિષય ઉપરના લાંબા કાવ્યમાંથી અહીં માત્ર છેલ્લી પંક્તિ લીધી છે. ૬. વિષયને સ્પૂર્ણ દૃષ્ટિએ જ જુએ છે, અદ્યતન કવિની દૃષ્ટિ માનસશાસ્ત્રીય છે.

૪ જરા દુર્બોધ છે. પણ જે પ્રિયઘૃતિ ભાષા માનસે કમલોને અનેરા ઉચ્છવાસો સમર્પે છે, એમ લેવું. માનસે કમલોને=આપણા દરેકના માનસનાં ભાવનાઓને ઉચ્છવાસો અર્પે છે=કુંઝી કુંઝી વિકસાવે છે. ૫ પદ=ખંને અર્થ લેવા. ૬ ઐતન્યસિંધુ=માનવ જાતિની વિચારણા પ્રવૃત્તિનો મહાસાગર. વિશ્વએતન=એવો અર્થ પણ લેવાય.

૧૦ શત્રુજય : દામોદર ખુ. ખોટાદકર.

૧૬ કડીના કાવ્યમાંથી શ્લોક નહી, દરિયો, ખીણ, ગામડાં આગ્નિ લગતી, (કડી ૬ થી, ૭ થી) છોડી દીધી છે. કેટલાક સારા લેખકો પણ ક્લાકૃતિ એટલે ચોક્કસ આરંભ, મધ્ય અને અંતવાળી પ્રમાણસર આકૃતિ એ આદર્શ-વિહિન કૃતિઓને ગમે તેમ લખાવે છે અને બગાડે છે.

૧ કહી એક વાક્ય છે, કાર્તી જેલો સખ્દ તુપાર છે. રનેહલીના કવિ શો અને આછેરા અલ્લ જેલો, એ જે તુપારની ઉપમા છે, તેમાંથી ખીલ ઠીક ન છે, તો પહેલી માટે તુપારને ભાઈભાઈ ઉર અર્પે છે, તે અર્થાહીન છે, તુપાર નતે આખો આર્દ્રપ્રકૃતિ હોવાથી. ત્રીજી પંક્તિનો અલંકાર આ બંનેથી સારો છે તો એમાં જરાયે નવીનતા નથી. આ અલંકાર શૈલી કેટલી તો કૃત્રિમ છે તે દેખીતું છે. આખી રચના એ જ શૈલીની છે: ખીન વર્ણનકાવ્યો અહીં લીધાં છે, તેમાંનું એકે આતું કૃત્રિમ, અવાસ્તવિક અને નબળું નથી.

૨ હિમાદ્રિવિરહવિષદ આ કવિમાં અતિસંસ્કૃતતા દોષ સૌએ કબૂલ રાખવો પડે એટલો છે. આ કૃતિમાં જ નન્દનાનન્દ, વાહ રૂપે વસેલો, પદ્મસરણિ, વગેરે એ જ દોષના ખીન દાખલા છે. અસલ પર્વતો, પુત્રપૌત્રાદિ સાથે રહેતા હતા. પછી તેમને વિખૂટા પાડી નંખાયા. હિમાદ્રિનો આ સત્પુત્ર-સિદ્ધ શૈલેશ-વિયોગમાં પણ પિતા અને વતન તર્ક જૂઝ આકર્ષાય છે. સ્થાન સંકેત સંકેતસ્થાન. વિરતિલવન વિશ્રાંતસ્થાન, હુંગર એક સ્થળે અરગ હોય જ, તેને માટે શોકથી સ્તબ્ધ માટે અરગ, એવા તરંગ (કેન્સી) ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર ગણાય છે, પણ ઉચિત હોય તે જ અલંકારો સારા; રૂઠ અને પરિચિત હોય અથવા નવીન અને વિચિત્ર હોય તેવા તરંગ, ઉચિત ન હોય તેમાં, કવિતા કરતાં કવિતાભાસી પદાવલી (પોયેટિક ડિક્શન) ના જ ટકા વધારે છે. ૩ ખડુલતા રેલંછલ તે તો સંતૃપ્તિ એવી-વાક્ય તુટે છે; ઇંદ્રે જાણે ઐરાવતને આ સ્થાન ઉત્તમ જોઈને આંહી ચરવા માટે ઉતારેલો. તેને જગા એવી તો ગોઠી ગઈ, કે શત્રુજય બનીને તે આંહી જ રહી ગયો. તરંગની નવીનતાથી જ મોહી પરનાર આને ‘અદ્ભુત !’ એવા ઉદ્ગારે વધારે. પણ અહીં એ દ્વંદ્વ છે, વળી પછીની કહીના વધારે દ્વંદ્વ તરંગનો જનક છે, અને વિષયને અનુચિત છે. ૪ ઇંદ્ર હારીને એને આંહી જ રહેવા દઈ ને ચાલ્યો ગયો. પણ ઐરાવત વગર એને સ્વર્ગમાં રોનું જોઈ ને ! વાહરૂપે વસેલો વાહન રૂપે દરેક યુદ્ધમાં આસન-બનવાયલો. પનોતુ સુભગ, મનોહર. સુરશચિપતિ સુરો અને ઇંદ્ર સૌએ દેવાનાં. આ જે કહી આખી કૃતિમાં મુખ્ય છે, અને શત્રુજયના વર્ણનમાં છેક અનુચિત છે. શત્રુજય જેમનો ગિરિ તે આપણા જૈન બંધુઓ એને તીર્થંકરોનું ધામ ગણે છે, અને

ઈંદ્રાદિ તમામ દેવોને એ તીર્થંકરોના પગની રત્ન ગણે છે. જૈન દેવાલયોની સુંદરતા આદિ મોહક, અદિતીય, સ્વર્ગીય જાણાવીને પણ તેમને ઈંદ્રાદિ દેવોના જ નગર લેખે વર્ણવાય, એ કવિતા જૈનોને મેહુદી જ લાગે. ૫ પદ્મસરણિ પગથી, ચરવાનો માર્ગ (જે માત્ર પગથી નથી). હાથીની ઝુલ કપર છેડે કુમતાંવાળા લાંબાદુંડા દોર લટકાવવામાં આવે છે. ચરવાને માર્ગે વચ્ચે વચ્ચે યાત્રાણુને વિસ્ત્રામા માટે ચોતરા બાંધેલા છે, તે બાળે આ ઝુલ કપર લટકતા સુંદર શ્વેત ગુચ્છા ! વાહ રે કવિતા, વાહ ! કપયોગી વસ્તુને સુંદર નિરૂપવા જતાં હસતું આવે એવું ચિતરાઈ ગયું છે.

૬ તળાવની શોભાનું વર્ણન પણ છેક તરંગી છે. ટન્ડ આ પ્રાસાદો (મહાલયો) દેવાંગનાઓના રાસ (સમૂહનૃત્ય અને ગીત) બાળે હમણાં ઝીલશે એમ કુંડાળે ગોઠવાઈને રાસારમ્મની પૂર્વ ક્ષણની મંડળી હોય એવા સોલે છે. છેલ્લી છ નક્ષત્રી સારી છે. તે સુંદરતાઓની માત્ર યાદી જેવી થઈ ગઈ છે. વીચિ આનન્દતરંગ.

આ મૃતિ સામાન્ય વાચકને ઉંચી અને સુંદર કવિતા લાગે એવી છે; તેની કપડી ટીકતો અનર્થ ન કરવો.

શોભન બૂધણ મધુરી કંડી, ચિત્રવિચિત્ર તરંગાવલિ,

એટલા અંશોથી જ સારી કવિતા બનતી નથી. કલ્પના (ઇમેજિનેશન), તરંગ, (ફેન્સી), બંનેને કવિતામાં સ્થાન છે. (વિચાર, તર્ક, યુક્તિ, યિગતો અને લાગણી આદિને ગદ્ય કે વહેતા વિચારપ્રવાહની જેમ કવિતામાં પણ સ્થાન છે જ. ગદ્યમાં કલ્પના, તરંગ અને સામાન્ય રીતે બોલતાં-લાગણી પણ આછાં આછાં જ શોભે. કવિતામાં એમની ફેલંગેલ પણ હોય. ગદ્ય અને કવિતા બંનેમાં બંનેના દરેક અંશમાં અર્થોપાદક ઔચિત્ય લેઈએ જ). કલ્પના અથવા વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ તે મોટી બહેન, તરંગ તે ન્હાની બહેન. વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ વિના બાળે વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ લેતો હોય એમ લેખક વર્ણવે, તે તરંગી (ફેન્સીફુલ) લખાણ છે. કલ્પના વિરલ છે: તરંગો સૌને શક્ય છે. અલંકાર માત્ર કલ્પનાજન્ય ગણાય છે પણ એ બૂલ છે, ઘણાં અલંકાર તરંગજન્ય હોય છે. કવિતાગોંદને પરાળે ગુંથનારા ઘણાખરા તરંગી લખાણ જ ફરી રાંકે છે, જે વિષયાનુકૂળ એટલે મુખ્યાર્થ સાથે મેળ જમાવતા ઔચિત્યવાળું

હોઈને સારુ પણ હોય, અહીં આપણે જોઈ ગયા તેનું પણ હોય. દા. ના કૃતિ-સમૂહમાં અહીંની જેમ વિચારણાનો સ્પર્શ થતાં ફીકું પડે એવું તરંગી લખાણ પુષ્કળ છે, તો સારી કવિતા પણ નથી એમ નથી. જો કે આખી કૃતિ આદિથી અન્ત લગી સારી કવિતા ગણાય એવી એમના સંગ્રહમાં બહુ નહીં જોડે, કલ્પનાદર્શન પણ વિરલ જ સાંપડશે.* કલ્પના અને તરંગ માટે જુલો લિરિક પ્ર. ૧૦-૧૧.

૧૧ ગીરનાં જંગલ : ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ.

૧. વંડી બંદિમ, વાંકડી, કેટલીક વસ્તુઓને લાગે ત્યારે-આહીં જેમ-વાંકુંચૂકું, ઉચુંનીચું, દુર્ગમ, બેદભયું એવો અર્થ પણ થાય. ૨ સૂઘન ગીચ. સામસામા હુંગરા, એક જીવના મિત્ર, વચ્ચે કરોડોને લીધે ભેટી ન શકતાં વિયોગના દુઃખે જાણે ઝુચાં કરતા. ૩ ધીંગાણું કપાકપી, લરાઈ. ૪ ધોધપછાડ ઉપરથી નીચે સીધા પછડાતા ધોધ. ૫ ધડધડા ધડધા. અહીંખમ ધીંગી, ખડાડી; અડી (વિપત્તિ) સહી શકે એવી. ૬ બહુ અહીં કવિતાના લયમાં બહો જ બોલાય છે. વ્યાઘ્રચર્મ શાં ચટાપટાવાળાં; ગિરનાર બોલે છે બહુરંગી વન યોગીનાં વ્યાઘ્રચર્મ શાં. ૭ આસન યોગીની જેમ એક જ (મેઠકની તર્તીબ) જમાવીને. ૮ રુંડ કહેવત છે કે “આવીર મુંડ (મૂઠ, ગમાર) ને આખરે રુંડ” (છેક સૂકે લુખો). ૯ સહ રાસ રમે આ ત્રણે ગુણ અસાધારણ પ્રમાણમાં જ્યાં સાથે વિહરી રહ્યા છે. ૧૦ કુંડાં મોટાં વતુંલાકારી. ધીંધ સેંકડાનાં ટોળાં. નેસ કુંપકું, ઘાસ, કરાંઠી આદિતું છાપકું; એવાં પાંચપંદર છાપરાંતું કુંડ. ત્રાડન સિંહોની ત્રાડ, હુંગરામાંના પડ્યાને લીધે અનેક ગુણ લંગાતા ધોર નિનાદે ચોતર્ધ ધૂધવી રહે.

કૃતિ શાદી છે એમ કહેશે કે શબ્દે શબ્દ બંતે અલંકાર છે એમ કહેશે ? વિષય બંતે એટલો તો રોમાન્ટિક (romantic) છે કે તેની ભાવવાહી છળી માત્ર

* બો. ના તમામ પુસ્તકોની કૃતિઓનું વર્ગીકરણ કરી તે ઉપર મેં દ્રાખલાઓ ટાંકી મૂર્ત ચર્ચા કરેલી, ભરૂચમાં, ત્રણ વ્યાખ્યાનોમાં, સદ્ગત ભાઈ જુશવદન ચંદુલાલના આગ્રહથી, એ વ્યાખ્યાનાં એમની પાસે જ રહી ગયાં, તે એમના કાગળો, ચોપરીઓ આદિ સાથે ગયાં હોય. આઠદશ દિવસના એકાગ્ર ઉદ્વાગ પર પાળી.

પાડતું છખીરાખી (રીયલિટિક) ચિત્ર, ભાવમુગ્ધ શૈલી વાપરી હોય તે કરતાં પણ વધારે ખુખીદાર અને દ્રાવક બની રહે છે. વાસ્તવિક શૈલીમાં ય ખૂબી આવે છે ન્યારે અહીં જેવા ઉચિત વિષયો તેમનાં ઉચિત લક્ષણો વડે વર્ણવાય ત્યારે. આમ છખી હોય તેમાં ટકે શેર ભાછ ટકે શેર ખાબ્બ છે, ક્લા નથી, તે કે વાસ્તવિકતા—અવિવેકી વાસ્તવિકતા—પૂરેપૂરી છે.

૧૨ ગિરનારની યાત્રા : ગજેન્દ્ર ગુલાબરાય ધુચ

પદ્ય એટલે ગદ્ય કરતાં વધારે સમર્થ, વધારે વિવિધ સાધન, તેની આવા દાખલામાં ખાતરી થઈ નય એમ છે. હું જેને મિશ્રબલિ નામ આપું છું, તેવી રચના આપણી અર્વાચીન કવિતામાં પ્રથમ પડેલી આ કવિએ વાપરી, અને આવી સુંદર લટાવી, એટલે ગુલાબરાયની મિશ્રબલિ ગુજરાતીમાં પ્રથમ દાખલ કરવાનું મ્હને જ ધટે. અને કહેવું પડે છે કે છંદની કંદર થઈ તે પછી જ કૃતિની પણ ધટતી કંદર થવા પામેલી છે.

રા. રા. રામનારાયણ પછી ગુજરાતમાં જન્મેલા કવિઓમાં ક્લાસિકલ શૈલીતા લેખકોમાં એમનું સ્થાન બીજું છે, કૃતિસંખ્યાએ નહીં તેટલું ગુણવત્તાએ. આ પ્રતિભાવૃક્ષ આકાળે ભરગ થવાથી ગુજરાતી કવિતા ઉપર મોટી હોનારત ગુજરી છે.

આ કૃતિ વાંચતાં જ ધણીને રા. રા. ન્હાનાલાલની “ગિરનારને ચરણે” સાંભરશે. એ આની સાથે વાંચી જોવા લલાગણુ કરું છું. “૦ ચરણે” અશોભના શિલાલેખ અને ઔદ્ધર્ગનો વિષય આવતાં જ રાવણની લંકા તરફ હડી નય છે; અથવા કહો કે કવિ “ચરણ” આગળ બેસી ગયા છે, ગિરનાર ચર્યા જ નથી. વળી એમની બીજી સંખ્યાબંધ કૃતિઓમાં તેમ આમાં, પ્રથમ દર્શને જે ભવ્ય લાગે છે. અથવા જે હંની કવિતા લાગે છે, તે જરાક જ વિચારી જોતાં શબ્દારમ્ભર (હેટરિક) † નીવડે છે, જે જ કડી જુવો-૪ થી અને ૮ મી. ૪ થી કડીમાં એ સ્થાન અનન્ત હતું એટલું નક્કરકથન જ છે. આઠમી કડીમાં એ વસ્તુ-શી ભવ્ય! એટલું જ છે. પણ ‘આ ભવ્ય છે’ એમ ગમે તેટલા આશ્ચર્યતીણા અવાજે કહેવામાં આવે, તેને જ ભવ્ય આલેખન કે ભવ્યતાનું આલેખન

† ઉચિત અને જાણી નતનું હેટરિક તે વાક્યના વાગ્યેભવ-જુવો લિરિક પૃ. ૬૮.

કોણ ગળી શકે વારુ ?* અને આવી કવિતાભાસી પદાવલિ (પોએટિક રિક્શન) ની શબ્દાક્ષતા (વર્ગોસિટી) રા. ન્હાનાલાલની રચનાઓમાં ઓછી નથી. એમની અછાન્દસ રચનાની હુંકરી હુંકરી પંક્તિઓથી છે તે કરતાં પણ વધારે હોવાનો ભાસ થતો હોય, તો ન બને !

ગજેન્દ્રની કૃતિ ૪૯ કડી લાંબી છે. તેમાંની પહેલી ૨૪ માંથી ૧૩ જ લીધી છે. અહીંના આંક પ્રમાણે ૧૪ મીથી છેલ્લી, તે ભૂલની છેલ્લી ૨૫ કડી છે. કોઈક ઠેકાણે મૂલમાં “ ગિરિનાર ” છે; ગિરિઓમાં નાર એવો અર્થ અને શ્લેષ એ કોઈ ઠેકાણે આવશ્યક નથી, એટલે અહીં બધે ગિરનાર જ છાપ્યું છે. એક ઠેકાણે “ દીપડા ” શબ્દ છે, તે ફેરવીને મૃગેન્દ્ર છાપ્યો છે.

૧ ઝાંપાથી દક્ષિણની દૃષ્ટિમર્યાદાએ નજર માટે છે. ૫૭^{જો} પ્રયોગ, પાસે પહોંચતા માણસને તે એટલો તો અતિકાય લાગે છે ! કલ્પિત કરતાં ય વારતવિક કેટલો બધો ચડી જાય છે ને ! કે...૩ પંક્તિ ત્રીજી ગુજરાતી ભાષાની શક્તિ રત્નની જેમ સહાનુયાતિમય દીપાવે છે. ૧ લી કડી ગરવા શબ્દ ઉપર તો ૩ જ કડી વિરાટ શબ્દ ઉપર બાળે ભાષ્ય છે.

૪ જે જીવે તા'ંડવ અતુલ શક્તિના. પત્યર શબ્દને પત્યર લખવા માટે આતુર નેહણી સુધારકો (!) ને આ પંક્તિ ભેટ થતું જુ'ં. ‡

* આમ ‘કરવાની કટવ ન. ભા. દિ. ને પણ છે. કવિતા સાધવાને બદલે કેટલીય વાર તેઓ આપણને બાળકની જેમ આશાટળતા ‘રાખે છે; બાળકને આપણે બાવાનાં દાળડો છીંકે બતાવિયે, છીંકા તળે પણ લઈ જઈને કહીએ “ જો, આમાં છે ! ” અને આપિયે નહીં;—એ પ્રમાણે આને મળતાં અખલક્ષણ રોમાણ્ટિક શૈલીમાં વારંવાર મળી આવે છે.

‡ રમૂજ માટે એ જ નતનો બીજો એક દાખલો નોંધું : રા. રા. નરસિંહરાવ આંબ, સુણ (સાંબળ), વગેરેમાં ય બોલાય છે માટે લખવો એ મતના છે; આંખ્ય, સુખ્ય, વગેરે લખે છે. આ લેખન અને ઉચ્ચારણથી હું સુગાયો ક્યારથી ? એમની જ કવિતામાં “ સુખ્ય સુખ્ય ” જે વાર સાથે આવે છે તે એમની પંક્તિ નેઈને, ત્યારથી ! પ્રતિવાદ થઈ શકે ખરે કે આંખ્ય આદિમાંનો ય માત્ર લઘુ પ્રયત્ન ય છે અને લઘુ પ્રયત્ન ય ઉચ્ચાર જે શુદ્ધ કરતા હોય તેમની કનેથી શીખી હોય એટલે આમ નહીં સુગાય.

૫ જીવન સ્થૂલદષ્ટિનાં પરળ કિતરી જતાં જેનાં દર્શન થાય તે અમરતાનું જીવન. ૮ ક્ષાણ સશક્ત ચરનારા મોટી ઠાંગને ટેકે ચારપાંચ પગધિયાં ટગલે ટગલે ફરે છે. ગજેન્દ્રને એમ ચડવામાં ઔર આનન્દ આવતો. કૃતિના (આહી) પાંચ વિભાગ પડે છે, છેલ્લો ૬ ક્ષીનો, ખીલે દરેક આહનો. ૯ ઘન અને ધુમ્મસ ધડી બધું જ ગળી લાય, ધડી ખસી જતાં અતલ કરોડોની કોર પર જ હસા લાગિયે. ૧૧ સૂક્ષ્મસ્થૂલ બંને અર્થનું સુખગ મિશ્રણ. ક્ષીઓના અનુક્રમ માત્રથી કેટલાક ધ્વનિ સ્ફુરે, એવી કલામય ગોઠવણ મનન વડે જ સુધાય. પોતાનું લખેલું પોતે સુધારી ન શકે, એવા કવિઓમાં આવા ગુણ જવલ્લે જ દેખાય. ૧૨ ખીલે તરંગ, પ્રથમના જેવો જ લલિત. અલંકારિકો જેને ઉત્પ્રેક્ષા કહે છે તે અલંકાર આવા સ્થળોમાં લેવામાં જ ઔચિત્ય છે. ધુમ્મસની અત્યંત પાતળી અને શુભ્ર નાગકન્યાઓ ગિરિ ચરતાં પધિકને વારંવાર લીંજવી દે છે, એ કુદરતપણે પણ વાસ્તવિક વર્ણન છે. ૧૩ નિમ્નર્ગે કુદરતમાં સ્વાગતનાં સદામતો હોય, એ માન્યતા બરાબર છે. આ ગિરનાર એવો પ્રત્યક્ષાનુભવ આપ્યા કરે છે. અને સાધુસંતોનાં સદામતો અને આતિથ્યો પણ અહીં દેકે છે. ૧૪ પરતું નાખે તેને કહે છે ભાવનાસદૃશ મિદ્ધિ મળે. ૧૫ માણસ આમ પ્રકૃતિપૂજનમાં પણ સ્થૂલ વાસનાઓને લાવે, તે એની પામરતાનો પુરાવો છે. હે પ્રભુ ! માણસને આવો જટ દેમ સંન્યો વારુ ? ૧૭ ફરફટી, ફરફટી, ફરફટી, શબ્દશુદ્ધિ માટે આમ્રહ હોય તો ફરફટી કે ફરફટી વાંચવું. ૧૮ ઘન આ મન્દિરો (૧) જેનોતું સૂક્ષ્મ ઘન, (૨) એમના અઢળક ઘનના પુરાવા, બંને અર્થ. ૧૯ પગલાં પોચાં. પથર કઠણ, પોચાની છાપ કઠણ ઉપર પડે ?— અરે સ્થૂલશુદ્ધિ બન્યું આ પથરે પથરે મહાસતી રાણકનું પગલું છે. ૨૧ એક દેવી અનન્ય, સુવિખ્યાત: ‘ એક ’ શબ્દનો આવો પ્રયોગ સંસ્કૃતમાં લણીતો છે. ૨૨ અહીં અમ્બાજીની દુક ચરવા જેટલા પ્રાણ માટે રાણકના આત્માને પ્રાર્થના કરે છે, એ પણ આ યથોચિત તરંગોથી કલરાતી કૃતિનો એક સુંદર ફરફટી તરંગ છે. ૨૫ કોઈ કવિકલ્પનાનો જખરો કુદકો મારું એમ-માતાજી, આ આવું છું તહમારી આલ-અગાસીમાં, તહમારે શરણે, જીવન સદૃશ !

૨૭-૩૬ ચોતર્ફ જુવે છે. દષ્ટિમર્યાદામાંનો અદ્ભુત વિશાળપટ દેખાય છે એવો ચિતરે છે, તેમાં પણ ગિરનારનું પ્રાધાન્ય રાખે છે જ. ૩૬-૩૭ તેમાં પણ સર્વ સ્થૂલ સૂક્ષ્મનું શિખર, પૂજનીયોનાં પૂજનીય, આખા જીવનનો કપહાર જે

એકને ન થતે તે મહારાં ઇષ્ટદેવી, મહારાં અમ્માજી. ૩૩ ધણુધણુ ધંડારવ અને પરધાઓથી ગાજી હકે. ૩૫ ખેભાન, બવબ્રમિત, વિશ્વિત્તચિન. બન્ધ, પાંખ ધયાં પક્ષનો કવિતાપક્ષનો બંને અર્થ. ૩૭ સરસ્વતી વાણીની શક્તિ, નથી તે ક્યાંથી આપું? કોય તો પણ એનાથી વધારે મહારાં આપું છવન ન લે મા તારે ચરાજે, તદને એનો ન અર્થ ધરી દઈ છું. ૩૮ ગગનચુસ્મિત ગગન જેને ચુમ્મી રહું છે એવો.

૧૩ આપુરાજ : પૂજાલાલ ર. દલવાડી

૧-૨ આજની આર ના હોત તો કત્તર ગુજરાત, મારવાર રાજપુતાનાનાં રાજનો ન એક ભાગ બની નત. ૩ ખીજ કાલ અરવલ્લિએ પોપેલી મરદાની. સ્વત્વ: સ્વાત્મ્ય, આત્મવશતા, આત્મીયતા, વ્યક્તિત્વરક્ષા; (૨) બાપુદી ભોંય, ગ્રાસ, છવાઈ, વહેરે. ૪ પાવક: જવાલા, તેજ, પાણી, વીરતા. ૬ તારા ગૌરવના દાખલા વડે એમનામાં ગૌરવ પ્રેરજે. સંતરી શબ્દ અંગ્રેજી છે (sentry) ૩૦ સાર્થક્ય, સફળતા એવો સામાન્ય અર્થ ન લેવો. સાદ્દેશ્ય શબ્દ બરાબર ખેસતો આવે. મધુરવા જેવા શબ્દો આપણા કેટલાક કવિઓ વારંવાર વાપરે છે. એમના બંગાળીના શોખને લઈને હશે.

૪૭-૪૮ ઇતિહાસમાં જે અનેક યુગો વિષે કશું નથી, તે યુગોની ભવ્યતાનો પણ પું પ્રતીક, તે યુગોમાંનાં પરાક્રમો, આદિના પરછંદ તહારામાં સંભળાયા કરે છે.

૫૬-૫૮ આ તરંગ (કન્સીટ) જરા વધારે પડતો ગણાય. ૯૦ અહિત: શત્રુ; (૨) ગેરલાભકારક. ૯૨ આત્માના અચલગઢો: અરગ પૌરુષવાળા વીરો.

૧૪ વૃષ્ટિ પછી કુદરતનું સાન્દર્ય : ગો. મા. ત્રિ.

ગો. મા. ત્રિ. પદ્યલય કે સંગીતના રસિયા ન્હોતા. વળી એમણે ગમે ત્યાં એકગુરુને સ્થાને બે લઘુ અને બે લઘુને સ્થાને એક ગુરુ વૃત્તોમાં પણ ગમે ત્યાં મુક્યા એ અતિશયિલ ધોરણે અને માથાના દુઃખદ્વ વ્યાધિથી પીડાતા હતા તે વર્ષો દરમિયાન ન એમની ધાળીખરી કવિતા રચાઈ હતી. ગદ્ય અને પદ્ય ઉપર એકસરખું પ્રભુત્વ પણ અત્યંત વિરલ, એ પણ એમની કવિતાનું મૂલ્યાંકન કરતાં ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. એમની સમગ્ર કવિતા વિષે ગમે તેવો અભિપ્રાય બાંધો, એમની આ કૃતિ ગુજરાતી કવિતાની શક્તિનો એક ઉત્કૃષ્ટ નમુનો છે.

૨-૭ નદી પરની નાજુક લહરીઓ સાથે આકાશે વાદળોની આદરમાંની ભાતને કવિ સરખાવે છે.

૧૩ સ્વર્ગીય મૃદંગ કે રતિદેવીની મૃદંગ બની મનોહર ગાજે છે. ૧૫ પથોધર, પાણીને ધારનાર. ૧૮ ધૈર્ય : રનેહમુદ્રામાં અહીં સર્વ છાપ્યું છે તે અશુદ્ધ છે. ૨૧ જળ ધારણ કરતું રયામ અને વ્યાપક રૂપ. ૩૩ ખીજ સર્વ વાતે અંધ માત્ર રતિપ્રવાહનું વાહન બનીને, આ વિરાટ સૂરને મહારામાં પણ વહેવા દેવું છું. ૩૭ સકળ ભુવન : આખી પૃથ્વી, મહાકે આખું જગત મહારા હર્ષશોકે રંગાય, તેમ. ૪૫ દિવસ ચંદ્ર, દિવસે દેખાતો ચંદ્ર. એક ઉપર એક વિરોધાભાસી ઉપમા, રૂપકો ખડકે છે તથાપિ અર્થાતંતુની સળંગતાને સાચવે છે.

૪૮-૫૦ વર્ષતાં વાદળો નીચે ઉતરીને નલકટિ પરથી વર્ષે છે. નલકટિ ધારાકર, રનેહગર્ભ, કરાકર, કૌતુકકર્ષિ આદિ સમાસો, જેમાંનો એક એક આખી લીટી જટલો લાંગો છે (પંક્તિ ૭૮ મી); માતરિશ્વ, સ્વસુખ, વિષ્ણુપદ, અમ્બુદયાપ, વગેરે શબ્દો, અને એકાદ સ્થલે જરા કિલ્લ રચના : આવાં કારણોને લીધે આ કૃતિની ભાષાને અતિસંસ્કૃત કહેવી પડે છે.

વર્ષાદે જોરમાં પડે છે, પવન ખૂળ વાય છે, પછી બંને ધીમા પડે છે. અને પડેલા રસના સ્પર્શથી ત્વ સૃષ્ટિની દરેક ચીજ પોતે કેટલી તો રસાળુ સુન્દર છે તે પાંચે ઇંદ્રિયો ઉપર જાણે ઠંસાવવાને એકબીજા સાથે સરસાઈ કરી રહે છે. વર્ષાદે રહી જતાં, પવન મંદ પડતાં અને તડકો નીકળતાં પંખી બહાર આવે છે, ખેલે છે, લાડે છે, વગેરે. ૨૧-સુ-ખ પોતાનું શોભીતું આકાશ, ધરતી અને આકાશટોચ વચ્ચેનું અન્તરાલ પંખીઓનું જાણે કીડાંગણ, સુખચોગાન. માતરિશ્વ ધરની માતાના શ્વાસરૂપ પવન. ઝપાટા રૂપી ખાલક ધરની માતાને વળગવા આકાશરૂપ ધાત્રીની કેડ ઉપરથી સરી પડે છે, ત્યાં માતાને અતિનિકટ સ્વજન તેને વચ્ચેથી ઉપાડી લઈ ઉછાળે છે; ખેલવે છે, હા હા હી હી કરે છે, વગેરે. વિષ્ણુપદ આકાશ. “ત્રિ-કમ” વામનાવતારનાં ત્રણ પગલાંમાંથી આકાશ એનું ખાસ. ગીત, રાસ વગેરે વૃંદાવનમાં તો હોય, આ તો જાણે આખા આકાશને આ આનન્દમત્ત પંખીઓએ વૃંદાવન બનાવી મુક્યું.

કૌતુકકર્ષિ અદ્ભુતતાએ ખાસ આકર્ષક, રનેહવિષ્ણુ ૦ મૃણુ-રનેહમૂર્તિ. સંસ્કૃત શૈલીના મોહાન્ધ ભક્તો સમાસાદિ વડે રચાતા ઉદ્ભિવૈચિત્ર્યને ભલે

વખાણો: જે ઉક્તિવૈચિત્ર્ય માત્ર વૈચિત્ર્ય, કશા ય વિશેષાર્થ વિનાનું; જે વડે સરલ અને સામાન્ય અર્થ આડકતરી રીતે ઓછા જાણીતા શબ્દોમાં દહેવાય; તે ગુણવત્ ગણાય ખરું? શ્રીકૃષ્ણના મુકુટમાંનો મોરપિચ્છ સમૂહ: ઇંદ્રધનુ તે આ મોરપિચ્છની કમાન. ઇંદ્રધનુધ્ય શી અજળસુન્દર ચીજ છે તે દહેવાને અજળ-વિચિત્ર શબ્દબાહુલ્ય (વર્ગોચિટ્ટી) વખરાય, તે વર્ણનછટામાં કોઈક વાર ઉચિતે ગણાય, એમ ઉમેરવું પણ જોઈએ.

કરારકર કર (કિરણ) ના આકર. આ ચાર અક્ષરનું ચોસકું કંઈક નથી? રતિ રસ, વારિ, તેનાથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા સૂર્યકિરણ, માટે તે રતિમૂઢ. પરન્તુ આ ક્ષણે એ કિરણ પોતાની પ્રકૃતિથી ઉલટું જેવું આવરી જલદના ઉદરમાં, વર્ષાધારાના બિન્દુ બિન્દુમાં પેસી જાય છે, અને આ અતિસુન્દર નવું રૂપ-મેઘ-કમાન જન્મે છે. આ કમાન જન્મે છે તે રતિ-રસ-જલના ત્રિભુવનવિજયનો સાક્ષાત્ પુરાવો! આજે સહુ રંગ અન્યોન્ય ખૂળ રતિ-કરે છે, રંગો પણ અન્યોન્ય રંગે રમી રહે છે પુરાણોમાં સૂર્ય ભગવાનના ઘોડાને સાત મુખ હલ્યાં છે. આ સૂર્યકિરણોનો પ્રકાશ પણ સાત રંગમાં પૃથક્કૃત થઈ જતો જોઈ, માણી, હે મન, તું રાય.

કમાન દેખાઈ તે ય રતિનો એક આવિર્ભાવ; દેખાતી બન્ધ પડી તે પણ રતિનો એક આવિર્ભાવ. રતિના આવા આવા એકએકથી સુન્દર અસંખ્ય અકળ આવિર્ભાવોથી જ વિશ્વ ભર્યું છે.

વર્ણવવાના બનાવો અને દૃશ્યોની પરમ્પરાના વેગને પદ્યપ્રવાહનો વેગ ઝીલે છે અને પ્રતિબિમ્બે છે, ચથાચોગ્ય વધારે છે ને ઘટાડે છે. આખી દૃષ્ટિમર્યાદામાં મેઘ, વાયુ અને સૂર્યની અન્યોન્ય, અન્યોન્ય ખૂરક, અન્યોન્ય વિરોધી પ્રવૃત્તિઓ (એકશન ઓફ રીએક્શન) અને તેમાંથી ક્ષણે ક્ષણે પ્રતિક્ષિતી વનસ્પતિ સૃષ્ટિ, પંખીસૃષ્ટિ, અવનિસૃષ્ટિ આદિની પ્રવૃત્તિઓ, અથથ એ સર્વ જોનાર અને ઝીલનાર સહાનુભૂતિથી ઉદ્દેશનાર સાક્ષી હૃદયગુહાની પોતાની દશાઓના પલટા:—આ સર્વ ચિરાટ ચિત્ર વાળીની પીંછી પદ્યલયની મદદ વડે એવું તો આળાદ ઉપ-જાતી આવે છે, કે તેમાં દોષો જોડે છે (ઉપર સૂચવાઈ ગયા છે), એમાં રુચિભંગ થાય એવા અંશે પણ છે, તથાપિ સમગ્રે લેતાં આખાળી કવિતા સમૃદ્ધિમાં વર્ષાક્રાંતના અનુપમવિવિધ સૌન્દર્યનું આ કૃતિ એક ભવ્ય (અતિ વિશાલ અતિ સમર્થ) આલેખન છે, એમ સૌ સ્વીકારશે.

ભાવો અને અર્થના પ્રવાહની સાથે શબ્દસમૂહ અને પદ્યના લયપ્રવાહનો મેળ, તે જ કવિતાનો અસાદ. જેમ ગોશે રંગ માત્ર ચામડીનો ગુણ છે, આખા શરીરનો અને ખાસ કરીને મુખનો સમપ્રમાણ સુરેખ ઘાટ અને નેત્રની કાન્તિ, સમૃદ્ધિ, તે જ સ્ત્રીનું રૂપ છે, તેમ આખી કૃતિનાં જુદાં જુદાં અંગો-પાંગનું અસાધારણ ચમત્કારક ઔચિત્ય, તે જ કવિતાનો અસાદ છે. આવા પ્રસાદવાળી કવિતાઓ જ કોઈ પણ ભાષાની સાચી અમર સમૃદ્ધિ છે.

આહીની 'પંક્તિ પદ' તે રુમરુમ, 'સ્નેહસુદ્રામાં' ને જાણેલું છે; 'પંક્તિ ૭૬' 'વધ્યો જ પ્રકાશ,' સ્નેહસુદ્રામાં નથી; એ બંને ત્યાં મુઠશુદોષ છે અન્તે ('૫' ૮૮) "નિરખી લઈ લેઈ" એટલું નિરૂપયોગી જણાતાં છોડી દીધું છે.

૧૫ ચંદ્રદર્શન : રસિકલાલ છા. પરીખ

નયની તાલ (સરોવર) વિષે પુરાણકથા છે કે દક્ષ પ્રભવપતિના યજ્ઞમાં સતીએ પરતું નાખ્યું ત્યાં તુર્ત દુઃ પ્રકટ થયા. તેમણે ભરેમ થતા સતી દેહને ઉપાડી લીધો અને આકાશમાર્ગે દેવાસ ભણી આવી નીકળ્યા. માર્ગમાં સતીની આંખ પડી ત્યાં તુર્ત આ નયનીતાલ નિર્માઈ ગયું, અને આ તે આંખ કે સરોવર એમ તેને જોતા જોતા દુઃ જરા જીંચી નજર ફરે છે ત્યાં તો તેમને સતીના આત્માની કાંતિ આખા હિમાદ્રિને છાઈ દેતી જણાઈ...હિમાદ્રિની પાર્વતી તે સતીનો જ નવો અવતાર...

આહી કવિએ અતિ રમણીય પ્રદેશમાં ચંદ્રદર્શનના વર્ણનની સાથે આ પુરાણ વર્ણી લીધું છે. વળી ચંદ્રવર્ણન કરતાં કવિને કાલિદાસના જે અમરસુંદર શ્લોકે સાંભરે છે "સાક્ષર યુગ" ની કવિતામાં અતિપાંડિત્યનો દોષ પણ ક્યાંક ક્યાંક છે, તે કબૂલ : આવી આવી શિષ્ટ સુંદર મધુર રચનાઓ પણ સાક્ષર યુગે કોઈ કોઈ આપી છે, જે તેનો વારસ ચાલતો યુગ તો ન્યારે આપશે ત્યારે વાંચીશું ને વખાણીશું.

૧ કવિ છોડીમાં નયનીતાલની રહેલ ફરે છે; રાત પડી છે એટલે ચંદ્રને જોયા નજર જીંચી ફરે છે. ૫-૮ પહેલા આઠ વર્ણી કાલિદાસના જ સુપ્રસિદ્ધ શ્લોકના છે, જેનું આ કડી ભાષાંતર છે. હરતિ : હરતી, હરે છે, સંસ્કૃત હરતિ એક ને એમ રાખ્યું છે એવો ભ્રમ અસ્થાને. પદરાયલા અલક ભેગા થતા જાય અને

વચ્ચે વચ્ચે ઝોરા રંગ ફેલાય, વંચ, તેમ અંધારું સંકેલાય છે, કીમુદી વધતી નય છે. ૧૦ એ : પ્રિયતમા અહીં હાજર નથી માત્ર તેની આ અલકસંસ્કારની ક્રિયા કરતી છબી સાંભરે છે.

૧૩ સખીસમણું : પ્રિયતમા માત્ર હાજર નથી એટલું જ નહીં; ગત થઈ છે, સ્મૃતિરોપ થઈ ગઈ છે. ૧૫ માંડ, ક્રિયાપદ : સ્મૃતિ સ્વપ્ને ન હોય, આ ચંદ્રાંદયનું તો દર્શન કર ! ૨૦ નયની તાલ કાંઠે એક સ્થળે નયની માતાનું નહાનું દેવળ છે અને આ ચંદ્રાંદય એવો થયો કે ચંદ્રને જે ક્ષણે દીકો તે ક્ષણમાં એનો પ્રકાશ સીધી પહેલો એ દેવળ પર પડતો, ચંદ્ર એ દેવીને નમસ્કારનું પ્રથમ કર્તવ્ય બલ્લવી આગળ વધતો-દેખાયો.

અને વધતી જતી ચાંદનીમાં વિરહાતુર સ્મૃતિના અમલમાં કવિને દક્ષ-દુદ્ધ-સની-પાર્વતીનું પુરાણ સાંભરે છે. ગર્ગવન આ આખા પ્રદેશનું જૂનું નામ. ૨૩ બળતી લતા : બળતી સનીનો લતા સમો દેહ. ૨૬ સતી નયન ઢાળે, એના પ્રાણ શરીરમાંથી હટી નય. દુદ્ધ વિધુર થવાનો કારી ધા હિમાલય, વન, પૃથ્વી સર્વને અતિધાયક કરી નાખે છે, ભૂમિ ફાટે છે, નયનીનો મોટો પાતાલહીંડો ખાટો પડે છે, તેમાં સતીનું નેત્ર પરતાં તુર્ત સંસાર થઈ નય છે. દુદ્ધ જ શુભ રીતે એ નેત્રને ખાડામાં સેરતી ફઈ સંસાર નિર્મે છે. અને હિમાદ્રિ હપર બધે જ અજળ જ્યોતિ જુલે છે તેને જ સનીનો આત્મા ત્યાં સંક્રાંત થયેલો ગણે છે.

મધ્યાહ્નશે આવતાં ચંદ્ર જલપરિવેશમાં દીપી રહે છે. તે જલકુંડાળાને કવિ વિયોગરસનું વર્તુલ ગણે છે. તે જ શાંત સંસારની સુંદરતા, નાવડીઓ તમામ ટોચે પ્લેઝી ધડી થંભે છે. કવિના ચિત્રની માલાના મણકાની ગતિ થંભતી નથી. ૪૭-૪૮ કલિદાસના શ્લોકનું અનુકરણ.

૧૬ સાગર અને રાણી : મણિશંકર ૨. ભટ્ટ (કાન્ત)

તાલરચના પણ અનુકૂલ એવા હરકોઈ રાગમાં ખીલે. દીવે દીવો પ્રકટે એમ એક શબ્દસુદ્ધમાંથી નાણે ખીલું વધારે સુંદર દિવરનું હોય એવા સંગીતપોષક પ્રાસની દમક હપર તરણીતરલ અર્થ સેવ્યા કરે છે, અને પોતાની રચણસૂઝ રમણીયતા માટે અમરતા સાથે છે. નાઆમેએએ, પાઆમેએએ, રનેહધન કુસુમવન, વગેરે સંગીતના સાજ સાથે પૂરેપૂરાં ખીલે.

વિષય સૃષ્ટિમાં અને કવિ હૃદયમાં ચત્તારિક હર્ષોલ્લાસની ક્ષણનું વર્ણન :
 જૂન ૧૯૦૨ ની પૃષ્ઠિમા-ગોપનાથ પાસેનો દરિયો. અને વર્ણન છે તથાપિ આ
 કૃતિ ભર્મિકાવ્ય (ચિરિક) છે, કેમકે ઉલ્લાસની અને ઈશ્વર પ્રતિ આભારની
 લાગણીઓ વડે એતથ્રેત છે. સાગર ઉપર ચંદ્રોદય એ ભવ્ય વિષયના વર્ણન દ્વારા
 ભક્તકવિ ઈશ્વરસ્તુતિ કરે તેમ અનુગ્રહનું સંગીતસ્તોત્ર રચે તેમાં ઔચિત્ય પણ
 પૂરેપૂરું છે. શૈલી રોમાન્ટિક છે પણ સાથે ક્લાસિકલ શૈલીની સ્ફુટાર્થતા ચ
 પૂરેપૂરી છે. સમગ્રે એક છાંય ઉપજવવી એ રોમાન્ટિક શૈલીનું નિશાન નથી.
 સમભાવી શ્રોતાહૃદય પોતાના ઉભરાતા હૃદયરસે ભરી દેવું, પોતીકો ઉભરો
 ભોગવતાં ભોગવતાં સ્તવવો અને ઉભરાવવો, એ પ્રકારની આ શૈલી છે. એ શૈલીની
 ખામીઓ વિનાનો અને તેના ગુણોત્કર્ષનો આવો ખીલો દાખલો ગુજરાતી
 કવિતામાં ભાગ્યે મળે.

સ્નેહધન—સ્નેહ તે જ મેઘ ઘેરી અને અજળ જેવી રીતે તૃપ્તિ
 દેનાર. પરિમલ તે જ સ્નેહ નિજગગન—પોતાને કુદરતી ગગનમાં, સૃષ્ટિપક્ષે
 આકાશમાં, કવિ પક્ષે વિદાકાશમાં. ઉત્કર્ષ પામે—ઉચ્ચે ચઢે છે. સર્વોપરિ થાય
 છે, સમુલ્લસી રહે છે; જેમ આ ક્ષણે કુદરતમાં ચંદ્ર તેમ ચંદ્ર જ પરિમલ,
 મેઘ, સ્નેહ, અને ઈશ્વરનો અનુગ્રહ સર્વે : આખું બાહ્યાભ્યંતર ચંદ્રમય,
 સ્નેહમય, પરિમલમય, ઉલ્લાસમય વર્ષાક્રતુના આગમન જેવા તાપશાંતિના
 આનંદાનુભવમાં રસસુખાર્દ્ર : ઈશ્વરની પ્રસન્નતાએ તરબોળ : એ પ્રમાણે વર્ણન
 હોવાથી જ આ કાવ્ય રોમાન્ટિક શૈલીનો નમૂનો છે. કાલના—(૧) આ પૂરી
 થતી ક્રતુના; (૨) મહારા હૃદયમાં લાંબા સમયથી બમેલા.

નેત્ર—વિદાકાશમાં સ્નેહ, કુદરતમાં ચંદ્ર, સૂર્યચંદ્ર પિતાનાં સ્થૂલનેત્ર,
 જ્ઞાનસ્નેહ પિતાનાં સૂક્ષ્મનેત્ર (સ્વીડનબોર્ગ). પરિમલ એ સ્વીડનબોર્ગી સૃષ્ટિમાં
 રોનું પ્રતીક, તે હું ભૂલી ગયો છું. જિજ્ઞાસુએ સ્વીડનબોર્ગીમાં જોઈ લેવું.
 સ્વીડનબોર્ગી ધૂમસ મિનારનાં ચંદ્રનાં અંગોપાંગની ઘટનામાં એકવાક્યતા
 અસાધારણ હોવાથી જ તાર્કિક મગજને તે આખો મિનાર સંગીન લાગે છે :
 આ તો આખું ચે ધૂમસ માત્ર છે, એ ભૂલી જવાય છે.

કામિની—લેખનમત્ત. દામિની—મોહનઓ ઉપર પ્રકાશખિંદુ અને
 પ્રકાશસરોની માળા બાળે વીજળીની છટા જેવી, દેખાતાં લોપાય તો લોપાતાં
 પાછી દેખાય એવી, ચાંદની. કેલિકૂળન—ફૂલન રૂપ કેલિ: કોયલ બે હોય કે

એક જ. સામસામી કોયલો ફૂળનકેલિ ફરે છે. અથવા તો એક છે તે વારે વારે ફરે છે, હદીપક કુહક પંચમસ્વરને બાણે તદ્દન શાંત પડવા નથી જ દેવો એમ રહી રહીને ફરી ગજવવાની રસત ફરી રહે છે. કેલિફૂળન સુષ્ટિના સમુદ્ભાસનો બાણે મૂર્ત અવાજ છે.

તરણી-નહાની હોડી; વિહાર-તરી (લેલિખોટ). ભાસતી-ચળકી રહે છે, ખર્ણિમાની ભવ્ય ભરતીમાં આખી સુષ્ટિ નહાની શી લીલા-તરી જેવી સેલતી લાગે એ હર્ષલક્ષાસની પરિસીમા છે. ઈશ્વરકૃપાનો ઉલ્લાસ જ મુખ્ય, આખી સુષ્ટિની ઉલ્લસતી સુન્દરતા મુકાબલે ગોણુ, એમ પણ કવિહૃદયમાં છે તેહું અહીં વર્ણવાઈ નય છે. પ્રથમ કડીનું મુખ્ય કથન દુઃખ સંતાપ શમે છે એવું હોઈ આ કડી તે કરતાં એક પગથિયું ઉચે ચરે છે. અહીં સ્વાતુભવ સર્વાતુભવમાં પીગળી નય છે એ રીતે પણ આ કડી પગથિયું ચરે છે. ઉપનિષદોમાં છેલ્લાં વાક્યની દ્વિરુક્તિ જેવી આ બંને કડીને અંતે પુનરુક્તિ, ત્યાં સુધરિત તો અહીં સુધરિત અને સુંદર બંને છે.

સંગીતકાવ્ય-કવિતા સંગીતથી ભિન્ન અને સ્વતંત્ર છે, કવિતાનું વાહન અર્થપ્રવાહ છે, તે સમગ્રાવવાને, વળી કવિતામાધુર્ય-અર્થપ્રવાહના લયનું માધુર્ય-સંગીતમાધુર્ય નથી, સંગીતમાધુર્યની છાયા દાસી નહાની જ્હેન કે કાઈ પ્રકારે આશ્રિત નહીં પણ સ્વતંત્ર વિભૂતિ છે, એમ એના વ્યક્તિત્વની પ્રતિષ્ઠા કરવાને, આ લેખકે પ્રસંગોપાત્ત લખ્યું છે, પરંતુ એ સર્વ લખાણનો માયનો એવો નથી જે યથાર્થનામ સંગીતકાવ્ય હોય નહીં, અગર તેની મહુને કિંમત નથી કિંવા તેની સામે મહારે રસાણું છે. સંગીત લેખે ઉત્તમ, કવિતા લેખે પણ ઉત્તમ એવી બંને કલાની ભિન્ન ભિન્ન કસોટીએ ઉચી રચનાઓ વિરલ જ હોઈ શકે; જે ખરેખર એવી હોય તે ખેવરો શું અનેકગણો આનન્દ પણ આપે. એવી સંગીત કવિતાઓને જ નીચેનું સુભાષિત પૂરેપૂરું લાગુ પડે :—

અવિદિતગુણા હિ સુકવેર્મણિતિઃ કર્ણેષુ કિરતિ મધુધારાં ।

અનવિગતપરિમલા હિ હરતિ દર્શં માલતીવહ્ની ॥

(તરબુમો)

પહેલાં પણ રસ પાતાં સીંચવું મધુ ગેયકાવ્ય શ્રવણોમાં
જાતિચેલ કુલકુલ્લા દગહર મગજ ભરતાં પહેલાં.

૧૭ નિશીથ:—ઉમાશંકર જી. જોષી.

સાક્ષર યુગની વિદ્યા પરંપરાના આ કવિ અને શ્રી મનઃસુખ ઝવેરી સારા પ્રતિનિધિ બની રહેશે એમાં શક નથી.

નિશીથ: (૧) મધરાત, (૨) રાત. પણ અહીં રાત્રિનો દેવ એવો અર્થ લીધો છે અને વેદના ઋષિઓએ ઇંદ્ર, પૂષન, આદિત્ય, મરુત, આદિતિ, ઉપા આદિનાં સ્તોત્રો રચેલાં તેમ દેવ, દેવી શબ્દને પ્રાકૃતિક તત્ત્વ કે ભાવના અર્થમાં લઈને તથા નટરાજની કલ્પનાનો આશ્રય લઈ એને દેવાધિદેવનું અદ્વિતીય ગૌરવ સમર્પીને કવિએ આ રાત્રિસ્તોત્ર લખ્યું છે. અતિશયોક્તિ કે રોમાન્ટિક શબ્દ-લીલા લાગે તેને આ દૃષ્ટિએ ધટાવી લેવું. મૂળને કવિતાનો આ પ્રકાર પ્રકૃતિ-સૌન્દર્યનું આલું કાલ્પનિક ઉદીપન કાલગ્રસ્ત (ઓખસોલીટ) લાગે છે. અર્વાચીન સુદ્ધિકલ્પનાને એ અદ્વિતીય લાગે ભાગ્યે. અદ્ભુતતા કરતાં દ્વિતીયતાની છાપ જ વધુ ઉપસે છે.

૫ તેજોમેધ: નિહારિકા. નિહારિકાઓના લાંબા પદો તે જાણે આ નટ-રાજના નૃત્ય ઝપટે બેઠતા અને ફરફરતા ખેસના છેડા. ૬. પાઠ: દરબાર-મિજલસની ઠંઠ ચારે બાજુ નભી હોય તેમાં વચ્ચે શુદ્ધી જગા, નટ, ગવૈયા, કવિ, ભાટ, ગણિક, આદિની પ્રવૃત્તિ માટેનો રંગ, મંચ. ૮ ગર્ત: તારા વિહીન ખાલી અવકાશો, (એમ્પ્ટ સ્પેસીઝ) ૯ ચંદ્રાતી: ધરી ઉપર ચક્રગતિએ ફરતી. ૧૬ આખી સૃષ્ટિ તહાડ વિરાટ દિવાનખાનું, વસુધરા તહારી રંગભૂમિ, તહાડું રંગભવન. ૧૯ તારા તે ગગનને તહારે સ્પર્શે સ્પર્શે થતા રોમાંચ. ૨૧ વિકારવંટાળ: જુસ્સાભરી વિકૃતિઓ. વિકાર શબ્દ થાણખંડે બગાડ, અનીતિ-મયતા આદિ સૂચવે છે. અહીં શબ્દાર્થ જ લેવાનો છે. તહારી હૂંફે, તહારી ગોદમાં, પ્રીતિરતિના અનેકનેક જુસ્સા મચી રહે છે.

અગત્ય: 'આર્ગી' નક્ષત્રમાંનો સૌથી ચળકતો તારો 'કેનોપસ.' મૃગ: મૃગશીર્ષ, 'ઓરિયોન.' ઉત્તરાયનનું 'ફેલુ' નક્ષત્ર. 'ફેલુ' માટે એને અગ્રહાયન પણ કહે છે. શ્વાન: આ વિશેષનામ અંગ્રેજ 'લોંગસ્ટાર' અભિધાન ઉપરથી. એ તારાનું અગ્રેશનશાસ્ત્રીય નામ 'સીરિયસ' છે. આપણા આકાશમાં સૌથી વધારે તેજસ્વી દેખાતો તારો. પુનર્વસુ: આદ્રા પછીનું નક્ષત્ર. દેવયાની 'લેડીઝ ચેયર' એ અંગ્રેજી અભિધાન ઉપરથી. આપણા ન્યોતિ:શાસ્ત્રની પરિભાષામાં એને

શર્મિષ્ઠા કહે છે, તે ઉપરથી પણ કવિને વધારે રસયુક્ત દેવતાની નામ આપવાનું સુચર્યું હોય. મધા=દાતરડું. રાતે અગારી પર કે ખુલ્લા મેદાનમાં નક્ષત્રો, તારા, સ્વર્ગગા, સમર્પિ આદિ તદ્દં જોઈ રહેતાં કવિએ આહીં નિશાબ્યામનાં દર્શ્યાનું કેવું તેો કલ્પનામય ચિત્ર આલેખ્યું છે, તે આપોઆપ હજી આવશે. ૩૬ નવ્ય : યાગીઓ તેો નામરૂપ આદિનાં માહને દૂર રાખી, એ સર્વ પ્રતિ ધેરાગ્ય જમાવીને તપશ્ચર્યા કરે. તહાં સનાતન નર્તન મોઠામાં માટી તપશ્ચર્યા છે, પરંતુ એ તપશ્ચર્યા એક પછી એક સુંદર રૂપના અંગારને સ્પર્શી, સેવી, મહત્તાવીને તું ક્યાં કરે છે, એ તહારે યોગ અને તું જોય “ નવ્ય. ”

મૌન, અગતિરૂપ શાંતિ, શ્રાવ્યકાર : લોકોત્તર રહસ્યમય ભવ્યતા. પદ ભાલ અને કપોલ : તારાઓની પાછળ અતટ હંડાણુ નંચો દેખાતો અંતરિક્ષનો પોલો ધ્રુમટ. ડીલ : આ ધ્રુમટ પછી તારાઓ, ચંદ્ર અને વાદળાં, એ જાણે નાચતાં નિશીથનાં મસ્તક, નેત્ર, કપાળ, મુખ, કંઠ...તે તળેનો છેક પૃથ્વીની સપાટી લગીનો દૃશ્ય વિસ્તાર તે નિશીથનું જાણે બાકીનું ડીલ.

મુનિશ્ચંચલ : અતિસંસ્કૃત પ્રયોગ : કવિતામાં આવા પ્રયોગ અતિ-શુષ્કતા, અમૂર્તતા આદિને લીધે વર્જ્ય. ૭૨ ભાણુડાં : કવિઓ પોતાની પ્રભુ સાથે સહાનુભૂતિભરે એમ લખે, પણ હિંદુ લોકને ખાસ ભાળા કાણુ કહે !

૭૫ દારયને લીધે દુર્ભેદ ૭૪-૭૬ એ જ લીટીનો ખંડક અતિમિતાક્ષર છે. મહારા ચિત્તની મૃત્યુધેરીતમિત્રા, મહારી તંદ્રા, મહારા-એટલે વ્યક્તિ વ્યક્તિના-વિપાદ આદિને દૂર કરવા કવિ નિશીથદેવ-નરદાન-દેવાધિદેવને પ્રાર્થે છે, એ અત્ર એક વિષય છે. રક્તઝાંત=આખી પ્રભનો રક્તપ્રવાહ; આંહી=આ પ્રભમાં-એ તમિત્રા, તંદ્રા, વિપાદાદિ છે, તે દૂર કરવા એ જ દેવને આહુ, એ કવિનો ખીજે વિષય છે. જેલ્લા ખંડકમાં આ ખીજે વિષય હંડાઈ ખેલેલા વિષયને જ વળગીને કૃતિ સમાપ્ત થાય છે, તે કચિત જ થયું છે. ખેલેલા જનતાસાધારણ હોઈ તમામ દેશકાલના તમામ મનુષ્યોને લાગુ પડવા જેટલો વ્યાપક છે. વળી ખીજ વિષયને જ લાગુ પડતું દારયદુર્ભેદ વિશેષણ પ્રાર્થનાની ખીજ વિષય પૂરતી વ્યાપકતાને પણ વિશેષ ખંડિત કરે છે. દારય-શુભામી-શુભામી મનોદશા (સ્ત્રેવ મેન્ટેલિટી)-ખંધાઈ જવાને લીધે દુર્ભેદ. આ શુભામી મનોદશા આપણમાં ક્યાંથી ? જૂના લિખરલો-રાનડે, સર દિરાજશાહ, જોખલે આદિનાં અનુયાયી નાગરિકો આ વિધે માને છે તેથી ટિળકપક્ષી અને હોન્થેસપક્ષી બુદ્ધ જ માને છે.

મા બેમાંથી વિશેષ સત્ય વા ઓછું અસત્ય ક્યા પક્ષમાં છે, તેનો નિર્ણય સ્વર્વાની ફરજ અહીં આપણે માથે આવવી નથી. શુભામી માનસ શાથી હત્પન્ન થયું એ પ્રશ્નને હિન્દુ-મુભાગ્યે-ગણી ન લય છે. શુભામી મનોદશાનું અસ્તિત્વ અને તેની બલવત્તા સ્વીકારતા બે પક્ષ આ કૃતિમાંની પ્રાર્થનામાં ભળી શકે એમ છે.

પ્રકૃતિનાં કોઈ તત્ત્વને દેવાધિદેવ કહી તેને આવી કોઈ પ્રાર્થના આપણા અર્વાચીન માનસને હવે શક્ય ખરી? અર્વાચીન માનસ આવી પ્રાર્થના નિષ્પાલસ બાને ફરી શકે ખરું? અને પ્રાર્થના તો નિષ્પાલસ ન હોવી જોઈએ ને.

૮૬ કપા અરુણોદય; આદિ આગામિ હિન્નતિનાં ચિહ્ન કે પુરાવા લેખે વપરાય છે. હે નિશીથ; હવાના હે નેત્રી પુસ્કરનાદ !

૬૮ એલંદા એ શાંત તાંડોનાના: આ પ્રમાણે કોઈક પંક્તિમાં હંદનું માપ તુટે છે, એવી પંક્તિઓ અત્યંત વિરલ ન ચલાવી લેવાય. હે એલંદા શાંત તાંડોનાના-એ પણ કંઈવધારે સારું ભાગ્યે.

૧૮ બહુરૂપિણી: ત્રિભુવન પુ. લુહાર (સુંદરમ)

પ્રથમ દર્શને આ હઠળતું શબ્દયમત્કૃતિબહુલ કાવ્ય વાદળીઓના વર્ણન જેવું લાગે, પરંતુ એને આખું ધ્યાનમાં લેતાં એ દેવોની હુકારી, ગિરિભ, રત્નાકરકુહિતા, સાવિત્રી, અલબકુમારી, વિરાટમાં વિરાટ સાથે અણુમાં અણુ સૌન્દર્યશ્રીતું ન વર્ણન સાપ્તીત થાય છે. મસ્તીમાં આવી ગયેલા કિશોર હૃદ્વાસથી ગાય લલકારે એવું આ વર્ણન નર્કદૃષ્ટિને હવ્ય સુવ્યવસ્થાવાળું ન જણાય, ક્લાસિકલ કરતાં રોમાન્ટિક સૈલી તર્ફ ઢળી જાય, એ કુદરતી છે. ઓહતું-ઓહા ખાતું; ઝલતું, આંદોલાઈ પોઢે છે. ક્યા પ્રિયપુરુષને સત્કારે છે, તેને મધુપર્ક વધાવે છે, તેનાં હુઃખડાં લે છે, તેની સેવામાં પ્રાણ પાથરે છે, તે ક્ષેતી ન. તું વિરાગણુ છે, કટુંબી સૌભાગ્યવતી છે, કુમારિકા છે, છે કોણ ? તારું આકાશપટ જેવડું તો કલક (ખેલેટ) છે !

૧૯ પ્રકૃતિ રહસ્ય અને માનવબાળ : ન. ભો. દિ.

હિન્દો કુદરત પ્રતિ કેવી કેવી ભિન્ન દૃષ્ટિએ જુલે છે, તે આ સ્તબ્ધમાંનાં કાવ્યોને એકબીજા સાથે સરખાવતાં જણાઈ રહેશે. ન. ભો. દિ. પોતે આ કૃતિ

ઉપરના ટિપ્પણમાં લખે છે:—“ હરવારમાં... સમુદ્ર દેખાતો નહીં છતાં એનો ગંભીર ધ્રુવવાટ સંભળાયા કરતો હતો અને ખીજ બાજુએ ઊંચી પર્વતમાળ આકારને ખેંચેલી અદ્ભુત હલેલી હતી ”—તે, દસ્ય ઉપરથી ઉપજેલા બાવ આ કૃતિમાં શુદ્ધિ છે. પ્રકૃતિ કાં તો “ ક્ષત (સખ્યાઈ) ” કાં તો “ સુંદર (પ્યુટિફુલ) ” એમ એ નતનાં દસ્ય દેખાડે છે એમ મનાય છે. ન. ભો. દિ. ને આ અપર્યાપ્ત લાગે છે, અને તેઓ કહે છે, “ વાસ્તવિક નેતાં ત્રણ વિભાગ ” નિરનિરાળા સ્વીકારવા પ્રાપ્ત થાય છે, “ ૧ ભવ્ય (ગ્રાન્ડ), ૨ ક્ષત ૩ સુંદર (પ્યુટિફુલ) ” આ કૃતિમાં ભવ્ય દસ્યોનું પ્રતીક દરિયા છે; ક્ષતનું ગિરિરાજ છે; સુંદરનું ગિરિકાંઠિલ છે. ગિરિકાંઠિલના ખેંચેલા માટે ક્ષિ ગરખી વાપરે છે, ગિરિરાજ માટે મહાડ, દરિયા માટે સંસ્કૃત ગણમેળ વૃત્તો. ભવ્ય દર્શન ભયાનક નહીં પણ ગંભીર આદરનો બાવ ઉપજાવે છે; સુંદર દર્શન સુદૃઢ પ્રસન્નતા વિકસાવે છે; ક્ષતદર્શન અસીમ આદર (એડિમરેશન) અને સુદૃઢ પ્રસન્નતાવાળો મિશ્ર ભાવ પ્રેરે છે, વગેરે ન. ભો. દિ. ના ટિપ્પણમાં જ આનથી નેઈ લેવું. ગિરિકાંઠિલ પંખી શુન્નરાતમાં થતું નથી.

૩-૪ આ નતની ઊર્મિઓ ઉપજાવવાની શક્તિ, દે સિંધુ, તું ક્યાંથી લાવ્યો ? એ ઊર્મિઓમાં રમમાણ રહેતું માનવચિત્તને રુચે છે, ને કે એમનો શો ધ્વનિ સમજવો તે તો સદા ય અવ્યક્ત રહે છે. દે સિંધુ, તું, ત્હારો નાદ, ત્હારી આ શક્તિ વગેરે આ માનવન્તિ ન્હાતી ત્યારનાં હો, માનવન્તિ હુમ્મ થશે ત્યારે પણ હશે; પરંતુ દે ચિરંજીવ મહાસત્ત્વ, તું પણ સનાતન અનાદ્યનંત તો નથી; તે મહાસિંધુ અમૃત પારાવાર જેની આગળ તું કશા જ હિસાબનો નથી, તે તો ઓર. [એટલે પ્રશ્ન ઊઠેલો સમજ કે ન. ભો. દિ. નું ભવ્યતાપ્રતીક સ્થૂળસિંધુ કે ‘ મહાસિંધુ ’ ?]

૨૧-૨૨ ત્હારા જેવો જ અવ્યક્ત ધ્વનિ આ ગિરિકાંઠિલનો છે. દે અદ્ભુત પંખી, ત્હારો હૃદયનો ટીકો કૌમુદીમાદક છે; વસંતમધુર છે, ચાંદની છાઈ માઝમ રાતે તું શો ખીલે છે ને : અહો દો, ત્હારા ટીકામાં એવા તો બાવ હૃદયે છે, કે અગર ને કે તું પંખી છે તથાપિ માનવી હૃદયના કોઈ પણ ભાવ ત્હને અત્પ્રયા હોય એમ માની જ રાક્ષતું નથી. એ ત્હારો ટીકો શું કોઈ વધારે ક્ષત-દ્રાવક પ્રિય વસ્તુ કે પ્રીતિપાત્રના અનુભવ, રમરણ અને ઝંખનામાંથી ધ્રુતો હશે ? તું શું શોધે છે ? શું સ્તવે વાગુંવે છે, શું વાંછે છે, શેની આશામાં મરત છે ?

પૂછ્યા બં કહે તો પણ કહી નાહી નહીં શકું. આ ગિરિવર પણ નાહી શકતો નથી, તે કે તહારા આ ગાઝમ રાતના ટોકા એને પણ પીગળાવી રહેતા બાણાય છે. [કવિઓ તો આંડા ! જેને પંખી વા બંતુનો અવાજ તેઓ ગણે છે, તે કેટલીક વાર તે પ્રાણીનો અવાજ હોનો બ નથી. દાખલા તરીકે ભમરો (વૉરપ) ઉડે છે, એટલી બ વાર સંભળાય છે, બેસી નય ને ટપ બંધ પડે છે તે ભમરાનો અવાજ છે બ નહીં, મોટર સાઈક્લના કે એયરપ્લેનના ઘરરૂ જેવો એની પાંખોની ગતિનો અવાજ છે.]

૪૩-૫૪ ધ્રુવ પદના એક બે અક્ષર આબ-ગિરિરાબ, હબર-અપાર એમ કવિ ફેરવ્યા કરે છે. ધ્રુવસત્રીની પ્રીતને ને મેઘમાલાના પ્રેમપાશને ય અવગણ્યા બ કરતા હે ગિરિરાબ, તું એવા તે શા મનનમાં કે લક્ષ્યધ્યાનમાં આટઆટલો હબેલો બ રહે છે ? વગેરે. છેલ્લી ક્ષીમાં ત્રણેને સાથે સંબોધી તેમનો ઉપકાર માને છે. ન. ભા. દિ. ની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓમાં આ એક છે તે કળલ; ગુજરાતી કવિતાની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓમાં એ મુકાય ખરી ?

૨૦ સમુદ્રને : જહાલાલ ત્રિવેદી.

અમારા લોકમાં તો મૃત્યુ હજી (અમી તેં ઉપનવી આપ્યું તથાપિ) દરેકનું ખારણું ફોડ્યા બ કરે છે. તેં બહોવાહ બહોવાહ અંતરમાંથી ઉપનવી આપેલ તહારાં ખીન્નં તેર રત્નોમાંથી પણ અમને તો એકે મળ્યું નથી, તો તહારો ગર્વ અને તહારાં શુભાન અયોગ્ય નહીં ? દીન દીન બનો તહને વંદે છે, તહારાં સ્તુતિગાન કર્યા કરે છે, તે બધું અલુગવું નહીં ? ના તહને બે અપ્રિય છે, તું જેને પોતાનું કલંક ગણે છે, તે—મીકું—અમારું “ સળરસ ”—તું અમને આપે છે, એ બ તું અમારી મહામોદી શેવા કરે છે, એમાં બ તહારી સાચી મોટાઈ છે.

૨૧ બળતાં પાણી : ઉમાશંકર જે. જોષી.

૨ હૈયે સળગતી : ઓળા આકૃતિપ્રતિબિંબ છે; ૨ંબ તો કેટલા અને કેવી રીતે પ્રતિબિંબ છે એ સવાલ અટપટો છે. એટલે એ ઓળા નાણે નદી પણ હૈયામાં સળગતી હોય તેવા લાગે છે એમ કહેવું, તે ઉત્પ્રેક્ષા અતિ ઉત્કટ ગણાય પરંતુ આ વિષે રસજ્ઞા ઝીણવટથી ચર્ચા કરે એમ ઇચ્છું છું.

૩ હોડની નદીની ઝોળો કાંઠામાં પહોડાતી હોડ, ત્યાં કાંઠા, ધ્રુવારા આદિ હોડે, તેને ઉકળતાં પાણીના ઉડતાં ગિંદુ કહેવાં, અને માનસિક ઉકળાટના અર્થ-વાળા ‘ તપી હોડે ’ શબ્દ વાપરવા એ પણ અતિ ઉત્કટ ગણાય. પરંતુ વાંચ્યાર્થમાં

આવા બાધ ઉપરથી સામી યુક્તિ પણ લડાવાય, કે એ વાગ્યાર્થ બાધે જે “અન્યાર્થ”માં આ વિગતો પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે કાવ્યમાં વધારે સ્પષ્ટ ઉપરથી આવે છે.

૭ નવાણામાં : ઝરણાં, ધાત્ર, ન્હાની નદીઓ આદિ રૂપે તમામ પાણી ઊંચામાં ઊંચી ધાર (વોટર શેડ)થી એક બાજુએ વહી એકબીજા સાથે ભળતાં ભળતાં નદી ઉપવે છે. એટલે તમામ નદીઓ ગિરિવંશો-પાર્વતીઓ છે. વડીલ માથે આફત વળતે છાંદમે મદદ ન કરવી ? કરવી ન જોઈએ. પરંતુ નદીથી મદદ થઈ ન ના શકે, કુદરતે જે વહન માર્ગ નદીને નક્કી કરી આપ્યો તેમાંથી ગમે તેવે કારણે ય તે થયે એમ બને ન નહીં. વળી ગિરિ-નદી તે પિતા-પુત્રી એ કેવલ ઉપમા છે. એ કહેણા પિતા કે કહેણી પુત્રીને અન્યોન્ય ધર્મ કશા નથી !

૧૨ નદીએ તો વહી વહીને દરિયે ન પરવાતું, જાણે કે આ વરવાળું —દરિયાના પ્રજ્વલતા હંચાને ન કારવાતું એનું ક્તવ્ય.

૧૩-૧૫ વર્ષાદનાં વાદળો પણ દરિયાના પાણીની વરાળ ઊંચે થઈ તેનાં ન બંધાય છે, એટલે કે વાદળોનાં પાણી નદીનાં ન પાણી છે, નદી ન છે, અને તે વડીલ ગિરિ ઉપર પડીને તેને કારે છે, લીલોછમ આદ્રં સમૃદ્ધ બનાવે છે. પિતા ગિરિને ખરે વળતે કરવાતું કાર્ય નદી બળતા બળતા પિતાની પાસે થઈને બહેતી હોય છે તથાપિ તેનાથી બનતું નથી. અને નદીનો પુત્ર, ગિરિનો દૌહિત્ર મેઘ, નાનાને કારે છે. અહો, પણ તે ક્યારે ? દવની મોસમ હતરી ગયા પછી ન પોતાની હયાતીની મોસમ દરગિયાન. ચેત્ર વેશાળના તાપ અને તે ઋતુમાં જ્યાં સ્વાં સળગી હઠતા દવ અધુ ન ભરમ કરી દે છે ત્યારે તો એ તમામ ભરમ થઈ ન જાય છે.

આ કૃતિ ઊંચા પ્રકારની રચના હોય તો તે વર્ણનકવ્ય લેખે નહીં, અન્યોક્તિ કાવ્ય લેખે ન. ગિરિ નદી અને મેઘને બહાને કવિની દષ્ટિ આગળ હાલનો પુખ્ત અને આયમતો ઝમાનો, તેનું બાલક હાલનો કિશોર અને નવજુવાન ઝમાનો, અને ત્રીજી પેઢી એ ન પ્રત્યક્ષ છે. આ ‘હસ્તિ’ જે ‘અન્ય વિષય’ માટેની છે, તે આ ત્રણ ‘રુસ્તમ’, ‘સોરાબ’, અને ‘સોરાબ પછીની પેઢી.’†

† જુલો મહારે ‘સોરાબ અને રુસ્તમ એ જુલ. વ. સોરાયટી ’નું આગ્રહક વ્યાખ્યાન-૧૯૩૮.

શ્રી ગાંધીજીની હાકલે જે દિશોર અને નવજુવાન ‘ઘોળી ટોપીઓ’ ધ્યા, ઘરખાર અને વસીલો, ભાંડુઓ આદિ તર્ફ પોતાનાં કર્તવ્યોને પશ્ચાં મૂકીને “દેશમુક્તિ યજ્ઞ”માં હોમાવાને આગળ ધસી આવી તેમાંના એક કવિ પોતે: એ મનોદશાના નિરૂપણ લેખે, એ વર્તન સેંકડો અને હજારોએ કર્યું તેની નીતિમત્તાની સાબીતી લેખે, આ કૃતિ સારી હોય તો જ એ સારી કવિતા. અને ઘોળી ટોપી-ઓમાં કવિઓ છે તેમ વિવેચકો ય છે. કવિ લેખે જોડલા આ કર્તા હૃદય અને લખ્યપ્રતિષ્ઠ છે, તેટલા જ વિવેચક લેખે જાણ અને લખ્યપ્રતિષ્ઠ લેખક આ કૃતિ વિષે લખે છે, “નીડર અને કર્તવ્યધીર યુવકને આ હાકલ અત્યર ક્યાં વિના ન જ રહે,” પરંતુ, તેને “આત્યારની આપણા દેશની મોઠામાં મોઠી જરૂરિયાત માની ચાલોમ કરવામાં તેના (એ યુવકના) મનની મોઠામાં મોઠી વેદના તે તેના અનેક વીતકમાં સીજાતાં માખાપો છે, જેને તે કશી જ મદદ કરી શકતો નથી.....જ્યાં વાચ્યાર્થ ઉપરાંત વ્યંગ્યાર્થ હોય અને તે વ્યંગ્યાર્થ જ કાવ્યમાં પ્રધાન હોય, ત્યાં તે સંપૂર્ણ, સ્પષ્ટ અને વાચ્યાર્થ સાથે-સંવાદી જોઈએ.....કવિની કંપના જ પોતામાં સ્ફુરણમાળુ થયેલું માનવમંથન રહસ્ય કુદરતના આ દશ્યમાં જોઈ લે છે, અને એ વ્યક્ત થાય એવી રીતે એને કહે છે.”* અર્થાત્ શ્રી પાઠક આ કૃતિ અન્યોક્તિ લેખે ‘હૃદય હોવાનું’ પ્રમાણપત્ર પોતાના મતનાં કારણોમાં જોતરીને આપે છે. અને શ્રી પાઠકના મત અને કારણોને અન્યાય ન થઈ જાય એટલા માટે મેં લાંબું ‘અવતરણ ટાંક્યું’ છે.

કિલ્લસૂત્રીની દૃષ્ટિએ પણ આ છેક મનસ્વીપણું તો નથી. કુદરત શબ્દ અનેકાર્થવાળો છે, એનો મનુષ્યેતર કુદરત—જરૂર સૃષ્ટિ, ચેતન સૃષ્ટિમાંના સ્વેચ્છાશક્તિવિહીન વિભાગ—એ અર્થ વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિની સાથે સાથે જ આગળ આવેલો છે. માનવી સૃષ્ટિ અને માનવ વિચારણા શરુ થઈ ત્યારથી હજારો વર્ષો લગી કુદરત શબ્દ “દેવ, ભૂત, માણસ, નિશાચર, જરૂર” આદિ તમામને માટે

* શ્રી રામનારાયણ પાઠક: ‘અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો પૃ. ૧૧૪-૧૧૬. એમાં લખ્યું છે કે વ્યંગ્યાર્થ વાચ્યાર્થ સાથે સંવાદી જોઈએ. એ મુદ્દો પણ મેં બીજી આવૃત્તિના વિવરણમાં ચર્ચ્યો હતો. તેમાં મેં જે મત દર્શાવેલો તે જ મહારો મત હજી પણ છે. પરંતુ વિવરણો દુઃસવવાનું નહું બંધન આ વખતે સ્વીકાર્યું એટલે ચર્ચ્યો. એ ભાગ આ ફેરે છોડી દઈ છું.

સમયે વપરાતો હતો, તેના અમુક ક્ષેત્રમાંના આચરણોના પ્રેરક બલોમાંનું એક ઈચ્છાશક્તિ પણ, બાકીનામાં એ બલ મુદ્દલ ન પ્રવર્તે, એ પ્રમાણેનો દૃઢ ભેદ એ હબરે વર્ષો દરમિયાન આપણે શંકારહિત સ્પષ્ટતાએ ગ્રહણ કરેલો ન ન્હોતો. દ્રષ્ટિ ન અસ્પષ્ટ તેટલે દરમિયાન વિચારણામાં વમળો હોય ન. મોતિયાનો રોગ થતો હોય છે તે વર્ષો દરમિયાન માણસ દરેક બત્તીની આસપાસ રંગવર્તુળો બુલે છે તે પ્રમાણે હિંદમાં પણ વૈજ્ઞાનિક વલણોનો અમલ વધશે તેમ તેમ હિંદના સાહિત્યમાંથી “વૃત્તિમય ભાવાભાસ” (સ્વ રમણભાઈ, મણિલાલ નબુભાઈ, ન. ભો. દિ. એમનો ઘરેલો પારિભાષિક શબ્દ—રચિતના ‘પેથેટિક ફેલેસી’ માટે). નડ પદાર્થોમાં ચેતના, વ્યક્તિત્વ, ઈચ્છાશક્તિ, નીતિ, અનીતિ આદિનાં આદેશપણ અને એ પ્રકારનાં અન્યોક્તિ કાવ્યો વર્ગેરે ધણું ધણું થઈ નશે, અથવા વિજ્ઞાનદ્રષ્ટિને પ્રતિકૂલ નહીં એવો વેશપલટો સ્વીકારીને ન આલુ રહી શકશે.

એ ભાવિ ગમે તેટલું નિર્માલ, કવિઓ તો કુદરત અને કુદરત પ્રવૃત્તિનાં ચિત્રોને નીતિબોધ અને પ્રોત્સાહનને માટે વાપર્યા ન કરે છે. મેવાડી રાણો પ્રતાપ અતિશય ત્રાસી ગયો, અકબર જેવા મહાસમર્થ શત્રુ સામેના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામને લીધે પડતાં, વધતાં ન જતાં દુઃખ એને પણ અસહ્ય થઈ પડ્યાં, અને એ વીર પુરુષ ધડીક હતાશ અને હૈયાદુળણો બન્યો; અને ખપી જવાય તો ભલે તથાપિ નમસ્તુ તો નથી ન, એ તેનો નિશ્ચય જ્યારે રંગમગવા લાગ્યો, ત્યારે એના કવિગિત્ર પૃથુરાજે એને ફરી તેજસ્વી અને સત્વસ્થ બનાવવાને કુદરત વાળું નના વાચ્યાર્થવાળી અન્યોક્તિઓનો ન સફળ પ્રયોગ કરેલો. આવા પ્રસંગોમાં કવિઓ અન્યોક્તિઓ વાપર્યા ન કરશે અને ફિલસૂફો ભલે ઉપર પ્રમાણેના અમૂર્ત (એબ્સ્ટ્રેક્ટ) સત્યને વળગી રહે. સહૃદય કવિતા-ભોગીઓ એવી અન્યોક્તિઓને સમભાવે ઝીલ્યા ન કરવાના. તથાપિ આ મુદ્દાને બરાબર વળગવું ધટે છે, કે ઉચ્ચતર ધર્મ અને કર્તવ્ય કયું એ વિધે-શું કવિને, શું પ્રતાપને કે શું એ કવિતાના ભોગીઓને—લેશ પણ શંકા નથી. રાણો પોતે ધડીક અદૃઢ થઈ જાય છે, તે કાળે પણ પોતાનો ઉચ્ચતર ધર્મ તો એને એ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામને ખેંચા કરવાનો ન વસે છે. ત્યારે ઉચ્ચતર ધર્મ કયો વારુ એ પ્રશ્ન આમ નિર્વિવાદ ન હોય, એ પ્રશ્ન ન મતભેદનો વિષય હોય તો ? તો દેખીતું છે કે એ કૃતિઓને કવિના મંતવ્યને અનુકૂલ સહૃદયો ન ઊંચાં કાવ્યો ગણશે; તમામ કવિતાભોગીઓ સર્વાનુમતે એ કાવ્યોની ઉચ્ચતા નહીં સ્વીકારી શકે.

‘કવિતા શિક્ષણ’માં ‘મે’ ઇશારો કરેલો છે કે સાહિત્ય કૃતિઓ ધર્મ, રાજ્ય, સમાજ (લગ્ન, મિલકત વહેંચણી આદિ પ્રશ્નો), વ્યવહાર (આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ) આદિને સ્પર્શે, ત્યાં ત્યાં એ ક્ષેત્રમાંના “સજગતા” (ખર્નિંગ) પ્રશ્નોને લગતા મતભેદ અને વાદવાદી, એ ‘સાહિત્ય કૃતિઓના સાહિત્ય લેખે મૂલ્યાંકનમાં ય ધસ્યા વગર રહે નહીં. કારણ કે વિચારપ્રવૃત્તિ બધ કરતાં પણ વધારે પ્રવાહી. ‘નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો’માં ભાઈશ્રી રા. વિ. પા. કૃત ‘રાણકદેવી’ વિષે લખતાં તેમ ખીન્ને એક જો સ્થલે પણ આવા મતભેદો વિધેની ચર્ચા લેઈ લેવી. આગળ આવે છે તે કૃતિઓ રદ, કંદ, કંદ અને તેનાં વિવરણો પણ જુવો.

૨૨ લાહવા : હુર્ગેશ તુ. શુક્લ

અર્થ સ્પષ્ટ છે. ત્રણે સ્થલે લાહવા વાંચવું; લહાવાનો અર્થ તો લહાણ.

૨૩ જલધિમોજ શૌ-પ્રહલાદ જે. પારેખ.

અર્થ સ્પષ્ટ અને સરલતાથી કહેલો છે. દીવડી ચાખ્ખ કરી અનુચિત લાગે છે? જે તોડવું છે, જેની સામે આજો જન્મારો અફળાવું, કટાવું છે, જે આમરણ છું ખેશમાં ચૂરેચૂરા થઈ જવાય તોપણ કર્તવ્યસિદ્ધિની મઝા છે, તેને મુકાબલે પોતાનાં સાધન ક્ષુદ્ર છે એ પણ સંતોષ અને અભિમાનપ્રેરક વિગત છે, એટલે જ પ્રકાશ વડે પોતે માર્ગ જુવે છે અને આગળ વધવું સતત બરી રાખી શકે છે, તેના વર્ણનમાં પણ તે ય ક્ષુદ્ર છે એ લાવ તો અવશ્ય લેઈએ.

૨૪ કવિ અને જગત વચ્ચે વિરોધ : હરગોવિંદ પ્રે. કવિ.

કવિની કલમ, ભાષા તેમ જ બંનેને કેટલી લીલાધી જોલવે છે, બંનેમાં કેટલી રમતિયાળ છટ લઈ શકે છે તે કલાજિજ્ઞાસુએ જોવું.

ભાવનામયતા—ખુદાઈ ઈશકું દીપુ. હરમાં આ પરતાં જ તે શુદ્ધ નિખાલસ પૂરેપૂરો પ્રેમ માગે છે, અને બંને આપવાને તૈયાર છે, તેમાં નહીં શંકા, નહીં યુગ્મ, નહીં વૃધ્ણા, નહીં કોઈ લેદલાવની જરા સરખી છાંં; જે સંપૂર્ણ સાત્ત્વિક પ્રેમબલે એકેએક માણસ હરકોઈની સાથે જે સર્વમયત સંપૂર્ણ સાત્ત્વિક અનુભવી શકે. આવી દુનિયા, આવી જનતા ક્યારે પણ હતી શું કોઈ બી રથજે છે શું? ભાવિમાં કોઈ કાળે પણ ઘરો શું? અને જે પ્રશ્નનું સાર હતર—“ના”! તો દુનિયામાં કોઈ હૃદય કોઈ સ્થાને, કોઈ પણ કાળે જ

ભાવનામયતા લઈને આવે, તે એકલ તલપવાનું અને ઝુરીને નિરાશ અને દુઃખી થયા કરવાનું ફરિમત પણ કલાટે લખાવીને જ આવે છે; કેમ કે એની ભર્મિને પિછાણે એવું પણ એને મળતું દુર્લભ છે.

કારસી કવિતાપરમ્પરાની ફેરફારો કાવ્યોચિત પદાવલિ (પાયેટિક રિક્શન) આડીં ગચ્છ જેવા હન્દની સાથે દેખા દે છે, તે માફકસર અને યથોચિત વપરાઈ છે. ઈશક પ્રેમ પારાવાર, ઈશક ખુદા એ દૃષ્ટિ સૂઝી કવિઓમાં લાગીતી છે. વચ્ચે વચ્ચે સદાગતિ (પવન), ગુહ્યતમ, જેવા સંસ્કૃત પ્રયોગો આવે છે તે આશ્ચર્ય આપે અને વિરલ જ હોઈ (બંને અલંકાર ન હતાં) આડીં અલંકારની ગરજ સારે છે. “પિછાણે દિલ તલપતું” (તરપતું) દિલ” “ગળે લાગે જ્યહાં સાથે,” આદિ અત્યંત સાદા પ્રયોગ હક્તિની નિખાલસતાને પોષે છે. અને આત્મ દરિયા, આદિને સજીવ કહી તેમની સાથે સંભાષણ, એ તો સર્વ દેશકાલની કવિતામાં વિપયને વધારે મૂર્ત અને સજીવન રીતે મુકવાની લાગીતી યુક્તિ છે.

૨૫ સદ્ભાવના : મગનભાઈ ભૂ. પટેલ (પતીલ)

આ સાચા કવિરત્નના પ્રથમ પરખનાર રા. ભાઈશ્રી રા. વિ. યા. પ્રસ્થાન-તંત્રી લેખે એમણે શિષ્ટ ગુજરાતની જે સેવાઓ બંભવી છે, તેમાં પતીલની કવિતાઓના પ્રકાશનને મોટા મૂલ્યની ગણું છું. સમૃદ્ધિની ખેડેલી આશુક્તિમાં મહારે શ્રી પતીલની અને શ્રી હમાશંકરની એક એક દૃતિ લેવીતી જ; છતાં એ પહોં ગયું. પછી હમાશંકરની એક દૃતિ ‘વિથેનો મુખી’ વિષે મેં લખ્યું (એપ્રિલ ૧૯૩૬) ‘ગુજરાતી’ પત્રના એક અંકમાં. શ્રી પતીલ વિષે રહ્યા આ. ખેડેલાં કશું લખી શક્યો નહીં.

કેળવણી આખી પ્રાંતમાં ફેલાઈ ગયેલી હોય, વિદ્યાપીઠ અને વ્યુત્પન્ન વિવેચકોના શિષ્ટ સાહિત્ય વિષે વિચારમિનારો સારી પેઠે બાળીતા પ્રસરેલા હોય એવા દેશોમાં ય તે, કોઈ કોઈ કવિકોંટો કોઈ ખૂણે ફૂટે છે, અને આ સર્વથી સ્વતંત્ર રહી પોતાની મેળે પોતાને કાવતી રીતે વધે ખીલે છે : પ્રાંતનું ધ્યાન એના લાગી એ કબી નીકળ્યા પછી જ જોવાય છે. વર્તમાન ગુજરાતમાં શ્રી પૂતલાલ અને શ્રી પતીલ આવા એકાકી અને આપખળે કવિ થયેલા કવિઓ છે.

તપસ્વી આત્મા કે બક્ત આત્માની જેમ સાચા કલાકારનું પાતુ આંતર છવન કોઈકોઈવાર એટલું તો પ્રબલમાતબર હોય છે કે તેને બાહ્ય સમભાવ પરધા મિત્રતા પ્રશંસા આદિની ગરજ ઓછી જ રહે છે.

એકલ ઉછેરમાં તરંગિતા, વિચિત્રતા, મનસ્વિતા આદિ વિશેષ આવે. શ્રી. પતીલ સંસ્કૃત—ફારસી પ્રણાલિકાના અવનવા મિશ્રણના પ્રયોગ ઉપર પ્રયોગ કરે છે. એમની સંખ્યાબંધ કૃતિઓમાં ફારસી ઉર્દુ શબ્દોપ્રયોગો અને કાવ્ય શૈલિઓ સાધારણ ગુજરાતી વાચકો ગ્રહણ કરી શકે તે કરતાં વધારે પ્રમાણમાં તેઓ વાપરે છે. આ શાસ્ત્રલવિકીરિતમાં પણ ખેલવી પડીતને છેડે અને પછી દરેક અર્થ કહીને છેડે “નેઈએ” શબ્દનો પ્રયોગ આપણને ગઝલની એક વિશિષ્ટતા સંભારી આપે છે.

કવિ ભગવતી સરસ્વતીને પ્રાર્થે છે : પણ આ ભક્ત, આ સેવક, આ ભિક્ષુક સામાન્ય કાદિનો નથી તો ! દયા જ ન નેઈએ. કૃપા ય નથી નેઈતી. દયા, કૃપા, બક્ષીસ, ભેટ, એ વડે તો એ ટેકી આત્મા પોતાનું અપમાન થયું ગણશે. એ નગદ લઈને આવ્યો છે અને તેનો એને પોતાને રુચતો આવે એવો જ બદલો એ માગે છે; વિદ્યા એવી મતા છે કે તેને (સંસ્કૃત સુભાષિતો સુસ્વરે આપણને કહ્યા જ કરે છે તેમ) રાત્ર ચાર કે આસમાની સુલતાની આકૃતથી કશીયે આંચ આવતી નથી. તો પ્રથમ, હે દેવી, મહારા નગદના બદલામાં મહને એ મતા આપ.

બીજું આપ ગુજરાત, કવિ નગદ આપ્યા જ કરશે તેની ગમે તે ખાતરી લઈ લે, અને ગુજરાત આપ, ગુજરાત જ, ભોગવિલાસ, વાસના, વૃષ્ટિ આદિનો એ અર્થો જ નથી : તું એના નગદથી ખૂબ પ્રસન્ન થઈ જા, તો ગુજરાત ઉપરાંત થોડા સુખના દિવસ પણ આપજો. અને આ આપલેનો સંબંધ બંધાતાં તહને એના ઉપર ભાવ થાય, તો તહારી એ ભાવના સાચેસાચી સદ્ભાવના હશે તો જ તે એને ખપશે. વળી જો તું કંઈક દાનદક્ષિણા આપવા બેઠેલી ઉદાર હો—ખરેખર ઉદાર હો તો જ સમજી કે, આપતાં તહને જરા પણ સંકોચ થાય એવી કશી ચીજ આ અર્થો માગતો જ નથી,—તો આપ—

(૧) કાચ સરખું સ્વચ્છ હૈયું જેમાં મુહબ્બતની છળી હૂબહૂ પડી રહે; અને તું ગમે તેટલા દુઃખ હૈયાની હો તો પણ (૨) તહારી સદ્ભાવના.

આ બધો અર્થ આ કૃતિમાં છે ? હા. વિવરણમાં મેં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ગોઠવેલો ?—ના.

મહને ધણા પૂછે છે. ઉત્તમોત્તમ વાનીઓ જ કેમ નથી લેતા ? વસંતોત્સવ કે આરોહણ કે ચંદા જેવી કૃતિઓ અતિ ચવાઈ ગયેલી છે, તે એવી ન લેવાનું

એક કારણ કેટલીક કૃતિઓ હોય છે રત્ન પરંતુ મલિન. આહીની જેમ તેને ચોક્ષી કરવાથી તથા ચોક્ષવણી આદિના પહેલ પાટવાની ક્રિયાથી જ તેનું પાણી સામાન્ય વાચક જોઈ શકે. કલટ પક્ષે, કેટલીક કૃતિઓનું તેજ સામાન્ય વાચકને ખાસ આકર્ષે છે, પરંતુ રત્નપારખ તેને ધ્રુવે સમારે છે અને છે એવી દેખાડી દે છે, ત્યારે તે તેજ ઉતરતા પ્રકારનું અરે બનાવડી અને જોડા સોનેરી જેવું છે તે સાચી હડીકત પકડાઈ જાય છે. શિખાઈ અને જિજ્ઞાસુને માટે ચોપડી લખતાં વિવેચકની ફરજ આ બંને જાતના ચોરા નમુના પણ લેવાની છે. ગોઠવણ માટે પૂરતી તરફી ન લીધી હોય તેવી કૃતિના શુણ્ણ કેટલા તો ઝાંખા પડે છે, શબ્દાલંકારની પદ્ધતિસાચી ખોટી પ્રસાધનાએ સામાન્ય વાચક ઓછા છેતરાતા નથી, એ બંને શિખાઈને શીખવવું, એ પણ વિવેચકના શિક્ષણકાર્યનું એક અગત્યનું અંગ છે. (જુઓ મહારુ 'પ્રતિભાબીજની માવજત' એ વ્યાખ્યાન.)

૨૬ ગઝલ—ખાલાશંકર ઉ. કંથારિયા. *

ગઝલમાં ચરણાંતે વિરામવાળા ચાર ચરણની કડી હોય, પણ આ પંદર કડીમાં આઠ ઠેકાણે તો કવિએ ચરણાન્તનો વિરામ અવગણી કડીને (ચતુષ્પાદને બદલે) દ્વિદલ બનાવી છે.

સુખદુઃખ, લાભલાભ, નરમાદા આદિ દ્વંદ્વોની પાસ, અગમનિગમ આરં રહેલાં સમતા, મૈત્રી અને કરુણા (એક શબ્દમાં—સર્વાત્મભાવ) માં સંસિદ્ધ થયેલા ઔલિયાઓના બોધની ચત્કિંચિત્ પ્રસાદી કવિ આહી આપે છે.

આવો પ્રસાદ બીલવાની ચોગ્યતા એમના જમાનાના કવિદંડયામાં સુદ્ધિ-પ્રધાન અને સુદ્ધિશક્તિના અભિમાની મણિલાલ નબુભાઈની ખાસ ઓછી હતી, તો ખાલાશંકર જેવા સરલ અને છેક બલ્લા માણસની ખાસ વધારે હતી. ખાલાશંકર કેટલોક સમય તો નરાખાલ થઈ ગયેલા, એટલી એ ચોગ્યતા બેરાક ધરી. પણ મણિલાલ નરા કે ખીલ્ય એબથી ખરડાયા નહોતા એમ કોણ કહી શકશે? વળી આપણા કોઈ પણ કવિની કવિતા ચાલતી ક્વમે લખાઈ હોય, લખાઈ જ ગયેલી હોય, કર્તા જાતે પણ જાણવા પામે કે આ શું લખું છું ત્યાં તો

* જુઓ સદ્ગત નર્મદાશંકર દે. મહેતાનું ખાલાશંકર વિષે વ્યાખ્યાન, વિષયની મુશ્કેલી અને વ્યાખ્યાતાનો કવિ સાથે નિકટ દુહુંબીનો સંબંધ જોતાં, ગુજરાતીમાં આવું સત્યવાદી અને સુદંર વ્યાખ્યાન ખીલું બાગ્ય હોય.

ચિત્તક્રિયાઓએ એક શુભીલીધો હોય, તો તે બાલાશંકરની કવિતાઓ છે. એ કાગળો સચવાય તો કૃતિ રહે, અને અનુકલના પ્રમાણે કે કોઈ આસપાસનાના આગ્રહે પ્રકટ થવા પામે, નહીં તો તે નય, હડી જ નય, બહુ નહોતો પોપટ અને નહોતું પાંજરું એમ નામનિશાન, સ્મૃતિ કશું પણ રહેવા ન પામે. કવિ તો (અભિમન્યુ ચક્રવાના જ્ઞાન સાથે જન્મેલો તેમ) કવિત્વશક્તિ સાથે જન્મે છે, અખૂટ અજળ ખલનો સાથે લાવે છે, તેમાંથી ઝમાનો જેટલો અધિકારી તેટલું જ મેળવી રહે, બાકીનું રહે અણુકદરથું: રડુટ ચિદ્વ્યાપાર તળેની ગુહામાં એ વણું ન એ ઝમાનાના કોઈને વિષે સાચું હોય, તો તે બાલાશંકર વિષે સાચું લાગે છે. આ વિષે હું શું માનું છું, કેટલું, ક્યે પ્રકારે તે મેં “કવિઓ કેમ લખે છે” એ ટુંકા માનસશાસ્ત્રી પૃથક્કરણમાં જણાવ્યું છે.

૭ ઉન્નત આ શબ્દ આ આખા વાતાવરણમાં સંવાદી નથી. રહે હુખ્યો નિલનંદ એમ અર્થ કરવો. ૯ આપણે વીનવિષે તો ઉલટું કિસ્મત આધું નારો છે; ન માગ્યે જ દોડતું આવે છે. આવે તથાપિ એનો રજ વિશ્વાસ ન કરવો. ૧૦ હુન્યવી પ્રેમ. ખેવડા સામું માણસ થશે, અને તું ખેવડા એમ ત્હારી નિંદા કરશે નફામાં. નેજાના બંને અર્થ ખેરો. નિંદાના બાકા લોંકારો; અથવા ત્હારે માથે નિંદાના વાવટા ઊડશે. ૧૧ એ હુન્યવી સત્ય તો કીમિયા જેવું જ અસત્ય છે. એનાથી દૂર રહેજો તથાપિ એની મઝા ભલે જો. અને જે છે તે બોલી નાખવા ઉતાવળ શા માટે જે? કહેવાશે કરારે, ચોગ્ય અધિકારી મળ્યો છે એવી ખાતરી કરી લઈને તેને જ. ૧૪ નામનાં પુષ્પો ૧૮ નામ, ૧૦૮ નામ, ૧૦૦૦ નામ, અસંખ્ય નામ એ જ પુષ્પો: કાવ્યક્ષાએ માલામાં પંચેલીને... ૧૫ મન્ત્રી નિલનંદ. ખુદખુમારી, ઉપર ‘ઉન્નત’ શબ્દ આવ્યો તેને, મળતો આ છે.

આ ગ્રંથ “હરિ પ્રેમ પંચદશી” નામે પાલીતાણા શંભુપ્રેસમાં છાપી ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં અનંતરાય માધવજી દેવેએ પ્રકટ કરેલી ન્હાની ચોપડીમાંથી લીધી છે. ચોપડીમાં આ ૨૧ થી કવિતા છે; અને પહેલી ૨૩ કવિતા તથા અંતે કલાંત કવિ એટલી જ બાલાશંકરની કૃતિઓ છે. પૃ. ૧૧૨ થી ૧૩૧ લંગામાં છાપેલી બીજી કૃતિઓ મણિલાલ નભુબાઈ, કાંત, આદિ વિવિધ કવિઓની છે. પહેલી ૨૨ કૃતિઓમાંની દરેક ૧૫ કડીની છે; એટલે હરિપ્રેમ પંચદશી તે પંદર કૃતિઓ નહીં, પંદર પંદર કડીની કૃતિઓનો સંગ્રહ એમ જણાય છે.

ખાલાશંકરની કવિતાઓનો આખો સંગ્રહ થોડા સમય પહેલાં શ્રી હમાશંકર જોષી સંપાદિત બહાર પડી ગયો છે. એમ ઇ. ૧૯૦૬ થી હું કરતો આવેલો તે મહારી એક સૂચનાએ ચોપડીની મૂર્તિ કાપા મેળવી છે. સંપાદન કરતાં બને તેટલું બધું જ આપવા જતાં શ્રી હમાશંકરે સંશોધનમાં ડોકરાઈ, જે ખાલાશંકરનું ભાગ્યે (અને વિવરણ વગેરેમાં જે બા. ની ચોક્કસી ભૂલો તે વગર ખુલાસે) એવું એવું પણ આપવાની કોઈકોઈ ભૂલો કરી છે. ૨ જ આવૃત્તિમાં એ સર્વ ખુશીથી સાફ કરી રાખશે.

૨૭ આત્મદીપો ભવ : ભોળીલાલ ચુ. ગાંધી ઉપવાસી

અર્થ સ્પષ્ટ છે. પરછાયાની માફક હડી નથો. તેલ દીવેલ છુપાયાં, જે તો ખરાં પણ છેક નહીં જેવાં.

૨૮ એક ઇચ્છા—મુરસિંહજી ત. ગોહેલ કલાપી

ટંકની લીટી જરા જરા હેરવફેરવ કરી છે.

અર્થ સ્પષ્ટ છે, અને પ્રથમ દર્શને વાહવાહ ખાટી નય એવો લાગે છે. ખીન્ન હૃદયો સાથે સમભાવી આર્દ્રતા એ તો માણસનતનું ભૂપણ છે. વિવિધ પ્રકૃતિનાં ભિન્ન ભિન્ન માણસો સાથે અને સંખ્યાબંધ માણસો સાથે સમભાવી બની રાહાય તેમ એ માણસનું બળ છે, દુર્બળતા નથી. પરંતુ આ બળનો વેશ ધરતી તથાપિ જે નિર્બલતા છે તે ભિંમલતા-લાગણીવશતા જરા જરામાં દયા ખાવાની, દયાળુ દેખાવાની, રાંધ પરવાની આદિ ચોચટતા પણ, ખાસ કરીને આપણી ગુજરાતી પ્રબલમાં ઓછી નથી. અહીં જે દાખલા આપ્યા છે અને રેખાઓ આંધી છે તેમાં સેન્ટિમેન્ટાલિટી કે નિર્બલતા લેશ પણ નહીં એવી આર્દ્રતા વાંછું છું, એવી સ્પષ્ટતા છે ખરી ? ન હોય તો આમાં એટલી ખામી ગણાય.

૨૯ પાંદડું પરદેશી : રા. વિ. ખા. શેખ

અર્થ સ્પષ્ટ છે. ૯ ફાટયું : હળી નીંકલ્યું. ૧૧ એક ફૂંક : ક્તાં લખે છે, “અહીં પાપવૃત્તિને પરદેશી પાંદડું કહ્યું છે. આત્મા સ્વભાવે શુદ્ધ, માટે પાપવૃત્તિ પરદેશી છે અને અચાનક આપણામાં આવી જતાં આત્માની હત્તમ

અને સુંદર સંપત્તિ નાશ પામવા માંડે છે; એને અપનાવવાથી માણસની શક્તિઓ ક્ષયમાવા માંડે છે. કોઈ બીજી વૃત્તિના વાહનમાં બેઠેલાવતાં એ દૂર જઈ પાછી આવે છે. તેનું દમન કરતાં તે ચિત્રમાં જોડી પેસી ત્યાં પાંગરીને ફૂટે છે. પણ કોઈ મિત્રમાં તે પાપવૃત્તિની જીર્ણતા (સંબિધમેશન) દેખતાં એવી જીર્ણતા મન ક્ષણમાં પ્રાપ્ત કરી લે છે, અને દશા પણ આયાસ વિના તેને હડાડી મુકી શકાય છે. ટેકની પંક્તિ પ્રચલિત લોકગીતની છે.”

આમાં મળે તેા ડગલે ડગલે વાંધાં કે શંકા નડે છે, અને શ્રી પાઠક ફિલસૂફ તથા નૈયાયિક (લોજિશિયન) પણ હોવાથી તેમાંના મુખ્ય અતિ હંકામાં જણાવું.

આત્મીય=નિજ; અને નિજ નહીં તે પર; પરંતુ પર તે બહુ પરદેશી નથી. સ્વદેશીમાં પણ આત્મીય નહીં તે બધા જ પર; પરદેશીમાં પણ જે આત્મીય હોય તે સ્વકીય, પર નહીં.

જે ભૂમિકાએ આત્મા તો વિશુદ્ધ, નિરુપાધિ એ સત્ય છે, તે ભૂમિકાને પાપ વિરુદ્ધ પુણ્ય આદિ દ્વંદ્વોની ભૂમિકા સાથે જોડાયલી એકાકાર અને સમાનધર્મી માની લઇને જે જે દલીલો શુંથાય તે તમામ હેત્વાભાસોનાં જળાં જ શુંથાશે: બીજી તે આપણી સામાન્ય ભૂમિકા છે જ્યાં ભલે આપણે આત્મા શબ્દ વાપરિયે પરંતુ તે શબ્દને એ ભૂમિકાએ તો દેહીના અર્થમાં જ લેવાનો છે. અને વિશુદ્ધ નિર્ગમ આત્મા તે દેહી કે દેહીની ભૂમિકાનો છે જ નહીં, એથી થણી ઉચ્ચતર (અથવા તો જુદી) ભૂમિકાનો ધ્યર્થ છે.

અને છેલ્લી વાત જીર્ણીકરણ (સંબિધમેશન) કઈ જે તે વાત નથી. તે સિદ્ધ થતાં મૂલ સ્થિતિ રહેતી જ નથી તો પછી તેને આયાસ વિના હડાડી શકાય છે એવી વાતો કેવળ શબ્દજલ છે; હેત્વાભાસ શબ્દજલ માત્ર ધુમાડાના બાષ્પ વગેરે ગદ્યમાં જ હોય એમ નથી; તે પદ્યમાં કે ગીતમાં શુંથેલા હોય તેથી, કઈ તેમનું સ્વરૂપ ફરી જવા ના પામે.

કવિએ પોતાના કાવ્ય કે ગીતનો અર્થ અમુક રૂપક (એલિગરી) કે દષ્ટાંત (પેરેબલ)નો જ લેવો એવો આગ્રહ રાખવામાં કેટલીક વાર જોખમ રહે છે, તેનું આ કૃતિ પોતે એક સાદું દષ્ટાંત બને છે. સામાન્ય વાચક આ કૃતિનો શો અર્થ કરશે તે લખવાની જરૂર જ નોતો નથી.

૩૦ નિરભિમાન : હરિહર પ્રા. ભટ્ટ.

૧-૨ શુદ્ધિહીન જડતા તે તિમિર, હૃદયનાહીન દષ્ટિ તે દ્વંપમંદુર દષ્ટિ
 ૫ પૂર્વનાં સ્ખલનોનાં સ્ખરણથી. ૧૨ તુજ કરુણાના. ૬ મદ-નઠોર, મદ
 અભિમાનને ઢોર નઠોર (લાગણીહીન). આ નવો સમાસ સુંદર અને સચોટ
 છે. ૬ સૂર્યના કિરણો ૧૦ ખતાવવા, તે જ પ્રમાણે આગળ, ગણાવવા; શિશુ
 એ ધનુષ નિહાળીને ભાઈભાઈને ખતાવવા ધરે છે. સર્વ વખાણે છે.
 એવી મહારી જે કૃતિઓ, વિશેષતાઓ, વિવિધ રંગબરંગી શક્તિઓ અને
 યોગ્યતાઓ ખની આવે છે, તે સર્વ મહારી ગણું તો તો હું પણ કૂલણુછ,
 એ એકે મહારી નથી જ : મેઘધનુષના રંગો સૂર્યકિરણોત્થ છે, મહારી જે
 શક્તિઓ. આદિ તે તુજ કરુણાકટાક્ષોત્થ છે. આ હૃપમાપ્રાણિત વિચાર જ
 નિરભિમાન (વિનમ્રતા) રૂપ હીરાના ગર્ભમાંનો પ્રકાશકુવારો છે. જેહ્લી હરીમાં
 એ જ હૃપમા આગળ ચાલે છે. સૂર્ય તપતાં જ મેઘધનુષ તો શું મેઘ છિન્નભિન્ન
 થઈ જાય છે. મહને જરાપણ અભિમાનનો રાધ લાગતાં કરુણાકટાક્ષને ઠેકાણે
 મહારી સામે પ્રખર કટાક્ષ ફેંક, અને એ વર્ણુ વિખેર, એ મેઘ સુકની નાખ,
 હૃદયને પણ બલે તોડી નાખ, વિનમ્ર ભાવે જ ન જીવું, તો જીવન પણ મહને ન
 ખપે. સીધાં બોધકાવ્ય (રાઈડેક્ટિક પોએટ્રી) અને બોધગર્ભ
 બોધધન સાચી કવિતામાં ફેટલો ખરો ફેર હોય, તે આ નમૂનો
 દેખાડી શકે છે. રચિત્ત કહે છે, ઊંચી કવિતામાં સીધાં બોધવાક્ય
 નથી હોતાં. તથાપિ તે વિચારશીલ અધિકારીને માટે ઊંચામાં
 ઊંચાં બોધસૂચનોથી સભર ભરેલી છે, એ અભિપ્રાયનું સત્ય આવા
 દાખલામાં જોઈ શકાય છે.

૩૧ ઝાંખી—રામપ્રસાદ મે. શુક્લ.

૮ આવરે : પૂરાં થાય. મહત્, મહત્તર, મહત્તમ, એમ એ છેડો અનંત
 લગી ચડે છે, તો આણું, આણુંતર, આણુંતમ, એ છેડે પણ અંત આવતો જ નથી.

૩૨ અદ્ભુત મિત્રભાવ : બેહરામજી મે. મલખારી

વિષય મૈત્રીનો અજળ અમેદ. પ્રકૃતિભેદથી અન્યોન્ય આકર્ષાતા બે માણ-
 સનો સ્વગ્નન્ધ પરિચય વધતા હૃદય અને આખા અન્તરના અદ્વૈતમાં પરિણમે

છે, તેણે નામ મૈત્રી. લાંબી દુઃખી મુદતના અને વતીઓથી નિકટતાવાળા સાથે સંગાય તો દુનિયામાં અસંખ્ય હોય, તે સર્વમાં અમૂલ્ય હીરાતુલ્ય મૈત્રી તો અત્યંત વિરલ જોવામાં આવે છે. આવી મૈત્રીના ઉલ્લાસમય વર્ણનવાળી આ કૃતિનો રસ કયો વારુ? વિચાર કરીને જોલજો, મનને તદ્દમારા અભિપ્રાયનું કારણ યથાયોગ્ય લાગે ત્યારે જ જવાળ ઉચ્ચારજો, નહીં તો પોકળ પકડાઈ જશે.

“એકના બે થવું” એટલે ફરી જવું, જેવડા નીવડવું. થોડીવાર સાચી મિત્રતાના અદ્વૈતવાળી દેખાઈ પછી વૂટી જાય એવી મિત્રતાઓ જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવે છે. એક તે એક, બે તે બે, પણ ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન, તે એકના બે પણ વારંવાર બનાવી રહ્યો છે!—વક્રોક્તિ, કેમકે કર્તા બંને છે જ કે જેવડાઈનું ઉત્પાદક કારણ માણસની પોતાની કુપ્રાત્તા છે. તો શું અમારા બેનો અભેદ પણ, પૂરેપૂરા ભભવા ન પામ્યો હોત તો વૂટી જતો ખરો કે? સંભવિત છે ખરું, ના કેમ કહેવાય! મતલબ કે છેલ્લી ત્રણ લીટીનો અર્થ જરા ક્લિષ્ટ છે. અતલાવે ખતાવે માટે સુરત ભર્યમાં વપરાય છે.

તારનાર સેવિયર: આ ખયાલ વૈષ્ણવ અને ખ્રિસ્તી ધર્મની વિચારમાલા- માંનો છે. અહીંકાર અહીંત્વ: ગર્વ કે અહીંભાવ કરતાં વધારે બ્યાપક અર્થ લેવો. આવેશ ભિર્મિ, ભુરસા. ઉદ્દેશ જીવન શા અર્થે તેને લગતા સિદ્ધાન્ત. અને આવા પૂરેપૂરા અભેદમાં ખાસ તાજુબી એ છે કે મૂલ પ્રકૃતિએ હું ભિર્મિ- પ્રધાન તરંગી, ટહોળો, ઉછાંછળો છું, તું શાંત નિર્મલ સુધાગય છે. ત્હારામાં સમુદ્રના અવગુણ અને ત્હારામાં ચંદ્રના ગુણ હોવાથી જ આપણ બેનું અદ્વૈત ઇંદુ-ઉદ્દિગ્ધના બેનું કુદરતી અને ટકાઉ છે. પોતાના અવગુણ અને મિત્રના ગુણ ઉપર ભાર દઈને બાંધેલી આ રૂપકજોડ વખાણવા લાયક છે. એમાંથી ધ્વનિ પણ સાફ નીકળે છે કે સ્થાયી મૈત્રી ભીંડા (પણ એક બીજા સાથે આખડી ન પડે એવા) પ્રકૃતિભેદનો પાયો મારે છે. ઉછળાઈ, હિન્દુ લેખક અહીં ‘ઉછળંત’ લખત. કે જગતવાઈ જગતનાં દુઃખો જગતની લાહોથી ત્રાહિ બચાવ ! બચાવ ! પરંતુ: બે વારંવાર બળતો અને બળતો હોવાથી જ મ્હને ત્હારી શીતળ છાયા અને શુદ્ધ નિવૃત્તિ (સાત્વિકતા) કેટલી તો કારે છે, તે માપવાને પણ હું અશક્ત છું. તું સંગથી, તું-મય, તું જ થઈ ને હું પણ ત્હારા જેટલો પવિત્ર બની રહું છું. ૪ હૃદય વિસ્તાર દિલની મોટાઈ, ઉદાર સમભાવ, દિલાવરી. ગુંજકર ભમરો, કવિ જ્ઞેવો ભિર્મિલ અને ગણગણતો ભમતારાગ. કમલ મૂલ નાખી એક રથલે

ચોંટાટું રહે છે, આસપાસ પાણીની શીતળતામાં. આ રૂપકલેખ પણ પોતાની અસ્થિરતા અને મિત્રની સ્થાયી સૌમ્યતા આગળ કંઈ છે. દયામધ્યખિંદુ, જેના આત્મા જેના આરિન્ધનું મધ્યખિન્દુ જે બીજામાંથી તમામ પ્રવૃત્તિકરણો ઓદિશ ફેલાય, તે બાણે સ્વયમેવ દયા, મૂર્તિમતી દયા : હે મિત્ર, તહાતું નામ છે તેવા જ તહારા ગુણ છે. પણ રજે આને ભાટાઈ, ખુસામત કે અતિશયોક્તિ ગણી સુગાતો ! હું તે તું, તું તે હું—ત્યાં ક્યો ક્યાની ભાટાઈ કરવાનો ! પ્રેમોત્થ આનંદ કે શોકના અતિશયમાં થોડીધણી તાણીને ઘંટાચેડી ઘંટના અથવા દુરાદૃષ્ટ વિચારણા (કન્સીટસ) આવી જ જાય; તે કુદરતી અને અનિવાર્ય હોવાથી દોષ નહીં પણ વિષયને ધનત્વ (સોલીડીટી) આપનારો ગુણ છે.

અહીં સાગર-શશીનું રૂપક અનુપમ રીતે વપરાયું છે તે ઉપર આવી ગયું. પણ એ વિષયનો સામાન્ય વિચાર કરતાં સાગર-શશી, શશી-હુમુદ, રવિ-કમલ, ચાતક-મેઘ, આદિ યુગલોનો ઉપયોગ કરવાની કવિતાશૃદ્ધિ સંસ્કૃત કવિતામાંથી ગુજરાતીમાં આવી છે એવી કવિતાશૃદ્ધિઓ (પોર્ચલિક્ક કન્વેન્શન્સ) નો જે ઝમાને અતિ ઉપયોગ લેવામાં આવે તે ઝમાને કવિતાની સજ્જનતા પૂરતી નથી, ઘટી ગઈ છે, એમ બાણુવું. સજ્જન કલ્પનાશક્તિ પોતાના વક્તવ્યને માટે નવી નવી રચનાઓ જ પસંદ કરે છે. જૂના ઢાળોની, અને મોટે ભાગે જૂનાં શબ્દ-ઓસલાં વાપરી વાપરીને કવિતાનો મોટો જથ્થો દાયકે દાયકે ઉપજાવવામાં આવે છે. પરંતુ એ જથ્થામાં કવિતા ભાગ્યે હોય. તાજેતર તેમ શિષ્ટ કવિતાનાં અનુકરણ પણ ઘણાં થાય : અને આમાં જે વાત છે. ઉછરતો લેખક અનુકરણો દ્વારા સ્વતંત્ર લેખનશક્તિ અને સંકલના-શક્તિ ઉપજાવી શકે છે. પણ વધો જાય તથાપિ જે લેખક અનુકરણ શક્તિથી આગળ વધેલો અને પોતાની કલ્પના અને સુરુચિસંવાદી વિવેકશક્તિ ઉપર ભિલેલો દેખાય નહીં તેવા લેખકની કવિતા ઉતરેલી માલા છે, તાજ નથી.

૩૩ સ્મારક : ચંદ્રવદન ચિ. મહેતા

ચૌદ સેનેટોની પુસ્તિકા કવિ લેખે શ્રી ચંદ્રવદનનું 'ખેલું' પ્રકાશન. તેમાંના મહારા પ્રવેશકપાનાથી તથા 'કવિતા શિક્ષણ' ના મહારા નિર્ણયમાં એમની એક રચના ઉપર મેં વિગતવાર પ્રીક્ષ કરેલી તે ઉપરથી વાચક, આજે એમની કવિતાઓનો સમૂહ લેતાં વતે લેઈ શકશે કે આરંભમાં એઓ કેટલા

છે. તેનું નામ મૈત્રી. લાંબી દુંકા મુલતના અને વત્તીઓછી નિકટતાવાળા સાથે રાંગાય તો દુનિયામાં અસંખ્ય હોય, તે સર્વમાં અમૂલ્ય હીરાતુલ્ય મૈત્રી તો અત્યંત વિરલ જોવામાં આવે છે. આવી મૈત્રીના ઉલ્લાસમય વર્ણનવાળી આ કૃતિનો રસ ક્યો વારુ ? વિચાર કરીને જોલજો, મનને તદ્દમારા અભિપ્રાયનું કારણ યથાયોગ્ય લાગે ત્યારે જ જવાબ ઉચ્ચારજો, નહીં તો પોકળ પકડાઈ જશે.

“એકના બે થયું” એટલે ફરી જનું, બેવડા નીવડયું. ચોરીવાર સાચી મિત્રતાના અદ્વૈતવાળી દેખાઈ પછી વૃદ્ધી ભય એવી મિત્રતાઓ જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવે છે. એક તે એક, બે તે બે, પણ ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન, તે એકના બે પણ વારંવાર બનાવી રહ્યો છે :- વક્રોક્તિ, કેમકે કર્તા બણે છે જ કે બેવડાઈનું ઉત્પાદક કારણ માણસની પોતાની કુપાત્રતા છે. તો શું અમારા બેનો અભેદ પણ, પૂરેપૂરો ભભવા ન પામ્યો હોત તો વૃદ્ધી ભત ખરો કે ? સંભવિત છે ખરું, ના કેમ કહેવાય ! મતલબ કે છેલ્લી ત્રણ લીટીનો અર્થ જરા ક્લિષ્ટ છે. અતલાવે ખતાવે માટે સુરત ભરતમાં વપરાય છે.

તારનાર સેવિયરઃ આ અચાલ વૈષ્ણવ અને ખ્રિસ્તી ધર્મની વિચારમાલા-માંનો છે. અહીંકાર અહીંત્વઃ ગર્વ કે અહીંભાવ કરતાં વધારે વ્યાપક અર્થ લેવો. આવેશ ભ્રમિ, ભુરસા, ઉદ્દેશ જીવન શા અર્થે તેને લગતા સિદ્ધાન્ત. અને આવા પૂરેપૂરા અભેદમાં ખાસ તાત્ત્વજ્ઞી એ છે કે મૂલ પ્રકૃતિએ હું ભ્રમિ-પ્રધાન તરંગી, હોળોળો, ઉછાંછળો છું, તું શાંત નિર્મલ સુધામય છે. મહારામાં સમુદ્રના અવગુણ અને તહારામાં ચંદ્રના ગુણ હોવાથી જ આપણ બેનું અદ્વૈત ઇંદુ-ઉદ્ધિના બેનું કુદરતી અને ટકાઉ છે. પોતાના અવગુણ અને મિત્રના ગુણ ઉપર ભાર દઈને બાંધેલી આ રૂપકલેહ વખાણવા લાગ્યું છે. એમાંથી ધ્વનિ પણ સાદું નીકળે છે કે રથાથી મૈત્રી ભીંડા (પણ એક બીજા સાથે આખડી ન પડે એવા) પ્રકૃતિભેદનો પાયો મારે છે. ઉછળાઈ, હિન્દુ લેખક અહીં ‘ઉછળંત’ લખત. કે જગતવાઈ જગતનાં દુઃખો જગતની લાહોથી ત્રાહિ બચાવ ! બચાવ ! પરદુઃખે વારંવાર બળતો અને ઝળતો હોવાથી જ મહને તહારી શીતળ છાયા અને શુદ્ધ નિવૃત્તિ (સાત્વિકતા) કેટલી તો ઠારે છે, તે માપવાને પણ હું અરાજક છું. હું સંગથી, હું-મય, તું જ થઈ ને હું પણ તહારા જેટલો પવિત્ર બની રહું છું. ૪ હૃદય વિસ્તાર દિલની મોઝાઈ, ઉદાર સમભાવ, દિલાવરી. ગુંજકર ભમરો, ક્વિ જેવો ભ્રમિલ અને ગણગણતો ભમતારામ. કમલ મૂલ નાખી એક રથલે

ઑંટેકું રહે છે, આસપાસ પાણીની શીતળતામાં. આ કૃષ્કલ્લેટ પણ પોતાની અસ્થિરતા અને મિત્રની સ્વાધી સૌમ્યતા આગળ ફરે છે. દયામધ્યખિંદુ, જેના આત્મા જેના આદિચતુ' મધ્યખિંદુ જે ખીજમાંથી તમામ પ્રવૃત્તિદિશા ઓદિશ ફેલાય, તે જાણે સ્વયમેવ દયા, મૂર્તિમતી દયા : હે મિત્ર, તહારું નામ છે તેવા જ તહારા ગુણ છે. પણ રજે આને ભારાઈ, ખુશામત કે અતિશયોક્તિ ગણી સુગાતો ! હું તે તું, તું તે હું—ત્યાં ક્યો ક્યાની ભારાઈ કરવાનો ! પ્રેમોત્થ આનંદ કે શોકના અતિશયમાં થોડીઘણી તાણીને ઘસાવેલી ઘંઠના અથવા દુરાકૃષ્ટ વિચારણા (કન્સીડર) આવી જ જાય; તે હૃદયની અને અનિવાર્ય હોવાથી દોષ નહીં પણ વિષયને ઘનત્વ (સોલીડીટી) આપનારો ગુણ છે.

અહીં સાગર-શશીનું કૃષ્ક અનુપમ રીતે વપરાયું છે તે ઉપર આવી ગયું. પણ એ વિષયનો સામાન્ય વિચાર કરતાં સાગર-શશી, શશી-કુમુદ, રવિ-કમલ, આતક-મેઘ, આદિ યુગલોનો ઉપયોગ કરવાની કવિતાશૃદ્ધિ સંસ્કૃત કવિતામાંથી ગુજરાતીમાં આવી છે એવી કવિતાશૃદ્ધિઓ (પોયેટિકલ કન્વેન્શન્સ) નો જ ઝમાને અતિ ઉપયોગ જોવામાં આવે તે ઝમાને કવિતાની સજીવનતા પૂરતી નથી, ઘટ્ટી ગઢ છે, એમ જાણવું. સજીવન કલ્પનાશક્તિ પોતાના વક્તવ્યને મોટે નવી નવી રચનાઓ જ પસંદ કરે છે. જૂના ઢાળોની, અને મોટે ભાગે જૂનાં સખ્દ-ચોસલાં વાપરી વાપરીને કવિતાનો મોટો જથ્થો દાયકે દાયકે ઉપજાવવામાં આવે છે. પરંતુ એ જગ્યામાં કવિતા ભાગ્યે હોય. તાજેતર તેમ સિષ્ટ કવિતાનાં અનુકરણ પણ ઘણાં થાય : અને આમાં જે વાત છે. ઉછરતો લેખક અનુકરણો દ્વારા સ્વતંત્ર લેખનશક્તિ અને સંકલના-શક્તિ ઉપજાવી શકે છે. પણ વર્ષો જાય તથાપિ જે લેખક અનુકરણ શક્તિથી આગળ વધેલો અને પોતાની કલ્પના અને સુસ્થિતિવાદી વિવેકશક્તિ ઉપર લિલેલો દેખાય નહીં તેવા લેખકની કવિતા ઉતરેલી માસા છે, તાજ નથી.

૩૩ સ્મારક : ચંદ્રવદન ત્રિ. મહેતા

ચૌદ સોનેટોની પુસ્તિકા કવિ લેખે શ્રી ચંદ્રવદનનું 'જેલું' પ્રકાશન. તેમાંના મહારા પ્રવેશકપાનાથી તથા 'કવિતા શિક્ષણ' ના મહારા નિબંધમાં એમની એક રચના ઉપર મેં વિગતવાર ટીકા કરેલી તે ઉપરથી વાચક, આજે એમની કવિતાઓનો સમૃદ્ધ જોતાં જતે જોઈ શકશે કે આરંભમાં એઓ કેટલા

વધારે આકર્ષે છે તદ્વારો લોચન” એ તો માત્ર પ્રેમીની શિષ્ટ સભ્યતાએ મર્યાદિત હક્ક છે; એને પ્યાર તો છે સંભોગની; તથાપિ એ આમ “લોચન” શબ્દ જોલે છે, તે ઉપરથી તે જ કાપીને તેના લાથમાં મુઠ્ઠી દેવાનું ધાર બીજાસ દૃત્ય જે વર્ણનનો મુખ્ય બનાવ, એવા મધ્યકાલીન રસવૃત્તિને જ આનંદ આપી શક્તા કાવ્યને હું તો હૃદ્ય ગણી જ રહું નહીં. આખ્યાન-કાવ્યો અતિ વિરલ હતાં ત્યાં લગી એ ભતિનો મોહ આપણા રસિકોમાં ખામ વધારે પડતો ચાલ્યા હરેલો. હવે એમ નથી. વળી ભાઈ શ્રી બેટાઈએ તેના પછી અનેક સર્ગોનો આપણને આપ્યાં છે, તો તેમાંથી મધ્યકાલીન રુચિને પ્રિય સ્વૃણરસના દોષથી મુક્ત એવી એમની એક કૃતિમાંથી આ હૃદયે લઈ યું.

પહોનો : માતા કે ધાવના ચાનમાં વળત ચયે ફૂલ ભરાઈ આવે છે તે.
તાત : બહાલા; આ સંસ્કૃત પ્રયોગ છે. એકે વાન્ન : એ પણ સંસ્કૃત પ્રયોગ.
એકે નો અર્થ આપા અન્વયમાં સંસ્કૃત ભાષામાં રૂઢિણ્યે અનન્ય અદ્વિતીય સર્વોપરિ એવો થાય છે. દળતાં : હૃયાને દળી દળીને ચૂરો કરતાં. ૨૦ લખતા : આલેખતા. પંડિત કવિ ‘ક્ષણે ક્ષણે ચત્રવતામ્’ એ લખીતા શ્લોકાર્થને શુન્દરાતીમાં ઉતારે છે. ૩૦ એ ભાર ઓછો થવા વિષે નિરાશા. ઉદ્ધાર શબ્દ આ પ્રમાણે વાપરતી શૈલી અતિસંસ્કૃત. શુન્દરાતીમાં અતિસંસ્કૃતતા તે શિષ્ટતા, તે હૃદ્ય, તે કવિત્વ, એમ જ્ઞાનતો પંડિતવર્ગ ધરતો ભય છે.

૩૧ આશામંત્ર સનાતન આનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી. ગીતા પ્રકરણમાં મહાભારત શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને કહેવડાવે છે. “દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ” એટલા ઉપરથી તે સનાતન આશામંત્ર કેવી રીતે બની ગયો એ સહસ્ય વૈષ્ણવ હાગિલો જ લખતા હોય તો ભલે ! ૪૩-૫૦ અને એક શિશુ મૃત્યુ પામે છે એક પિતા માતા વિરહે જૂરે છે, એમ નથી. ઘેર ઘેર રાજ ને રાજ જેને જેને આવા અનુભવ વીતે છે તે તે દરેકને તે અસલ થઈ પડે છે. જુવો રમરણસંહિતા પ્રગટ થતાં તે વખતે એનું મેં સાહિત્ય માસિકમાં કરેલું અવલોકન. જુવો ગો. મા. ત્રિ. કૃત લીલાવતી જીવનકલા.

૫૬ જીવનને ચક્ર રીતે. એ બાળકોની રમૃતિઓને સંભારી સંભારી યોગી યોગી માબાપ કાલક્રમે કઈક શાતા મેળવે છે. કવિ કહે છે આ દુઃખશમનનો અગત્યર રમૃતિઓ કરે છે. વ્યવહારુ જગત કહે છે કે કહે ધીરે ધીરે કાલબળે. બેગ

સાચું કોણ? અહીં કવિ તો આગળ વધીને એ સાત્ત્વનાના દારણને નવો અદ્ભુત સર્ગનતંતુ પાણુ હાંકે છે. આ આતિશયાક્તિ નથી? સ્વીકારે છું કે વિરહદશાના હૃદયે દુઃખમાં દુરંદ તર્ક, દલપના આદિ માણસને માટે કુદરતી ચિત્તવ્યાપાર છે; ઊર્મિશીલોને દુરંદ તર્કને ધોળ્યા હરવામાં કવ્ય હનુભરસ પાણુ લાગે.

૩૬ સ્મૃતિશેષ વહીલ પૂર્વજ આગળ નવીનનું પ્રાયશ્ચિત્ત :

નહા. ૬. કવિ :

રા. રા. ન્હાનાલાલનું અઝાનદસ “રાલન” ધાનુને અગ્રિય છે; મેં તેા રા. રા. નરસિંહરાવ અને રમણભાઈની માફક પ્રથમથી જ એની વિરુદ્ધ અભિપ્રાય બહાર ફેરવેલો છે.† એને અપદ્યાગત્ર, શૂન્યલક્ષણ, વિહૃતમાનદ, વાહજ્યા અને વાગડંબર પોપક, ટુંદટી ટુંદટી પંક્તિએ પાના ને પાના ભરી મોટા હૃદનાં આભાસ હિખન-વનું, ઝટઝમક, વર્ણુ સગાઈ આદિ કેવળ શાબ્દિક ચમકારાવાળું, વર્ગરે મોટાંનહાનાં લક્ષણ અપલક્ષણોવાળું જણાવેલું જ છે.

શ્રી ન્હા. સાચા કવિ છે અને પદોમાં અને પદોમાં એમણે એકથી વધારે નતિમાં રચેલી કૃતિઓ લિખી છે. વિ. સં. ૧૯૦૧ થી આજ લગીમાં રચાયેલી કાદં પાણુ શુભરાતી કડીઓ અમર (અર્થાત્ વિરંજીવી) નીવડે તેા આ ગંભીર પ્રાયશ્ચિત્તકૃતિ અમર નીવડશે એવું મ્હારું અધીન મત છે. અને વાંચનારને સૂચવું છું કે એક વ્યક્તિનું પોતાના આત્મા આગળ પ્રાયશ્ચિત્ત, એટલે જ એ પંક્તિઓનો અર્થ નથી. સુધારા અને દેશોદ્ધારને નામે સંસ્કૃતિના પરંપરાપ્રાપ્ત સાતત્યની સાંકળ તોડી નાંખીને અનાયનામાં અને કાંતિમાં કંપસાવતા પશ્ચિમમોહિત કે કાઈ પરંપરાપ્રતિકૂલભાવનામોહિત ઝમાનાનું પોતાના જનક પૂર્વજ અને વહીલ આર્ય ઝમાનાઓની આગળ, વિનમ્ર ભાવે જલકાતાં આંસુ સાથે અને ગાલ હપર પોતીકા હાથે થપાટ પર થપાટ ચોરતા નવીનનું પુરાણના પાદપંક્તે, એ નિખાલસ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, એવો અર્થ પણ એ પંક્તિઓમાં સ્થલે સ્થલે સ્પૂરી આવે છે, તેા આપણે એ વિશાલતર, ગંભીરતર, સત્તર અર્થને વળગી, તેને જ સુખ્યાર્થ ગણવો. દલપતરામ અને ન્હાનાલાલને ગમે તેટલા મોટા માણસ ગણિયે, મોટા માણસ એટલે મોટા કણુ માન; જે કાઈ

† શ્રી રા. વિ. પા. “રાલન”ના વિષયમાં ઊંચા કુતરીને દાખલાદલીલા સાથે શાસ્ત્રીય અને ગંભીર ચર્ચા ફેરે છે તે જોવી. શ્રી ન્હાનાલાલ પોતે કેટલાક સમયથી સ્વીકારે છે કે એ છંદ નથી.

પોતાને અગર પોતાનાં વિષે આથી વિશેષ કાંઈ કરે છે તે દરેકે જાણે છે એટલે એવા માત્ર વૈયક્તિક અર્થ કરતાં એક જમાનાનું પૂર્વજ જમાનાઓ આગળ પ્રાયશ્ચિત્ત એવો અર્થ વિશાલતર અને ગહીરતર જ ગણાય. અને આપણા પ્રાંતમાં નર્મદનો દાખલો જાણીતો છે તેવા બંગાળ, પંજાબ આદિ પ્રાંતોમાં પણ થયા છે, એટલે આ સાધારણીકૃત અર્થ વધારે સાચો પણ છે, અને વાંચનાર માત્રને વધુ અસરકારક તો છે જ. વિશેષ સ્ફુટતા માટે જુદા સંબંધોમાં એને એ કહું તો આ પ્રાયશ્ચિત્ત રા. કવિનું પોતાનું વૈયક્તિક કાર્ય છે એ હકીકત સાથે આપણને સમજાવવા નથી; ‘સુધારકો’માં “વેદો પ્રથમ જાતે પોતાનું વૈદ્ય કરવું- કિંક્રિશિયન, હીલ ધાઇસેલ્ડ”-એ આત્મશોધક શુદ્ધિનો ઉદ્દેશ જે જમાનાઓ અનુભવ્યો, તે જમાનાનું આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. રા. ન્હાનાલાલના આ કાવ્યની સાથે એમના જીવનના બીજા કોઈ ક્ષેત્રની સક્રિય પ્રતીતિઓનો કેટલો ને કેવો મેળ છે તે તપાસવાનું કામ આપણું નથી. લાવનાઓ, વિચારણા અને જીવનચર્યામાં વિસંગતિઓ નામે નહીં, એવો માણસ અત્યંત વિરલ. વળી દરેક દેશના સુધારકોની કવિતામાં ક્તાં (કવિતા કલાથી જાણે અજાણે દબાઈને) આચારમાં કે વિચારક લેખે પોતે હોય તે કરતાં, વધારે ઉદ્વિગ્ધ હોવાનો જ. આટલા સંખ્યાલુ વડે પણ આવા મોટા વિષયનું અછટનું દિગ્દર્શન જ કરાવી શકું છું તેથી જ વાચકે સન્તોષ માનવા કૃપા કરવી. વિષયના ઐતિહાસિક સ્વયંપર્યાપ્ત નિરૂપણ માટે જુલો ‘સૌરાષ્ટ્ર અને રુસ્તમ’ એ મહારૂં બ્યાખ્યાન.

‘પિતૃતર્યાણ’ કાવ્યના ૧૦૧ અનુષ્ટુપોમાંથી અહીં ૩૮ જ લીધા છે, તેમાંથી પહેલા ૨૦ દલપતરામને વા કોઈપણ એક વ્યક્તિને કેટલા લાગુ પડે, એ મતભેદનો વિષય બને, તે કરતાં આપણા પૂર્વજ વડીલોની આર્યતાને તે કેટલા લાગુ પડે, એ વિષે બહુ જ ઓછો મતભેદ થવાનો, ‘એમ માનું છું’. વીશ અનુષ્ટુપ પૂર્વજ પ્રશસ્તિ, નવ પ્રાયશ્ચિત્ત, અને નવ પિતૃદેવો મવ એ મહામંત્રના શ્રેવણના, એમ કવિતાના ત્રણ વિભાગ ચોક્કસ પડી જાય છે. આ નમૂનો અહીં છાપતાં ક્તાંની જોડણી અને વિરામચિહ્નોની વિચિત્રતા ત્યજ દીધી છે.

ક્તાંની ક્લગ મોટે ભાગે રોમાન્ટિક શૈલીવિહારી છે, તે આ દાખલામાં પણ દેખાઈ આવે છે.

૧ વસંત દલપતરામની પુણ્યતિથિ, ઈ. ૧૮૯૮-૩-૨૫: વિ. ૧૯૫૪-૬-૩: શુક્રવાર. તો હું એ રમરણનો પ્રેરિત રસહોરી ગાવાને કેહાણે પિતાની છળી જ

દષ્ટિ સન્મુખ હું. છંખી : શુભોત્કર્ષોએ નિર્મિત સૂદમ આકૃતિ. ૩ પુણ્યસ્થોત્ર વિખ્યાત, ખાસ કરીને વિશુદ્ધ સાત્ત્વિક ચારિત્રને માટે વિખ્યાત: નલ; યુધિષ્ઠિર, હરિશ્ચંદ્ર જેવાને જ લાગુ પડે. ૭ પંક્તિનો પૂર્વાર્ધ ખરબચડ છે; પંક્તિ ૧૯, ૩૨, ૫૦, ૬૨ અને ૬૬ના પૂર્વાર્ધ પણ પ્રવાહી નથી. પણ છેતરે પંક્તિ એક જ દાળમાં વહે એવું કૃત્રિમ માધુર્ય પણ કાઢીને જ રુચે. ૮ આત્માનો અન્તઃશક્તિ આગળ ખુલતો મહાસાગર બાહ્ય મહાસાગરથી જરા ય ન્હાનો નથી. એમાંનાં મોતી જરા ય ઉતરતાં મૂલ્યનાં નથી.

૭ અને ૬ સંસારથી દષ્ટિ સંકેલી લીધી, ગ્રહાંતરી અશુ વાળી લીધાં, આ શબ્દોમાં દલપતરામ નામે અમુક વ્યક્તિની કાયા અમુક વયે પ્રજાવશુ બનેલી, એવો અર્થ હોય પરંતુ અહીં આપણને તે સાથે નિસબત નથી. દલપતરામને જ અગર કાઈ પણ એક વ્યક્તિને જ લાગુ પડે એવો આ પ્રથમની આળીસ પંક્તિ-ઓનો અર્થ, આપણે મુખ્યાર્થ નથી ગણવો. આપણા આર્થ વડીલોના આખા વર્ગને, તેમનામાંના કિત્તમ લાગને, લાગુ પડે તેટલો જ અર્થ લેવો છે. પુત્ર તો પિતાના શુભોને વધારીને વર્ણવે તેને આપણી સંદૃષ્ટિ જરા ઓટું ગણતી નથી.

૧૨ પરમાત્મ પરબ્રહ્મને જ મુલબ એવી સ્થાંતિ. ૧૫ તદ્દમારી સારપનો લાલ મેળવનારાઓએ તદ્દમને આશીષોનો બદલો આપ્યો. ૧૬ આ કૃતિમાં જ્યારે દેહણે ઉપનિષદોનાં અમર વાક્યોની કાયા કુદરતી રીતે આવી બચ છે. દેહી દેરો મહારથી નરનારાયણની અખંડ ભેટ. ઇંદ્રિયોના અશ્વ એ ચરાજુ કંઈશ લાગે છે.

મુલુની દિશામાં રેખા માત્ર પણ આહુઅવણું ફેંટાયા વગર. વિપયા (૧) સામાન્ય અર્થ; (૨) પ્રદેશો.

૧૮ યોગી, કર્મયોગી, નિષ્કામ કર્મયોગી. ૧૯ સૌ રાણાઓ સંસાર-વ્યવહાર, જ્ઞાન, તપ, ભક્તિ ચારે. ૨૦ મૂલમાં અહીં છેલ્લો શબ્દ છે એ=પણ, એ=કપલી.

મૂલમાં અહીં લગીના ૫૫ અનુષ્ટુપમાંથી ૨૦ જ લીધા છે. દલપતરામને જ લાગુ પડે એવા તો ખાસ છોડી દીધા છે. અહીંથી અંત સુધીના ૧૮, મૂલમાં પણ ૧૮ જ છે.

૨૧ પિતૃભાવ પિતા માટે આદરભાવ હોત તેના જેવાં આચરણ, કુલીન ખાલનાં આચરણ, છાંડી સ્વરચંદ્રે અરે વિરુદ્ધ ભાવે વર્ત્યો. ખડબું ચ્યુત થયું. કઠિયાવાડી ખોલીમાં સાંધો હારકું કે અંગ ‘ખડી ગયું’ કહેવાય છે.

૨૨ અવમાનના કરી, સત્કારવા ભેઈતા હતા, મેં તો તુચ્છકાર્યા; આદર-ભાવથી વર્તણું ભેઈણું હતું, મેં હલકી જ વર્તણુંક ચલાવી; દિશોરવચમાં અને ગદ્દાપચ્ચીશીમાં કહો કે હછાંછળી બેસમઝ પાશ્વાત્ય પચ્ચીશીમાં—‘સરસ્વતી-ચંદ્ર’ માંના ‘હલ્લતલાલ’ જેમ વર્ત્યો. ગારો કાઠવ શબ્દ એટલો તો આકરો છે, કે મૂલમાં આ પંક્તિનો પહેલો શબ્દ ને છે, ત્યાં મેં રે લખવાની છૂટ લીધી છે. આગળ “ઝેર કીધા” “પંક,” “અળવીતરો” (અવળચંડાં વર્તન) વગેરે પણ એટલા જ સખત છે. પશ્ચાત્તાપની તીવ્રતાની છાપ વાંચનારના મન ઉપર પૂરેપૂરી ઉપસાવે છે. ૨૪ મહારા આત્માનું હીછરાપણું હણ્યું; મૃત્યુનો આ ધા એવો વાગ્યો કે હું ભિંડા થયો, મહારી દષ્ટિ આખી ચે ફરી ગઈ; આર્યાતા મહારામાં જન્મવા પામી, અને આ નવા તેજે હું ભેઈ શકું છું, જે એ તો મહને જન્મની સાથે જ આપેલો શ્રેષ્ઠ વારસો હતી. મહારા અતીવ નિરંકુશ ઉધમાતોમાં પણ હું ઉખડી ન ગયો, તેનું ખરું કારણ, મેં આજ લગી સ્વપ્ને પણ ધારેલું નહીં એવું, અર્થાત્ આ આર્યાતાનો વારસો હતું, એ પણ હું હવે જ ભેઈ શકું છું. હજી પણ જ્યાં જ્યાં માટી-કાઠવ-પંક હોય ત્યાં ત્યાં પંકજ (કમલ)—કે પંકજ ભગી નીકળવાનો સંભવ-માનસો ૨૬ સંચયું સંચયું: મહામૂલ્ય વસ્તુને સંભાળથી ભંડી ગુપ્ત મુકવી, “સંચ” માં સુરક્ષિત રહે એમ. તે ને દેકાણે મૂલમાં ખીલે એ છે.

૩૦ હો: થાય. કે ભૂતકાલ=અદીઠ સિંધુ તેનો મહાશ્વનિ, આકાશવાણી શો, ઘેરા તુમુલ તોફાનના મહાઘોર શો ઘોરતો, સમસ્ત જીવનના સાર રૂપ, પ્રભુના શબ્દ જેવો ચંદ્રની જ્યોત્સ્નાધારા શો, સુધામય, કારમો પણ દિગ્વિજયી અને નિર્ણાયક: વિશ્વકોલાહલને પ્રભુનો શબ્દ શમાવે, ઘોર અંધકારને ચંદ્ર હલળો, તેમ મહારી ખાલ્યકાળથી આજ લગીની મુઝબજો, તોફાની ભિંમિઓ, ગળી બંડવૃત્તિઓ, સર્વને શમાવતો, હલળતો, જીતતો: ચારિત્રને નવે નામે ખીલવનાર ખીજ જેવો ખીજમંત્ર, અવિરામ, અજ્ઞેય શાંતિસિદ્ધિ મંત્ર. ૩૭ પુરાણાં એ યુગોને ચે એમ વાંચતા પ્રેમ સાથે બોલવા સાંભળવા નહીં પડે.

૩૮ પિતૃદેવો મવ પ્રિય. હે વ્હાલા તું પુત્ર, તું તર એ જ અમારી પણ અમરતા : તું અમ મુકાબલે સવાઈ થા, એ જ અમારી શ્રીર્તિ ઉપર પણ કળશ ! તું કૂળ, એ તો અમારો પણ વિનાશ. અને માટે, હે તાત, સમજ, પુરાણી અને સનાતન આર્ય સંસ્કૃતિના તારને તોટનારી ક્રાંતિનો* માર્ગ લોકો માટે સમુક્કાંતિનો નથી, ઘોર અપાય અને સત્યાનાશનો છે; આર્ય સંસ્કૃતિના તારનું સાતત્ય સચવાય એવા માર્ગે જ આર્ય બાલકો સમુત્ક્રમશે, ન અન્યથા ન અન્યથા.

આ વિવરાણથી સંતોષ ના થાય એવા વાંચનારને માટે ઉમેરતું પ્રાપ્ત થાય છે, કવિતા અને કલાની રીતિ વિચારણીનું સૂચન માત્ર કરે છે. આ સૂચનને તે મંથનોત્તર શાંતિ નિરૂપવાની પોતાની પદ્ધતિએ બનતું મનોવેધક બનાવી શકે પરંતુ સૂચન તે સૂચન જ. કવિતાકલા પ્રતિપાદન પણ કરવા મંડી પડે ત્યાં જ તેમાંથી કલા-પરી કડી બચ : શકુન્તલાનો જન્મ થતાં જ, એ નવાં બાલકનાં પોપણ, હજાર આદિ વ્યવહારકર્તાવ્ય આવી લાગતાં જ, મેનકા હોડી ગઈ હતી, તેમ. વિચારના સંપૂર્ણ પ્રતિપાદનને માટે જિજ્ઞાસુએ ઇતિહાસ, શાસ્ત્ર અને ફિલસૂફીનું ક્ષેત્ર ખેડવાનું રહે છે જ.

૩૯ તું ગઈ અને હવે : રમણભાઈ મ. નીલકંઠ મકરંદ :

ગૃહિણી-ગૃહમુચ્યતે : નરના ચિત્તને સ્વસ્થ, સ્થિર અને એક વર્તુલે રાખતું મધ્યબિન્દુ વ્હાલી નારી છે, જે વિરલ દાખલાઓમાં માતા કે બહેન, ભાભી, પુત્રી કે મિત્ર બનેલી કોઈ વિધવા (કે હવે શરુ થતા ઝમાનામાં હુમારિકા) પણ હોઈ

* ક્રાંતિ વ્યુત્ક્રાંતિ : રેવોલ્યૂશન; સમુત્ક્રાંતિ : ઈવોલ્યૂશન; સમુત્ક્રમણ to evolve, સમુત્ક્રમે છે, સમુત્ક્રમ્યું, સમુત્ક્રમશે વગેરે. વિપ્લવ; રેલ્યુજ, જલ ફરી વળે એવો પ્રલય. નાશ, વિનાશ, પ્રલય=ડિસ્ટ્રક્શન, ડિસોલ્યૂશન, જવાબદાર લેખકો અને વક્તાઓએ આ ભારે શબ્દો તેમના અર્થ સ્પષ્ટ અને જુદા જુદા છે તે ધ્યાનમાં રાખીને જ વાપરવા ઘટે. બેજવાબદાર લેખકો અને વક્તાઓના કત્યાત (હજાબા)થી ભાષા ખેરાતી, પોપાતી નથી, કે શક્તિવાળી નથી થતી, હલકી રૂબે છે. વારુ devolution ઇન્વર્ગામી નહીં પણ અધોગામી ક્રાંતિ માટે ગુજરાતીમાં કયો શબ્દ વાપરીશું ? ઈવોલ્યૂશન માટે ક્રાંતિ ન વાપરીએ સમુત્ક્રાંતિ અને ઉત્ક્રાંતિ જ વાપરીએ, તો તો ડિવોલ્યૂશન માટે ક્રાંતિ શબ્દ જ સાચો-અપક્રાંતિ વાપરવાની જરૂર જ ન પડે.

શકે ખરી, તથાપિ સોએ નબાણું કે એથી પણ વત્તા પ્રમાણના દાખલાઓમાં પત્ની જ હોય.

૧ તાહિતાહી લગ્ન પછી થોડા જ સમયમાં આ ભેડી તુટી એમ બતાવનારે આ એક જ ભાવ કૃતિમાં રહી ગયો છે—આવી ગયો છે. ૨ તહાં મુખ-દર્શન નહીં, તહારે પ્રેમાનુભવ અટક્યો, મહારા જીવનનું એ મન્યબિન્દુ દૂખ્યું, પ્રેમપાશે નિશ્ચિન્તતા અને મિરાંતની આશે તેમ નવીકરણ—અનુભવે ફરીફરીને જે હું તું કને આવ્યા કરતો તે પૂરું થયું,—ત્યારે હવે પછીનું શું વારું ? ગ્રહો, તારા અને ધ્રૂમકેતુના તરંગ આ તદ્દન સાદી અને વાસ્તવિક ખાબતમાંથી આપોઆપ ટુટી નીકળે છે; એનું નામ કવિતાનો કુવારો—

૫ સુખો, દુઃખો આદિ સૃષ્ટિમાંનું તમામ, સુખદુઃખ તમામ સૃષ્ટિમાંનું તમામ, એમ બેવડો અન્વય લેતાં પણ તોત્પર્ય એ જ. ૬. સજીવન ચિત્તને અક્ષોભ કે જડતા અશક્ય છે; (એને ધ્રુવદશા જેવું જાયું મોહક નામ આપિયે તો ય એ જડતા જ); અને તું જતાં અરથેય વધે જ ને. ૭ જેને ન મધ્યે કંઈ ખેંચનારું—છાયા, ગ્રહ અને તારા મુકાબલે. ૮ ભઉં ? કેટલાક ધ્રૂમકેતુ એક સૃષ્ટિ ખંડ છાંયા પછી પાછા કદાપિ ત્યાં આવે નહીં, એમ ભઉં તે ભઉં જ ? દ્વિરુક્તિ ઉપલો વિષય પૂરો થયેલો જણાવવાની સાંકેતિક યુક્તિ છે, ઉપનિષદો જેટલી પ્રાચીન.

આ પ્રમાણે માંડેલો વિષય તો અહીં પૂરો જ થયો, એમ નરી ક્લા ગમે તેટલી ઉચ્ચ, સૂક્ષ્મ શક્તિસંપત્તિવાળી હોય પણ ખાતરીપૂર્વક ભેઈ શકે નહીં. નરી ક્લા આને લક્ષ્યાવવા ભય, વચ્ચે કશું વિશેષ અલંકરણ ઉમેરવા ભય, અને આશુ જગટે. નરી સરલતા નરી નિખાલસતાને જ સાંધ્ય છે, એટલે કે ચારિત્રગુણ છે, ક્લાશક્તિ નથી.

૩૮ “અરે ન કાં પ્રીતમ...?” : કરસનદાસ ન, માણેક

આ કવિનો કૃતિસંગ્રહ “આલખેલ.” પત્નીવિરહ વિષયક બે કૃતિઓથી શરુ થાય છે. અંને ગળીને આ વિરહકાવ્ય ૪૨૨ પંક્તિનું છે. તેમાંથી બીજામાં કવિએ ત્રણ રમૃતિઓ ગુંથી છે. તેમાંની વચલી અહીં લીધી છે. મથાળે મુકેલું નામ મેં ચોખ્યું છે.

૬ પદ્મશૃંગલ : કવિતા રૂપ બેડી મહારા પ્રયાસ સૂચ્ય તેજને ધરતીવડામાં
 કતારવાના પ્રયાસ જેવો જ હસવા સરખો ! આ કવિ કવિત્વમય હોવાની ખ્યાતિ
 પામેલી અને પરિચિત પદ્માવલિ કે અલંકારમાલાને બદલે, નવી જ યાત્રે છે એ
 એમની ખાસ આકર્ષકતા છે. ૧૦ સૌંદર્ય વસ્ત્રા : જેનો આત્મા સુંદરતા છે
 એવા અર્થાત્ નખશિખ સુંદર. ૧૨ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ : પ્રાકૃત દેહ; હૃદયની જે જે
 ખૂબી તે સ્થૂલ માનવીમાં તે હોય વારુ. ૧૩ સુર-આવલિ : કાયલ યોજના
 સુરોની નિશ્ચિત આનુષંગિક. ૧૪ અનુરૂપ કાર્યા : તેને પ્રતિબિંબ એવી પદ્માવલી,
 (કવિતા પંક્તિમાં) સમ્પદમાલા. મેં થાકીને આંખ ઉઘાડી ત્યાં પરાગમૂર્તિ,
 વિશુદ્ધિ મૂર્તિ ત્હને સામે ત્રીડી. ૧૭ ત્હારા નેત્રમાં કો (અનિર્વચનીય) વિરંખ
 (નિરાકાર—મેં, માથું છી ન સકાય એવું લોકોત્તર અનળ) પ્રતિબિંબ
 (મગજમાં ભુટ્ટાં હોલો તેની છબી રૂપ નેત્રગમક) ઝુલતું હતું—શેતું ? કોઈ
 દિવાસ્વપ્નનું, કોઈ સ્વર્ગીય-ભાવનાનું. ૨૦ આ પંક્તિમાંનું કો ઉપસા જ
 અર્થમાં 'નમુલો' સાથે લેવું, અસ્ફુટવાળી=વિરંખ. ૨૧ બે ય હરો—ત્હારું હર
 અને મહારું વિચાર, ભાવોર્મિ, પ્રાણાદિ દરેક બાબતે એક જ ધબકારે ધબકતાં
 હતાં. ૨૪ સ્પર્શ : મૌનદ્રશા. ૨૫ બંને : અમે બંને રસાળ : ઉત્તમ
 ભતિનો આંખો. હરની : અમારાં હરની. વાસંતી લાગણીઓ આપણે શ્રીલિયે,
 અનુભવિય છે તેમ સૌ કોઈ અનુભવે એમ કાં ન બને વારુ ?—એ અમારી
 ભાવનાને સૌ સમજે એવા મૂર્ત રૂપમાં નિરૂપવાની આવી અમને જણી. આ કાયલ-
 યોજાથી આપણાં ચિત્તંત્ર સાથે રણગાળી દે છે તેમ સૌનાં.....૩૧ વસંતના—
 જીવનના : વાસંતી ઊર્મિઓ જીવનમદનો જીવનના યૌવનના અર્ક, તેના સુરો.
 ૩૩ રસની સમૃદ્ધિ રચાવી સર્વત્ર : હૃદયની પ્રત્યેક વસ્તુમાં પ્રેમી બનવાનું તેમ
 સામા પ્રેમીને આકર્ષવાનું વળણ સંપૂર્ણપણે આ રસની અધિષ્ઠાત્રી ઋતુ
 પ્રગટાવે છે. ૩૬ પંક્તિ રૂપ અને રસ માં અપૂર્ણ સંબંધ પ્રશ્ન વાક્ય કવિ આદર્શ
 પૂરું કરે છે. પોતાના વક્તવ્યની છાપ પૂરેપૂરી ઉપસાવવાની આ સાદી યુક્તિ
 કવિએ ઢેઢકી સહજ રીતે તેટલી જ આખાદ વાપરી છે. ૪૦ સખિ-ત્હારાયે :
 આ બધું મનનું હજી મનમાં જ રહી ગયું છે; ત્યાં તો તું ત્હારો સાદ, ત્હારી
 સુરાવલિ પણ—હજી તો ભોગવવાનો અર્ધભ માત્ર થાય છે. અટકામાં જ-શમે
 છે, વિરમે છે, 'હમણાં તો હતાં પણ હવે નથી' એવાં બની બદલે છે ! c

૪૧-૪૪ ગુજરાતી કવિતાના ઉત્તમોત્તમ શ્લોકોમાંનો એક. શ્લોક અને પંક્તિમાંની વર્ણસંગાઈ શબ્દાલંકારો જ છે, અને અલંકારોમાં શબ્દાલંકારની ભત્તિ શદ્દની છે; વળી વિશેષણ, ક્રદંત કે કોઈપણ એક ભંતના શબ્દોનો સમુચ્ચય આણવાની શુક્તિ એ નથી અધરી કે નથી વિરલ; પરંતુ સાધનસામગ્રી ત્યારે સારી અને પરિણામ ત્યારે અદ્ભુત,—એનું નામ ચમત્કાર. તું જેવી સાક્ષાત્ અનંગ (હામદેવ) મૂર્તિના હમંગો અનંગ (શરીરહીન) બની ગયા એ હમંગો પણ તુંને જાને એવા જ—જરૂર શુદ્ધ દુષ્ટ હશેને હરી બહેતાં રસારવાદી રસવિનિમયી, પ્રેમજીવન ભોગવતાં અને ભોગવાવતાં બનાવવાના એ તારા કોર.

૪૫-૪૮ પંક્તિ ૪૫ નબળી છે. ‘કુસુમ સૌ દલ સૌ વસનો ત્યજ’—એવો અર્થ છે. ત્રિમળાઈ ખરી નય કણ પણ રહે નહીં તે પછી પણ કુલના રસ અને સુગંધ વાતાવરણમાં ફેલાઈ રહે છે.

૫૧-૫૨ ખરી રીતે આ ન્હોતરાં રૂપ, સંગીત, ગંગા, વસંતઋતુ પોતે બેઠવાવી રહી છે. તેમાં તારો સુર-મહારો સુર-સૂર્યના જળહળ જ્યોતિમાં ધરદીવડાં જેવા જ ને. પરંતુ, આપણે પ્રયત્નબલે અતિક્ષુદ્ર, આપણે એ સાથે સાથે કરિયે, એ જ આપણી લગ્નગ્રંથિનું અદ્વૈત.

ખીજ કડીમાંનું રૂપક ફરી થોજને સમાપ્તિ ફરી છે. છંદાછંદી જેવા છેક ધરગથુ પ્રયોગ વડે પ્રેમનું અદ્વૈત સૂચવી-દીધું છે.

૩૯ વત્સલનાં નયનો ; મણિશંકર ૨. ભટ્ટ કાન્ત

જેટલું નાજુક-સુન્દર તેટલું શોકમય સંગીતકાવ્ય.

પુરુષને સૌથી વ્યાપક ઊંડા જિજ્ઞાસેનેહ મે :—(૧) ભાવના અને કર્તવ્યનો; (૨) પોતાનાં બાલકોની માતા થયેલી પ્રિયતમાનો. બંને ખીજકોમાંથી કુટતા સુખ-દુઃખતન્તુઓ આખા જીવનમાં વ્યાપી રહે છે.* ભાવનાબલ કે

* સુખતન્તુઓ અને દુઃખતન્તુઓ બંને. માટે જ સુખવાદની દ્વિસૂક્તિ (હીરનિઝમ)—સુખ શબ્દની વ્યાખ્યા ગમે તેટલી સાત્ત્વિક બનાવતાં પણ, જીવનનાં સૌથી મૂલ્યવાન ઊંડાણો કે જિજ્ઞાસાઓને આંખી શકતી નથી. અને આગળ ચાલતાં, માટે જ ક્લાઓ છે દ્વિસૂક્તિઓની મોટી બહેનો, ન્હાની બહેનો અને પોતે શીખે તે કરતાં તેમને વધારે શીખવે એવી. માનવીનું જીવન “સુખદુઃખ હિલ્લોળો” છે, એ મહાસત્ય ક્લાઓને તો પ્રત્યક્ષાનુભવ છે.

સંજોગે પુરુષને તેના મુખ્ય જીવનવ્યવસાયમાં નાખે છે, એવો કે પામર જનોને “ભોગ” કહે. તે તમામને ભોગે એ કર્તવ્ય તો બલવતું, તે જ એનો સાર્વિક ભોગ, એનું સાચું જીવન, એની મુક્તિ બની રહે છે. અને ઝમાને ઝમાને કેટલાક અત્યંત ઋણુદર્શી આત્માઓનું મહાકર્તવ્ય ધર્મપલ્લટાનું પણ બને. નિર્જીવ, બૂઠો કે પાતકી લાગતો ધર્મઢોંગ, બ્લેમ કે રૂઢિચોંટ તજીને સાચો સજીવન ઉદ્ધારક ધર્મ મેળવવા મથવાનું રૂપ ધરે ત્યારે (૧) અને (૨) વચ્ચે ઘોર વિરોધ પણ જન્મે જેથી કુમળાં હૃદયો પ્રજ્વળી ઉઠે. બંને વફાદારીઓ છે પણ એવી કે એક ચરાઈ કરે તેમ તેમ બીજી કલ્પિત દંડમૂલક બને !

પ્રિયતમા સાથે શી રીતે આવે ? નહીં જ આવે ! એ લાગણીનો આ ઉદ્ગાર છે. મં બાનગીમાં પત્ની સાથે ધર્મસાહિત્ય વાંચવાચર્ચવાના પ્રયત્નો ફરીફરીને કર્યા કરતા; મુખ્યત્વે બાહબલ અને સ્વીરનબોર્ગમાંથી ચૂંટેલા અંશો, કેમ કે “શબ્દ” (ઈશ્વરવાણી) ની દિવ્ય શક્તિમાં એમને અવિચલ શ્રદ્ધા હતી. ઈ. ૧૮૯૭ની બીજી કૃતિઓ આની સાથે વાંચવા જેવી છે—પૂર્વાશાપ ફરી છપાય ત્યારે ૧લી આવૃત્તિનો (જાણીને મચડેલો, પરદા લેખે જ ગોઠવેલો) અનુક્રમ છોડી દર્ધને એમની કૃતિઓ કાલાનુક્રમે જ છાપવી. એવી ગોઠવણીથી આગલી, પાછલી એકબીજી ઉપર સારો પ્રભાવ પાડશે.

તિમિરાશયનું ગહન અતિગહન તિમિરાશય : ભવિષ્ય, કશું સુઝે જ નહીં એવું ઘોર અન્ધકારમય. એમાં પરતાં આછાં આછાં સ્વપ્નાં જેવું આટલું જ દેખાય છે, કલ્પાય છે, કે પ્રિયતમાને તજીને જાણે વિધુર થયો હોઈ એવું જ જીવન અન્ત લંગી ગાળવું પડવાનું. હું ખિસ્તી છું, ક્રાઈસ્ટ મહારો વાતા અને ઈષ્ટદેવ એ જાહેર કરું, અને પ્રિયતમા આ ધર્મફેરમાં મહારી સાથે ન આવે, ન જ આવે ને !—એટલે મહારે એને તજવી જ ને, એ મહને તજે જ ને. એટલે હું વિધુર, એ વિધવા—આટલું સિદ્ધ : બીજું કશું જ નથી સુઝતું. હું મહારું લાગ્યું તો જાણે સહું ; પણ એ યે રોયા કરે, રોયા જ કરે, આખો જન્મરોડો, એ એના ભવિષ્યની રેખા પણ અચુક દેખાય છે, અને તે કેમ સહી શકાય વારુ ? વત્સલ શબ્દ વાપર્યો છે પરદા માટે; અર્થ પ્રિયતમાનો છે; બીજી ક્કી પણ પ્રિયતમાને જ લાગુ પડે છે. વિધુર શબ્દ પણ એ જ અર્થ સાથે બેસે. દોષભર્યા મહારો દોષ એ હૃદયમાં બિલકુલ નથી વસતો, વિશુદ્ધ સ્નેહસરોવરમાંની સારસ જોડી જેવાં એ નયન મહારી તરફે દયા સ્નેહભાવે કલ્પરાઈ જાય છે. (શ્રી મૃગુરાય અંતરિયા

આહીં સારસ=પદ્મ એવો અર્થ સૂચવે છે.) હુનિયાના જળમીના જળમ કોઈ પણ સંસ્થામાં રૂઝવા શક્ય, તે આ સંસ્થામાં રૂઝાય, એવાં એ : એ શયન ઉપરનો મહારાજ અધિકાર ફેંકી દઈને હું તે ક્યાં હરી શકવાનો ! મણિભાઈના હૃદયની કરુણ અવળાઈ આ—એ ભંજન બનવા તલસે છે, વ્યક્તિરનેહ (ભક્તરનેહના હાથી-પગલાંમાં આવી જ નય એ દૃષ્ટિ છે જ નહીં એટલે) છોડી નથી શકતું, અને શું છે. આ સ્થિતિમાં ઉપર હકી સુક્યો છું તેમ આ એ વફાદારીઓમાંની એક ધસારે દે તેમ તેમ ખીજની જડ ઉલટી વધારે ખાડે ! સારસ ભેડી, નર, માદા, સાથે સાથે જ આધાંખાઈ તરે છે, તે આ ઉપમામાં સાધારણ ધર્મ છે. નરમાદા વચ્ચે રનેહ “ પરિપૂર્ણ ” એ ગુણ આહીં સૂચનણલે નાયકનાયિકાને સમર્પાય છે; અને ભેડી વૃથાની નવી સ્થિતિ=હુઃખપરિપૂર્ણતા, એવો ધ્વનિ સંગીતથી વાતાવરણમાં જમતા પ્રસન્ન સુરની માફક ઉત્પન્ન કરવામાં કૃતકૃત્ય બને છે. આ ધ્વનિ પ્રથમ વાંચને બરાબર નહીં બેસે, સંગીતવાતાવરણ જમ્યે બેસી જશે.

૪૦ મૃગચર્મ : દેશળજી કા. પરમાર

છન્દ ભિન્ન છન્દોના સુચયિત મિશ્રણની ખેલ કાન્તે “ વસન્તવિજય ” (૧૮૮૬) થી હરી (નવકવિતાની પરંપરાનો આ અંશ ઉપાડી લઈને.) શિખરિણીને અલ્પરત કરવાની પહેલ પણ એમણે જ “ ઉદ્ગાર ” (બુદ્ધિપ્રકાશ માસિક-૧૮૯૦) એ ન્હાનાં ભિંમિથી હરી. ખેલો જાતના મિશ્રણમાં વિવિધતા વધી જાય તે કૃતિની સમગ્ર એક જ છાપ પરવી ભેઈએ તેમાં વિદ્વ આલે એ દેખીતું છે. હકીની અંદર તો વળી મિશ્રણ કરવામાં વધારે ચાતુર્યની જરૂર છે, અને અતિમિશ્રણ કે અનુચિત મિશ્રણ થઈ જવાનો સંભવ વધારે છે. ફીડન્ટી જેવામાં ખેલો વર્ણો લઘુ ગણવાની, પરિચિત જેવામાં રિગ્ડ ગણવાની છટ ટીકાપાત્ર છે.

૧ આ (મહારા પગ તળે પાથરેલું ?) મૃગચર્મ પુરપથ રરતે રમતી બાજાની ઉડતી સુંદરી જેવું છે. હે સદ્ગત મૃગ, આ તારી ડાયા અરવં બોલવાની શક્તિ ગુમાવીને મહારા ધરના ઓરડામાં પડી છે.

૨ એ અતિ સુંવાળી, રંગીન અને સુંદર તારી સુંદરી ઉપર હાથ ફેરવતાં કલ્પનાનેત્ર તારું જીવન દેખાડી દે છે, અને તેની કરુણતા ધ્યાનમાં આવતાં કવિતામય આંસુ આવે છે. શોક કલ્પનોત્થ છે એટલે કવિતામય એ આંસુ જ મૂલવિરહકાવ્ય, આ શબ્દો તો તેનું આંખું પ્રતિબિમ્બ, આટલું સમજ્યા પછી બાકીનું મુકાબલે સરળ લાગશે. અંગ્રેજીમાં એલેજિ કહે છે એ જાતનું આ

ગમ્ભીરાર્થિક છે (જુવો “ વિરિક ” પૃ. ૨૬ થી ૪૩). ૩ વૈરી-વિખેરી વૈરી તહારો શિકારી; તેણે તહારી આંખથી ખરાવેલી આ આંખધારા. ૪ ભગવો આ ચર્મનો પ્રધાનરંગ; વૈરાગ્યની સંજ્ઞા જેવો ફટકેલો ખાખી. બધા ન બવસંગાય, બધા ન દુન્યવી સમ્મન્નો છેતરવામાં ફસલ અને ક્ષણિક લાગી જાય છે.

૪૧ ઇતિહાસની આરસીમાં ગુજરાત : નવલરામ લ. પંડ્યા,

છન્દ પદ, ગરખી. દેશીઓ, બજનો અને ખીન્ત ઢાળના પ્રયક્ષરણ કરી પિંગળશાસ્ત્ર પ્રમાણે વ્યાખ્યા અને લક્ષણબંધી કરવી જોઈએ, એ કર્તવ્યક્ષેત્ર પ્રથમ આ વિવેચકે દીધું. પણ એમને સંજીતનો પરિચય આજો, તાલની માત્રાઓ અને પિંગળની માત્રાઓમાં એ ગુંચવાયા, પ્લુતરથાનો નક્કી કરીને ન પંક્તિના સન્ધિઓ ખરાય એ એમને સુઝતું નહીં, વગેરે કારણોથી એ કંઈ કરી ન શક્યા. કવિતા, કલા અને સાહિત્ય અને સાથે સાથે વિવેચના અર્વાચીન થતાં આવે છે તેમ પિંગળશાસ્ત્રીઓએ પણ પોતાના શાસ્ત્રને અર્વાચીન દૃષ્ટિએ અંદર ફેરલાંક પ્રકરણો ઉમેરીને નવેસર ગોઠવવાનો સમય ભરાઈ ગયો છે. સદ્ગત ગણપતરાવ બરવે જેવા સંજીતશાસ્ત્રીઓ આ દિશામાં ફેરલુંક પ્રાથમિક કામ કરી પણ આપેલું છે. સદ્ગત રણછોટભાઈ ઉદયરામે તો આપણા પ્રાચીન પિંગળનો તમામ ઉપયોગી ભાગ બહુ ચોક્કસ રીતે એકત્ર આપીને વ્યાકરણનો આ વિષય જેવો પોતાનો ન કરી લીધો છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસમાંના આગલા ત્રણ ગુજની હરની નોંધ સાદી પણ સૌને રસિક લાગે એવી કરી છે એટલે દરજ્જે આ પદ્યરચના કવિતા છે. વળી ક્ષીણોની ગોઠવણીમાં ચાતુર્ય વાપર્યું છે. ૧૪ થી ૧૬ મી ક્ષીમાંની લાગણીને ૬થી ૧૨મી ક્ષીમાં પેસવા દીધી નથી. “ પરતંત્ર ગયા, લાગી ખાંપણ રે ” અને “ પાદશાદી અમદાવાદ સ્વતંત્રપણે લાગે ” વચ્ચેનો વિસ્તવાદ ઢાંકવામાં આ ચાતુર્યે ફોતેલ મેળવી છે. સ્વતંત્રપણે ખરી રીતે દિલ્લીથી સ્વતંત્ર થઈને એટલો ન અર્થ છે.

૧ ઇતિહાસ રૂપ ભૂતકાલદર્શક આરસી : જામે જમશીદ. કરી છે છાંદી : અવ્યક્તાવીનિ મૂતાનિ, અવ્યક્તનિધનાનિ ચ અને જે મધ્ય દેખાય છે તેમાં કંઈ ચિરચાવર નહીં; ચલિત સૌ છેક ન રે. ચિરચાવર-શન્યતાને અંતે પાછી સંભારીને કવિએ કૃતિનું એક્ય સાધ્યું છે. છાંદી : ડાયા, અંધકાર.

૩ એ'શી વર્ષ પછાત : ગવર્નર જનરલ ત્રેવરડી અને લોર્ડ હેરિઝ્ડસના સમય લગી, નાદિરશાહના સમયથી માંડીને, એટલે કે સાઠ શિસ્તર ૪૪ વર્ષ : અને તેમાં આરંભના દાયકા રાજ્ય મેળવતાં ગયા અને છેવટનામાં તેો રાજ્ય હિસ્સાત્તર ખોતા ગયા, “ ચાર દિવસ ચમકારા ” ૪૪. ૩ લેઈયે : લેવું ધાતુનું રૂપ; લેઈએ=નર છે એનાથી આ શબ્દ હુદો.છે.

૪ ખૂણા : પેશવાઈનું પાટનગર. ગુજરાતી દક્ષણીઓને એમની પાઘડી ઉપરથી ચક્રો અને એમના ખોરાક ઉપરથી ચણા કહે છે, તેો દક્ષણીઓ ગુજરાતીઓને ધીરાકર, ભાઈસાહેબ વગેરે ઉપનામો આપે છે. નાગનો ઉચ્ચાર ૪૪ ‘ગુજરાતી’ એમ ધરાવ ખોટો કરે છે. પાટોશી પ્રજાઓનાં સંબંધ અન્યોન્ય સહાનુભૂતિનાં જવલ્લે ૪૪ લેવામાં આવે છે. જલમજેર જલમ અને ઝળરદસ્તી ઉપર સુસ્તકીન પણ ફૂર અને કરડાથી વધારે આકરે અર્થ ન લેવો. આપણે ગુજરાતીઓ આકરા શબ્દોને તેમના ખરેખરા અર્થમાં નથી વાપરતા. ફકડે ચા ‘અહીં’ આવો’ માટે મરાઠી ભાષાના શબ્દો. જેમ આગળ, અમદાવાદી પાદશાહતના આરંભને માટે એક લીટી કુફ્રે ભાષાની મુદ્રી છે.

૫ ખંડિનમાં અર્થ ન રામાય ત્યારે એકદ શબ્દ ખડાર રાખવો, એ પદ્ધતિ સારી નથી. ધર્મનું હિંદુનું, બ્રાહ્મણનું. ૬ પાશ નિયમો, ક્યા ક્યા તેનું દિગ્દર્શન પછીની કડીમાં છે. ૮ રેગ નીતિમય બંધારણ અને વહીવટ બદલ્યાં એ રેગ. ૧૦ સસલો કુતરા સામે ધર્યો અને કુતરાને નસાર્યો, એવી વીરભૂમિ: પણ આવી દંતકથા ઘણા દેશકાલમાં ઘણા શહેરો માટે કહેવાયલી છે, એકેને માટે વિશ્વાસયોગ્ય ઠરી નથી. ક્યાંથી કરે? તેનંની વાત પણ માત્ર દંતકથા છે, ઇતિહાસમાં રવીકારાય એવી સાધાર નથી. અસાઉણ : ગામડાનું મૂળ નામ, ભીલી ખોલીનું, સંસ્કૃત લેખકોએ સંસ્કારી લઈને એને આશાપલ્લી કહ્યું. ગામ ઉપરથી તેના મૂલ નાયકનું નામ કે મૂલ નાયક ઉપરથી ગામનું નામ તે કહ્યું કહેવાય નહીં. સિદ્ધરાજના પિતા કણ્ઠેવે એ બાહુના ભીલો ઉપર દાબ વધારવાને અસાઉણમાં થાણું રથાપ્યું, તેને કણ્ઠાવતી નામ આપ્યું, ત્યારથી સાબરમતીને કહે આવેણું એ રથળ સાહિત્યેતિહાસમાં બંને નામે ઓળખાતું થયું. ભરૂચથી દરીઆકાંઠાનો રસ્તો ખંભાત સીધો જતો, પણ ખંભાતથી શિરોહીનો રસ્તો તેમ ભરૂચથી શિરોહીનો રસ્તો અને કાઠીઆવાડ (સોરઠ) માંથી શિરોહીનો રસ્તો અહીં મળતા, એટલે આ રથળ કીમતી બહેપારબહેવારના

ઘેરી રસ્તા ઉપર તેમ જાંભાત, લડવ્ય તથા સોરઠ ઉપર અમલ જમાવવાને માટે મધ્યવર્તી, એ જ એની ચરતીતું જરૂર કારણ. તેજ, અમદાવાદની ઉત્પત્તિ વિષેની લાવણીઓમાં અસાદજનો (કર્ણવતીની આસપાસ અર્ધ તાબે થયેલા મુલકનો) કોઈ ખાંટ નતિનો નાયક હશે તેની પુત્રીતું નામ છે. લાવણીઓ પ્રમાણે પાદશાહ તેજને પરણ્યો તેથી અહીં રહ્યો, અને અસાદજ પાસે ભદ્રનો કિલ્લો જાંધાતાં એ અસાદજ અને કર્ણવતી જ આહમદોખાદતું નવું નામ પામ્યું, તથા પાદશાહનો સિતારો ચરતો થવાથી એ નામે આગલાં નામ દાખી દીધાં; નવાં શહેરનાં મકાનો તળે જૂના શહેરનાં જાહેરો દરાર્થ નય છે તેમ.

૧૧ સ્થળોંજ: સુરજ, જમીન તળે લાંબો સાંકડો રસ્તો. ૧૩ ઈ. સ. ૧૪૧૨; તેમ આગળ ઈ. સ. ૧૩૦૦, ઈ. સ. ૧૩૦૦ થી ૧૪૧૨ શુજરાતની રાજધાની પાટણ મુસ્લિમ અમલમાં; તે પહેલાં પણ રાજધાની પાટણ, હિંદુ અમલમાં. પણ હિંદુ અમલમાં આ કવિતા પ્રવેશતી જ નથી. પાંચસો વર્ષ પહેલાંનો પણ અકરાકેર કલ્પના આગળ ખરો થતાં કવિને શોક એટલો તો વધી નય છે કે એતું જાન થઈ જાય નય છે ! આ તરંગને “સુરતી,” કહિયે તો સુરતીઓને માહું લાગશે કે ? **૧૪ ધિક નાગર નગરા:** આ પદ જૂની લોકોક્તિ છે, કર્ણદેવ વાઘેલાના મુખ્ય મંત્રી નાગર માધવ મહેતાને માટે છે. **૧૬ ધર્મ વૈયક્તિક નીતિ,** સામાજિક નીતિ, આશ્રમનીતિ, રાજ્યનીતિ, રાજ્યજાંધારણનીતિ, અને જીવનનાં ઈશ્વર પ્રતિ કર્તવ્ય—સર્વને માટે આપણે આ એક જ બોલ વાપરતા આવ્યા છીએ. **જ્ઞાન:** સાર, સારબોધ.

સ્વતંત્રતા પાછી ન મેળવિયે ત્યાં લગી આપણામાં ખાંપણ જ, એ દષ્ટિ નર્મદ અને નવલ પહેલાંના કોઈ પણ શુજરાતીને સ્પૃશેલી નહાવામાં નથી. અંગ્રેજ કેળવણીનાં વ્યાપક પરિણામોમાંનું એક આ. આ દષ્ટિ ટોર, વાકર, ફાખર્સ, હોપ, કંટિસ, હાવર્ડ, એ અર્વાચીન શુજરાતના વિધાયકો ઓગણીશમી સદીમાં આખા યુરોપમાં ખીલેલી બ્રહ્મસ્મિતાની લાવના અહીંના સુશિક્ષિત વર્ગમાં અને રાજાઓમાં પણ વ્યાપે એમ નિખાલસપણે ઈચ્છતા હતા. એલિફન્ટા, માલકમ, આર્થર વેલ્સલી, મન્નો, મેકેલે, બેન્ટિક, આદિ અર્વાચીન હિન્દના વિધાયકો પણ એ જ વલણના હતા. ટિળક, શ્યામજી, કામા, વારેન્ડ્ર, ગાંધીજી, વગેરેને હાથે સાથે સાથે એંગ્લોફોનિયા પણ ફેલાશે, એવો એ કોઈને ખ્યાલ પણ ન્યાંચી દોય !

૪૨ સુરત : નર્મદાશંકર લા.

ભૂતકાલની નહોજલાલી અને વર્તમાન અવદશાનો વિરોધ.

૧ તુજ શહેરના તેમ શહેર લોકના. શહેર લોક તે જ શહેર-એક આત્મા ખીજું શરીર; અને નર્મદ કહે છે, અહીં સુરતને સ્ત્રી કહી છે. એહાલ—આ તે હાલ ? ના રે, એહાલ જ કહેવાય ! ખાંડી—ખંડિમા ફાંકડી છેલછપીલી; હે ખાંડી તું કુંદનમાં જડાઈ કુંદનથી વિશેષ દીપતી હતી, તે કથીરથી પણ ઝાંખી અને ઓછા મૂલ્યની બની. ૨ ખીજા બાજુરાવ પેશવાના રત્નજડિત ગણપતિ અને સુરતનગરી વચ્ચે આ તુલનાની અર્ધ કડી, ભીમરાવ કૃત કાલીનુર વિપેની વસંતતિલકા કડી પ્રમાણે, ગુજરાતી કવિતાનું એક રત્ન છે. સુકુમારે સુકુમાર; (૧) ગણપતિ નહાનો અને હતમ કલાએ સુશોભિત; (૨) સુરતનો દેહ નાજુક અને સુંદર. ખંને સુકુમાર (શોભીતાં મહામૂલ્ય અને સ્વસંરક્ષણે અશક્ત-અબલા જેવાં): ખંને વચ્ચે સ્થાયી સાધારણ ધર્મ આ. વેચાયો કડકે-બહેચાયો: ખંને વચ્ચે ખીજો સાધારણ ધર્મ કે આફતોને પરિણામે ખંને (બહે) ચાયાં, એકના કટકા થઈ જ ગયા; ખીજના પણ થઈ ગયા—સુરતી અને રાંદેરીઓનાં ટાળાં ઉપર ટાળાં દેશદેશાન્તર જતાં રહ્યો, એક નાશ પામ્યું; ખીજું નામમાત્ર જીવે છે. પ્રાકૃત કવિતાપ્રણાલિ જે બહે ને એક જ ગણે; વેચાયો-બહેચાયો એને એક શબ્દ અને સ્લેષાલંકાર જ ગણે.

પછીની પંક્તિઓમાં સુરતની આગલી નહોજલાલી અને હાલની પડતી વચ્ચે વિરોધ સ્ત્રીદેહનાં અંગો, અલંકારો આદિ વડે ઊંડી લાગણી અને નિઃશ્વાસ સાથે વર્ણવેા છે. પુરજ ભેડ અને તે ઉપરના રંગરંગી વાવટા તે નિખિડ રતન અને તે ઉપરનાં વિવિધ ચોળી, વસ્ત્રાદિ: અત્યારે ઢળી પડેલાં નૂર વિનાનાં થાન. અજકતાં નયન: અત્યારે કુલાંવાળાં. ગાલ, ઓઠ, ફાંત, નાક, મુખ, અને એકંદર રૂપ તે વખતનાં કેવાં તો ભભકાદાર હતાં તે સાંભરતાં, તે ફરેકની અને તે સર્વની હાલતની એકંદર સ્થિતિ, છે તેથી પણ વધારે ખાવા ધાય એવી લાગે છે. + કુરુણરસમય વિરોધાલંકાર સ્પષ્ટ છે. સ્ત્રી લેખે વર્ણન હોવાથી સજ્જવારોપણ (personification) પણ સ્પષ્ટ છે.

+ આવી કવિતા સામે ત્રણ જુદી જુદી દિશામાંથી ટીકાઓ થાય (૧) અલંકારશાસ્ત્રીઓ ઉપમા, રૂપક, પરંપરિત રૂપક, સજ્જવારોપણ, અતિશયોક્તિ, વિરોધ,

૫ કારણે અજાણ, અસર ઉપલવવામાં ચમત્કારિક, માયાવી. ૭ આકારા. ધૂપ, તરકા, તાપ, દુઃખ. દુખદ હરતી ધૂળમાંની કાંડરી આંખમાં ભરાય તેથી દુઃખદ, એવા વિશેષ અર્થમાં આ ક્ષીપ્રીને ખાંધી લેવાની જરૂર નથી. કવિએ પોતાના ટિપ્પણમાં માત્ર એક દાખલો આપ્યો ગાળીને સામાન્ય અર્થ લેવો.

૪૩ સહસ્રલિંગ તળાવના કાંઠા ઉપરથી પાટણ : ન. ભો. દિ.

૩ હાડ : ખંડેર. ૬ સરસ્વતી નદી : દરિયાને ન મળતાં રણમાં જ સમાઈ જાય છે એમ પણ હંવારી. વાંકાચૂંકા વહનને લગત અને કારના આશયે વાળું બધું છે. તદ્દારી અત્યંત પટ્ટીમાં તહેને વળગી રહી છે. માનવી હૃદયમાં તો એટલી બધી વફાદારી ભાગ્યે; ખરે એ ઈશ્વરની કૃપાનું જ વહન તહેને વળગી

રહેવું, યમક વર્ગેરે અલંકારોની વ્યાખ્યા પ્રમાણેનાં આમાં લક્ષણો કેટકેટલાં નથી અથવા પૂરતાં રજૂ નથી તે અલંકારિક ગતાયે. યાગ્ય છે. પણ અલંકાર પોતે પોતાને જ માટે નથી. કોઈ લક્ષણ-લક્ષણો ન હોવાથી કે અરજી હોવાથી અર્થમાં જેટલી ક્યાસ રહેતી હોય તેટલા અંશમાં જ આવી દીકા ઉપયોગી ગણાય. (૨) ચોખ-લિયા આની સામે દીકા કરે કે સ્ત્રીનાં સ્તન વર્ગેરેનું ચૂચન પણ અનીતિમય-તો એવું મહીપતરામી ધોરણ વિચારવા જેવું પણ નથી. કમળારાગી બધું પીણું દેખે તેમ ચોખલિયા જ્યાં ને ત્યાં અભરાય છે. (૩) ભાવનાવાદી (idealist) આની સામે ત્રીજી જાતની દીકા કરશે. એ વર્ગના પંડિત કંઈ, આંખમાં ડુલાં, નાક પર ચાકાં, તાણમાં કાંત સીટાય વર્ગેરે વિગત કૃત્રિમ છે, સુરુચિભંગ કરે એવી છે. આવી દીકાઓમાં સત્ત્વ હોય છે ખરું પરંતુ તેનું મૂલ્ય કેટલું તે મતભેદનો વિષય છે. વાસ્તવિકતા અને સુરુચિ વચ્ચે વિરોધ પડે, તેમાં વાસ્તવિકતા (realism) અને સુરુચિમાંથી કોને કેટલી જતી કરવાની વારુ? 'આ પ્રશ્ન ઉપર મતભેદ સદાય રહેશે. શબ્દોથી આલેખાતો અર્થ ચિત્રોથી આંખે વળગતા અર્થ જેટલો ઉત્કટ નથી હોતો, ખાજના ચિત્રમાં પણ વાસ્તવિક ખાજની દુર્ગંધ નથી હોતી, નેત્ર-ગ્રાહ વાસ્તવિકતા જ હોઈ શકે; વર્ગેરે ક્લા અને ક્લાસિકોનો જાગીની મર્યાદાઓ જર્મન પર્યપક લેસિંગ (Lessing) એના લાઓકોન (Laokoon) ઉપરના ગ્રંથમાં સુઝાદેલી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરીને, દીકાકરે લક્ષમાં રાખવાની છે. વળી આ પણ નિર્વિવાદ છે કે વાસ્તવિકતાને ગાળી નાખીને સુરુચિ જ રાખવામાં આવે છે, તો લર્સિપ્રવાદ અને મોઝ પણ કાંપો અને નળણો પડી જાય છે.

રહું. છે ! ૧૨ ભર : પૂરેપૂરા માપની, ઉભરાતી. ૧૪ બૂઝવતી : નિસ્તેજ કરતી. ઈશ્વર-કરુણા કઈ લક્ષ્મી, વૈભવ આદિ જેવી લૂંટાય એવી વસ્તુ છે, કે ખૂટે ! ૨૨ કાલે : આવતી જ કાલ. સુજ તનહું : ઈશ્વરકરુણાનું.

૪૪ ઝારાનું મયદાને જંગ : હલેરાય લા. કારાણી.

યુદ્ધવાર્ણન. કચ્છનો રાવ ગોડછ વિ. સં. ૧૮૨૭ માં ગાદીએ આવ્યો તેના સમયમાં આ યુદ્ધ થયું હતું. કહે છે કે ૧૮૨૬ ના માગસર સુદ ૧૦ શુક્રવારે (કણુદેવનો હડહડતો વેરી બની માધવ દેહલી પાદશાહ અક્ષાઉદીનના લશ્કરને લઈ આવ્યો, તેમ) પૂંને દિવાન પદ ખોતાં, રાવ સાહેબ સામે સિન્ધથી ગુલામશાહ કલોડાના લશ્કરને લઈ આવ્યો. આ જ કારણ હોય, તો તે દંતકથા માધવને વિષે નોંધે છે એટલું સળળ ન જ ગણાય, અને એટલે દરમજે પૂંનેનો દ્રોહ પાતકીપણામાં ચડી નય. ઝારાની જાંચી ધાર કચ્છની ઉત્તર સરહદ પાસે છે. વિંઝાણુ ગામ અખડાસા તાલુકામાં આવેલું છે, નરા ગામ સિન્ધ અને કચ્છ વચ્ચેના રણને કાંઠે છે. નરાના ઠાકોર સતાજના વંશના એટલે સતાણીઓ. આ પ્રસંગે નરાનો દીલાયત ભીમજી સતાણી હતો, તેણે ઝારાના યુદ્ધમાં અદ્ભુત શરાતન દેખાડ્યું, અને હજી પણ કચ્છમાં એ વીર પુરુષ વિષેની રોમાંચક કાંડીઓ ગવાય છે. ઝારાના યુદ્ધને કચ્છી પ્રબલ અત્યંત ચોર ગણતી આવી છે; ‘ ઝારો માયનિ કોર ’, ‘ ઝારાના જંગની આણુ ’, વગેરે વૈણુ હજી પણ ચાલે છે. ભુજિયો કિલ્લો પાટનગર ભુજ પાસે છે, તે ખંડેર ઘણા વખતથી એક મહા-ભુજંગનું મથક મનાય છે. દર નાગપંચમીએ રાવ સાહેબની ત્યાં સ્વારી જઈને એ કહેવાતા રાંડકામાં દુધના તામડા રેડી આવે છે.

મયદાને જંગ એ સમાસનો અર્થ મહામોટી યુનખવાર લડાઈ એવો થઈ શકે ખરો ? શેષ નાગની ફણુઓ ઉપર ઘરાળી જ છે, આખી સૃષ્ટિ નથી, એ હકીકત કર્તા બૂલ્યા લાગે છે.

૨ સુરંગ કાંકડી એવો અર્થ અહીં હોય ‘ નહીં ’, અન્ધારે ફેલાતી સણુગી ખટપટ, જેનો અંત લડાઈમાં જ આવે. ૩ લોહજ (શ્લેષાલંકાર)—(૧) લોહગદગજ હુવાણો. (૨) લોહા જેવો જ. ૪ જુડધાર જડાજૂથવાળા નાગ જેવા. કકલો, જચ્છરો, ભાઠિયા, હુવાણા અને ખીન્ત જમીનદારો. ૬ દીલે

સુવરાજપદે. વળી વરરાત્ન. જેના દાથતું મીઠળ છૂટ્યું નહોતું. અઠંગ અયંગ; અદ્વલ એટલે અજિતના અર્થમાં, અથવા અતુલ ગણીના અર્થમાં કોઈ કોઈ વાપરે છે, પણ રાખ્દ ખોટા લાગે છે. ૮ વ્યંગ્ય રહસ્યની ભરતી; ગું કરવા પ્રારંભ છે, ગું કરશે. શા હેતુથી, તે નસીબદેવીનું કળાય તેા એનું કળાય એવી. વ્યંગ ખોટું, ખરિત અંગવાળું. એટલે અંગે રાખ્દ હુદા હુદા છે. પ્રાપ્ત માટે કોઈ કારણે વ્યંગ્યને કેસણે વ્યંગ ન લખાય, વ્યંગ્યને ય અંગ વિતાની વ્યંગ ન લખાય. ૯ કચ્છી લક્ષરને પાતાની બાલુએથી જતું લેઈ મુઠિયા બોલિંગ બરડ્યો—લક્ષરના અસાધારણ કદથી એમ ગંગા, આવું સમર્થ લક્ષર શુદ્ધમાં તો કપાઈ જવાતું એ બયાલથી કચ્છ સાથેની સહાનુભૂતિથી કંઈ જાહેરા, એમ કલ્પના કરો, અંગે આલે. ૧૦ મેલાણુ પડાવ. ૧૮ મળ યજ્ઞ. ૧૬ પડદે પડદા પાછળથી આપણાથી ન સમઝાય એમ.

કચ્છ નિર્વાય થયું, બાયજું બન્યું, ફીફું પડી ગયું, આ કારના ધમસાણુ પડી. જેના પછી બનાવ બને તે તે જ કારણથી બન્યા એવું અનુમાન અંતરું, તે ન્યાયશાસ્ત્રમાં લે કે લાગીતા ફેલાબાસ છે, નોખણુ ફિચો આવા કારણ—કાર્યસમ્બન્ધ વિતાસક્રાંતિ બાંધે છે. અને બાંધે છે તેથી પણ વધારે વાર સૂચવે છે.

કર્તા પારેથી મળેને મળેલી નક્ક મુજાઈ સમાચાર વિ. સં. ૧૮૮૬ ના દીવાળી અંકમાં પ્રકટ થયેલી છે તે કરતાં કેંક હુદી હતી. અહીં કાપતાં જરા સમારી લીધું છે, અને કેટલીક કડી છાંટી દીધી છે.

જપ જય જય ગરવી ગુજરાત : નર્મદાશંકર લા.

ઈ. ૧૮૦૬ માં રાજકોટ મળેલી સાહિત્ય પરિષદમાં આ ગીત સોરઠમાં બેસાડીને ગવરાયેલું તે પછી એ આખા ગુજરાતમાં લોકપ્રિય થયું છે. અહીં દેવદેવીઓની કડી છાંટી દીધી છે; કાપને છેલ્લે પાને નર્મદે કમેરેલી કડીઓમાંથી છેલ્લી જ રાખી છે.

૨ અરુણ પરભાત : સૂર્યોદય એટલે પૂરેપૂરા ક્રોધ પહેલાંનું એ ઘડીયું, ૬ સુભટ : ગુજરાતની વીરો. જુદા રમણ : કલ્યાણી શુદ્ધભલ. સાગર ક્તો છે, હુંવ ક્રિયાપદ છે : નદીઓ અને જીવજન્ય ક્રમ છે. ૯ તે : તે સુપ્રસિદ્ધ (સંસ્કૃત પ્રયાગ). ૧૪ ગુજરાતની ગર્મ તે બોલી-આપણી બાપાની કોઈ પણ કલ્પનાવા-

ઠાયલેટ. આર્યધર્મ શબ્દ સંદિગ્ધ છે. પારસી ધર્મ આર્ય ઓલાદના લોકોનો ગણાય; મુસ્લિમ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ આર્ય=મુધરેલા ગણાય. જૈન, બૌદ્ધ આર્ય ઓલાદની હિંદવાસી પ્રજાના ગણાય. ઓલાદે ગમે તે. મુધરેલી હોય તે તમાર પ્રજાઓ અને તેમના ધર્મો આર્ય સિવિલાઈઝ્ડ, એવો સામાન્ય અર્થ લેવો. જૈન શબ્દનો સામાન્ય ઓક્ષીનો નાતજાત અર્થ લેવાય, પણ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે 'ભવિ' નો અર્થ વધારે હોયો. ૧૯ પરધર્મી : આપણાથી જુદા ધર્મ પાળનારા. ૨૨ બંધન : (કલોની વિચારમાલામાં) મુખ્યત્વે જ્ઞેમનાં બંધન. કુષ્ટ રૂઢિઓનાં સામાજિક બંધન. જમો ભરે : પોતાને કામ ખાતે જમા કરાવે.

૪૬ માણનું સ્તોત્ર : બળવંતરાય ક. હકોર.

માણ—હિંદ મૈયા, હિંદદેવી. ભાલ ત્રિવલિલ : કપાળમાં એક કપર એક ત્રણ લાંબી કરંગળી પર તે અસાધારણ શુદ્ધિનું ચિહ્ન ગણાય છે. હિમાલયની એક પહી એક ત્રણ અતિલાંબી ગિરિમાલા છેક તલપુત્રા આસામમાં વાંકે ખાઈ દક્ષિણે વળે છે ત્યાંથી સિંધુ નદી વાંકે ખાઈ દક્ષિણે વળે છે ત્યાં લગીની. કત્તરમાં હિંદના પૂર્વ પશ્ચિમ ખૂણા આ બે નદી વાંકે. રેવા અને મહા નદી મળીને હિંદ મૈયાનો કંદોરો, કાશી નાકમાં વાળો ખેરવા વધિલા છિદ્ર પાસેનું મોતી. બીજા બે વાળીતા લંબગોળ વર્તુલને ભે છેડે. હરેવાય છે પંચ-આબ પણ એ પ્રદેશ સાત મોટી નદીઓનો બનેલો છે; એ બધું ત્રિશૂલને બદલે રામશૂલ હથિયાર. સલાહિ ગિરિમાલાનો વાંકે તલવારના વાંકે જેવો છે.

સ્વરશ્રવણ : ધાર્મિક સુરાવલિ. નાકના અખંડ પ્રવાહથી અંતરિક્ષમાં જે સુર નિરેતન બંધાય છે તેનો આત્મા શ્રવણ (=પરમાત્મા) છે. લે તાળી : તેને મંવાદી જીવનશીલા વિસ્તારે છે. જ્ઞાન સેમાધિ પ્રકાશ : લોકોત્તર ત્રિલોક નિયામક કૃતનો પ્રકાશ.

રાજ રતન : ઇતિહાસખાલે પાકેલા કત્તમોત્તમ રાજનીઓમાં શિરોમણિ એવાં આ ત્રણ તહારા ઇતિહાસમાં દીપે છે. ૧૦ નામી : યશસ્વી

૪૭ સામ્રાજ્યશાંતિ : ન્હાનાલાલ ક. હવિ

શ્રી ન્હાનાલાલ અનુષ્ટુપમાં સિદ્ધહસ્ત છે તેથી તેઓ એ છંદ સાથે જે અતિદુર લે છે, તે લેવાનો એમને કોઈ રીતનો હક્ક મળતો નથી. શ્રી ન્હાનાલાલ

ગુજરાતી ભાષા ઉપર સારું પ્રભુત્વ થતાં છે તેથી એઓ શબ્દોનો મોડવામચ-
રવાની, વાક્યરચનાને મોડવામચરવાની અને ખીછ અતિદુરો લે છે, તે લેવાનો
એમને કાંઈ રીતનો ઉક મળી જતો નથી. વિદ્યાપીઠશિક્ષિત વાયકવર્ગનો શિષ્ટ મત
આપણી ભાષા અને આપણા સાહિત્યવાદમય અંગે ખંદાવા માંડતાં હોય તે
એક આખો ઝમાનો વહી જશે. દરમિયાન ઉછરતા લેખકભાઈ ખંદેને ખાસ ચેતતા
રહેવું. શ્રી ન્હાનાલાલે છૂટ લીધી છે માટે તે તો શિષ્ટ ગણાય, એવી એવી બુદ્ધ
ન જ કરવી.

“રાજરાજેન્દ્ર ન્યોજાને” માંથી ગાળી માત્ર ખંડ ૫ માં, ખંડ ૮ માં અને
ખંડ ૯ માંના ખંડોને બે શ્લોક લીધા છે.

૪ હે બૃષ, આપના સામ્રાજ્યનું મંદિર. ૫ ગ્રીસ અને રાત વિષેની આ
વારંવાર સંભળાતી વ્યાખ્યાઓ માત્ર અર્થસત્યો છે; દ્વેષવિશિષ્ટનને પ્રિય કેમકે
કૃપયાગી, સત્યવાંજીએ ત્યાગ્ય.

૩૧ વ્યક્તિત્વ : ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિત્વો, ભિન્ન ભિન્ન પ્રબલ વ્યક્તિઓ. આખા
શ્લોકનો અર્થ અવ્યક્ત શબ્દના અર્થની જેમ અસ્પષ્ટ રહેતાં પણ ન સમન્વય
એવો નથી, પરંતુ ધર્મોમાં પણ વ્યક્તિ વ્યક્તિ બેદોની પાછળ વ્યાપક જે અભેદી
અવ્યક્ત, તે જ ધર્મનું ધર્મત્વ, તે જ કોઈ પણ ધર્મનો આત્મા, તે જ ધર્મ,
સત્ય, ખીજ કૃપાધિરૂપ, વા ગૌણ, વા મિથ્યા, વા દેરાકાશલગ્ન, સનાતન નહીં,
સનાતન તત્ત્વ તો જેટલું સર્વસામાન્ય સર્વેના ગર્ભમાં ગૃહ તે જ,—એમ આજે
ક્યો ધર્મ સ્વીકારે છે વારુ ? અને જે સાચું નથી, સ્પષ્ટ નથી, નક્કર નથી, તેને
અભાંડનું વરેકું સૂત્ર કહેવું એ શબ્દનો ઘોર દુરુપયોગ જ છે. અભાંડમાં એવું
કોઈ સૂત્ર છે જ નહીં એવું કથન કૃપણ કથનથી લેશ પણ ભિન્ન નથી. આમ
કેવળ હુમાહાતા બાચકો ભરવા, ભરાવવા એ રોમાણ્ટિક શૈલીનો
એક મોટો દોષ છે.

૩૮ સીધું : ખંદર, પ્રવાસ પૂરો થતાં છેવટ હતરીને દરવાજું સ્થાન. ૩૯
ચોખંડ : આખી પ્રથ્વી. ૪૧ પંચ : આર્બિટ્રેટર. ગણી કૃપાયું છે, તે બૃહ
સુધારી ગણી વાંચવું. ૪૨ રેશને ઠેકણે રાજેન્દ્ર શબ્દ બે અલ્પવિરામ વચ્ચે.
૪૩ સદાયત્ને શબ્દના બે અર્થ થાય : (૧) થતો યત્ન; (૨) સત્ત પુરુષ-પુરુષોનો
યત્ન. સારો યત્ન એવા અર્થ માટે સાચો શબ્દ—સુયત્ન. સત્પ્રબ સમાસ પણ

ચિન્ત્ય. વળી સુપ્રભ સમાસનો અર્થ સંસ્કૃત પ્રમાણે તો સારી સંતતિ થાય. પ્રભા : ક્ષોઢ, નેશન, દેશવસતી એમ લઈયે તો સુપ્રભ=“સારી પ્રભ” થાય. અને આ તો કીડ છે; (શ્રી ન્હાનાલાલના લખાણમાં એવા હથ દાખલા પણ જરૂરે, જે પેલા સુભાષિતને સંભારી આપે, કે પંરિત સારે, ડોઠ સારે, પણ અર્થદ્વયને તો બ્રહ્માય ખેંઠાંચે નહીં.)

૫૧-૫૪ આવી રચનાઓ અંગ્રેજીમાં સાધારણ છે, અને ગુજરાતીમાં વધતી આવે છે. પણ ખીલું આ જુવો કે શ્રી ન્હાનાલાલ વસ્તુત્વમાં ફરીફરીને સરી પડે છે. ગદ્યને અને વસ્તુત્વને સારો મેળ છે. કવિતાને અને વસ્તુત્વને એટલો નથી. અપદ્યાગદ્ય અને વર્ષલાઠળર ડગલે ડગલે વસ્તુત્વમાં સરી પડતાં જોઈયે છિયે. શ્રી ન્હાનાલાલમાં અપદ્યાગદ્યના ઉપયોગની સાથે વસ્તુત્વમાં સરી પડવાનું વલણ વધું હોય તો તે સમગ્રી રાજ્ય એવો વિકાસ (?) છે. અને આ તો માત્ર સૂચના છે. એને દાખલાદલીલો વડે તપાસવાનું કામ એમના અપદ્યાગદ્યના અભ્યાસીનું છે. હુંકામાં, [ઐતિહાસિક અને રાજપ્રકરણી વિષય ઉપરની કવિતા લખતાં કવિએ જે સામસામાં ભયરયાનોથી ચેતતા રહેવાનું છે : (૧) વાક્ય; (૨) રચણે રચણે માત્ર હકીકતરચનોની ગદ્યાળની (prosaic પ્રોઝેઈક) પંક્તિઓ.]

૪૮ ચક્રવાકમિથુન : મણિરાંકર ૨. ભટ્ટ કાંત.

પ્રથમ પ્રકર, બુદ્ધિપ્રકાશ મે ૧૮૯૦, મહારા વિવરણ સાથે; જેનો મોટો ભાગ શ્રી રામનારાયણ પાઠકે ‘પૂર્વાભાષ’ની એમની સરીક આવૃત્તિમાં આપેલો છે.

૧૧૪ પંક્તિની કૃતિમાં છેલ્લી પંક્તિમાં માત્ર જ નો અ દરવામાં આવે અને એટલી જ ‘સુધારણા’એ એ કૃતિનો આખો ઝોડ એટલો ફરી ભય, કે ‘ક્યહિં અચેતન એક દિસે નહીં’ એ પાઠવાળી નવી રચના અને ‘ક્યહિં જ ચેતન એક દિસે નહીં’ એ પાઠવાળી મૂલ રચનાને જે સામસામાં આશયનાં કાવ્યો ગણવામાં ય અતિશયોક્તિ થાય ભાગ્યે,—એવો ખીલો દાખલો આખા જગતના સાહિત્યમાં નહીં જડે. ‘ક્યહિં જ ચેતન’ લખેલું ત્યારે કર્તા અજ્ઞેયવાદી અને સચ્ચિદાનંદી વિશ્વહિતેચ્છુ ઈશ્વરને બદલે વૈજ્ઞાનિક સમુદ્ધાંતિમાં માનતા હતા. આ વિષે એમના તે વખતના મિત્રોની સ્મૃતિઓ કરતાં વિશેષ ચોક્કસ અને અસંદિગ્ધ પુરાવો એમના એક પ્રકર થયેલ પત્રમાં છે. એમણે શ્રી હરીલાલ

ઝીણાને આ કૃતિને સમગ્રવી સુગમ બને માટે જ લખેલું—“હું ન્યાયી કે દયાળુ કોઈ અધિષ્ઠાતા છે, એમ માનતા જ નથી. પ્રણયમાં જ સુખ હું સમજું છું, અને તે આ જગતમાં સુખી કરતાં દુઃખી વધારે કરે છે.” (તા. ૨-૩-૧૮૬૦, જુલો કાન્તમાલા પૃ. ૩૨૩). એટલે આવા વિષય ઉપરનું કાવ્ય પોતે કેવળ દુરુણાવસાની ચોક્કસ એ જ એમને માટે કહેતી હતું. નાયકનાયિકાનું આખું જીવન એક જ દિવસમાં નિરૂપવાની જાણીતી ક્લાસિકલ વડે એમણે એ જોડાના પ્રેમને અને પ્રેમભોગના સુખને અવધિએ પહોંચાડ્યા, અને પછી “અત્યારેહે નિયત પડતી મોઠ, મોઠાતણી ચે” (શાકુંતલ ૪ શ્લોક ૫ મે) એ ન્યાયે સ્માર્તિક પ્રેમાવગાહનના સુખશિખરની ટોચ ઉપરથી તેમને—વિરહની પ્રેમશૂન્ય રાત્રિનું કરાલ દુઃખ કોઈ પણ રીતે ટાળી શકતું નથી, તો આવા વિશ્વમાં જીવવું જ શાને—એમ શૂન્યભાવિ અંધતામિત્ત આત્મહત્યામાં ધકેલેલી દર્દ, આશા કે પ્રકાશ કે પ્રેમની એક પણ લકીર વિનાનું દુરુણાવસાન સિદ્ધ થયું.

સૂર્યકમલ, ચંદ્રકુમુદ આદિ આદર્શ પ્રેમી યુગ્મો સંસ્કૃત કાવ્યસંપ્રદાયમાં કલ્પેલાં છે (આ જોરાઓના પ્રેમપ્રકારો વચ્ચે ગો. મા. ત્રિ. સરસ્વતીચંદ્ર ૪ થા ભાગમાં એક સ્થલે સૂક્ષ્મ ભેદપ્રભેદ અર્થે છે તે જિજ્ઞાસુએ જોઈ લેવું). ચંદ્રવાહ, ચંદ્રવાદી પણ એક આદર્શ પ્રેમી જોડું છે. અને એ જોડાના જીવનની વિશેષતા આ છે કે દેવયોગે કોઈનો શાપ થતાં પ્રેમી-જીવનનો સાચો સમય રાત, તે તો એમને હરહંમેશ આખી ચે વિયોગમાં જ ગાળવી પડે છે; તે એ પંખીચોનિની વ્યક્તિઓ તો કોઈ બેઠેજિયાને સામ સામે કાંડે કે ખીન્ને એવે સ્થલે એકબીજાને અવાજ તો સાંભળી શકાય એટલે જ અંતરે ઊંડી આખી રાત એકબીજાને આરટવામાં ગાળે છે. કવિએ “આદર્શ પ્રેમી યુગલ”ની ભાવનાને વળગી આ કાવ્યમાંનાં નાયકનાયિકાને માનવીનાં હૃદય અને માનવીની ભાવિકા પ્રિ બધ્યાં છે. માનવીઓના હૃદયમાં પ્રેમની સાથે અને પ્રેમની હરિકાઈ કરતા બીજા મોટા જુરસા પણ હોય, ત્યારે કવિકલ્પના આ નાયકનાયિકાને પ્રેમગય પ્રેમ-નિમગ્ન જ રાખે છે: તેમને ‘રનેહભાલ’ કહે છે. “જમે તે થાવ વિયોગની એક પણ રાત નથી સહેવી-સહેવાય જ કેમ! એ દુરુણાવસાન સાધક વિચારખીજ પણ કાંતે પોતે નવું ઉપજાવેલું નથી, એ ખયાલ આલેખતી કડીઓ જૂના કાળથી કંઈક સાહિત્યમાં હતરી આવેલી જાણીતી છે, તેમાંની એક મેં સાંભળેલી તે મુજબ ઠાંકું છે.

“સાંઝ પડે દિન આથમે, ચક્રી ભેડી રાય,
ચક્રા, ચક્રો જાયે જિહાં સાંઝ ન પડતી હોય !”†

આમ આખું વસ્તુ પરંપરાપ્રાપ્ત છે. કૃતિની વિશેષતા આ કે કૃતિએ તેને અહીં અજ્ઞેયવાદી વા નાસ્તિક વિચારવશણ સાથે શુદ્ધી લીધું છે.

૧૩ નિભૂત = દુષ્ટ, સૌથી દુષ્ટ પડી જઈને, જરાય સંકાય મર્યાદાદિ વિના પૂરેપૂરાં સુખ માણવાને. ૨૩ ઉત્તાન કચ્ચ = તળાવો થયાં હોય એવી ખાઈઓના કાંઠા, દળતા, ભેનળ, લીલોતરીએ ઢવાયલા. તળાવ થતા જેવડી ઊંડી વિશાળ ખાઈ ના હોય અથવા પાણી છીછરાં હોય ત્યાં ધાસ, છેવા વગેરે કાચા ઉગેલાં એટલે પાણી દેખાવા ન પામે, તેવી જગાઓ તે “કાંઠા” નહીં, માત્ર ભેનળ ઢાળવાળી જગાઓ. નિભૂત, ઉદ્ગ્રીવ, સંયત આવડી, ઉત્તાન કચ્ચ, રમૃતિનાશની નૈવનિકા, નિધુર પ્રાણ (ખટુરીહિ સમાસ), આદિ વાળી આ કૃતિ બેશક અતિસંસ્કૃત છે, કાંતની બોહ કૃતિઓથી સરલતામાં કુતરતી છે.

૩૦ હિમચિંદુઓ પાંદરાં ઉપર અને ખડારની ખાનુએ; તેને ચૂસી લઈ રવિહિરણો અંદર ઊંડે લગી ઉતરી જાય છે. ૩૭ વિશુખ = નારીસહજ સન્ન પંખિમાં આરોપવાની કશી જરૂર નહોતી. ૪૬ આ ક્ષણ લગી ભોગ ભોગવવા, પછી પૂરેપૂરી ખંડી, એવો અંકુશ. ૪૭ સરોપ = આરજત, દેવતાઓ, વિદ્યાધર વિદ્યાધરીઓ, જરૂર આંખે ન દેખાતી સૂક્ષ્મ યોનિઓની વ્યક્તિઓ; આખા હિંદમાં વ્યાપેલો આ એક સુંદર નિર્દોષ વડેમ છે કે સંધ્યાસમયે, ગોરજ ચોધારે, આ સર્વ સ્વરથાને જતાં હોય છે, આપણા માથા ઉપર થઈ આકાશના માર્ગે.

૫૦ વિરલ = ઉત્કૃષ્ટ એ અર્થ લેવો. ૫૩ વિરહપણ આવી તો, એમ વિરમૃતિ પડેલો ચીરાય છે. ૫૫ અનુભવે ન છતાં = જુવો કતાંના ઉપલા જ પત્રનો બીલો ભાગ (કાંતમાળા). વિરહ આવ્યો તો એ વિચાર ક્ષણવાર એટલો પ્રબલ બની જાય છે કે જોઈ “યામિની, હુખ, કલ, પ્રાણીઓની કોર ચીસો વગેરે” ને સાક્ષાત્ અનુભવે છે. આખો દિવસ દર રાખેલી રમૃતિઓની એક ક્ષણ

---

† શ્રી રા. વિ. પા. ચોતાની ટીકામાં રાંકે છે તે સંસ્કૃત શ્લોકમાંની “ભ્રમતિ વિહગસાર્યાન...” પંક્તિ સ્પષ્ટ કહે છે કે એ શ્લોકના કૃતિએ વર્ણવેલી દશા ઉપલી કડી વર્ણવે છે તે દશા ખેલવાની છે.

તો બાણે વળગી પડી પોતાના ગાઢ આશ્લેષે ભયગ્રી મારે છે ! આ કડી ૧૫-૧૬ મધ્યમાં મૂકી છે સાહિપ્રાય; અને આખી રચનાને—અહીં લગીનાં પ્રેમાનંદના ઉત્સાહી વર્ણન છતાં પણ કુરુણપ્રધાન બનાવે છે.

૬૦ કોઈ નિર્દોષના ક્રૂર પંઝે મોત, બંધન, આદિના. મંદ્ર : ડીપ, હોહો, રમ્પલંગ, એવો અર્થ લેવો; જો કે આપણી ભાષામાં આ શબ્દ ધણુખરું પડી જિંગ, આર્મિંગ વગેરે અર્થમાં વપરાય છે, તેવા અર્થ સાથે ‘શોર’ શબ્દનો મેળ ન મળે. ૬૨ ઉન્મત્ત : ઉન્ અને મત્તની વચ્ચે યતિસ્થાન છે. આવી રચના સંસ્કૃત કવિતામાં ય મળશે; અને અહીં તો ઉન્મત્તતાના શાબ્દિક પરધા લેખે સાહિપ્રાય પણ ગણાવાને પાત્ર. ૧૧ મી પંક્તિ દુર્બોધ છે. ૧૮૬૦ માં અર્થ કરેલો રા. વિ. પા. માં ૨૦૨ મે પાને છે. ‘આબસ’ ને બદલે આજે કહીશ—નહોર સર્વવ્યાપી સત્ત્વના આવા આવા કામા જોવા પડે, જોયા જ કરવા પડે તેથી સુકોમલ ચિત્તોમાં વ્યાપી જતી મૂઢતા આદિની અસહ્ય અવસ્થા. ૭૩-૭૪ પ્રેમ જીવન દેહકાયે દ્વિધાવિભક્તિ પણ બીજી બધી રીતે અદ્વિત સાથે છે. યુગલ ક્રિયામાં હાથ ટોચે ચડી બંધ છે. આખા વિશ્વ પર નજર ફેરવે લે. શન્ય ! શન્ય ! પ્રેમ-રસ-જેવી કોઈ ચીજ ન મળે ! કેવળ જડતા-પાપાણો જ ! ૮૭ રસકોશ ગણિયે તે વાદળીઓ પણ આછાં ધાળાં જેવી લૂલી, ઈચ્છા કે નિશાન વિના, જ્યાં ને ત્યાં તણાયા કરતી ! સંમૂઢ બની બંધ છે. ૮૨ ધૃતિ = ધૈર્ય.

કૃત્તિમાં કેટલાક અંશ અતિ આકરા છે, તથાપિ વર્ણનને સમગ્રે લેતાં કહી શકાય કે ક્તર્તા અજ્ઞેયવાદથી પણ આગળ નથી જતો; વિશ્વલીલાના કારણોમાં એક સત્ત્વ તો અતિબલિષ્ઠની સાથે રાક્ષસી (રાય બોલિકલ) પણ છે વા હરો વા હોય તો નવાઈ નહીં એમ માનનારો તો નથી. વિશ્વમાં જડતા, હેત્યશન્યતા, પ્રેમહીનતા જ આરોપીને ક્તર્તા અટકી બંધ છે. પ્રેમાભાવ અને રસશન્યતાથી આગળ ધપી નિર્ઘય, નિષ્કુર, સર્વાલક્ષી રાક્ષસતાનો આરોપ ક્તર્તા કરતો જણાતો નથી. એટલે અતિ આકરા અંશો લાગે તેને પણ આ મર્યાદિત અર્થમાં ખેસાડી લેવા. આગળ પંક્તિ ૧૦૨ પણ જુવો. ત્યાં આ આ ઐશ્વર્ય = આવા વિશ્વતંત્રમાં એટલો જ અર્થ છે.

૮૬-૯૦-૧૦૧ વિધિશાપ જેવું કશું જ ના હોય, સૂર્ય આથમતો જ ના હોય, જરાક તો રસાદ્રંતા હોય, એવી સૃષ્ટિમાં ચાલોને, એમ ચંદ્રી પોતાના

નાથને વીનવે છે. ચક્રો રોકું ધુણાવે છે. સુષ્ટિ જે છે તે આ : આમાં તો મુવ નહક પ્રદેશો છે, જ્યાં સૂર્ય ક્ષિતિજ ઉપર લાંબો સમય રહે છે, તો તે પ્રદેશોમાં એ લાંબા દિવસો પછી રાતો પણ એટલી જ લાંબી હોય છે. તો ચાલો જીવન અને વિરહ બેયનો એક સાથે જ અંત આણી દઇએ. જો જીવનું=વેઠું તો ન જીવનું ન વેઠું એ બેવડો નફાર એક સાથે સાધિયે.* ૧૦૫ ગહન : મૃત્યુની અંધારી અતલ ખીણ. ૧૦૨ પછીનાં * * ચિહ્ન જોડું એમના નિર્ણયનો અમલ કરે છે, તે એમનું ઝડપીપણું અમલ કાળો ચાલ્યું એમ સૂચવવાને છે. ૧૦૩-૪ ભાસ : પોતે આ વિશ્વમાં અનુભવેલું તેથી જુદી જાતના હાસ્યયુક્ત આનંદદાયી પ્રકાશનો ભાસ. ૧૦૭ પ્રકાશ : એ નવી જાતનું ભાસનું હોય છે તે તેજ. પરંતુ—
Alas! “the fancy cannot cheat so well As she is famed to do, deceiving elf.” એ ભાસ માત્ર છે, આ “અવર” અને “ધન્ય હાસ્યયુક્ત” ભાસતી દુનિયા પણ જે છોડી દીધી તેના જેવી જ છે, તે જ છે, અહીં પણ “પાપાણો” જ છે. અહીં ક્યાંય ચેતન નામે છે નહીં. એ પંક્તિથી મૂલ્ય કૃતિ પૂરી થાય છે.

પછી ક્વૌંટીડનબોગી અને ઈશ્વરશ્રદ્ધાળુ બન્યા, એમની કવિતાઓનો પોતે છાપવા માટે સંગ્રહ કર્યો ત્યારે પોતાની આગલી અવસ્થાની કવિતાઓ એમને ખૂંચવા લાગી. સૌથી વિશેષ ખૂંચી આ, કેમ કે આમાં ઈશ્વર નથી, પ્રેમ, આશા આદિને આકંઠ સાથે નિરૂપેલો હતો. અને “ભાસ” શબ્દ કે “પાપાણો” આદિ આકંઠ, આપવાતનો નિર્ણય કે ખીજુ કશુંય એમણે ન ફેરવ્યું, એક માત્ર છદ્દની લીટીમાં જ અક્ષર ફેરવીને એ લખ્યો, અને આ કૃતિને આ નવા પાઠ સાથે પ્રકટ કરવા ઠરાવ્યું તે મુજબ એ પૂર્વાધાપમાં એમના મૃત્યુ પછી પ્રકટ થઇ.

આ હકીકત છે, મલ કૃતિનો આશય, મૂલ પાઠનો આગ્રહ અંશે સાથે મેળ રૂપરૂ છે. આખી કૃતિ એ પાઠમાં જ ફેરવી રીતે પરિણમે છે. નવો પાઠ

* હાલ્ય ઉપરથી કવિના પોતાના જીવન વિષે એક સવાલ ડોક એવો છે. પહેલી પત્નીના મૃત્યુ પછી, આ કૃતિ રચી તે અરસામાં, કે ખીજે કોઈ કાળે કવિને પોતાને આત્મહત્યા કરવાનો અચાલ આવેલો ખરો? જ. અ. થની ‘સોરોઝ ઓઃ વર્ધર’ નવલિકા મણિભાઈના અતિપ્રિય પુસ્તકોમાંની એક હતી. તે એમણે આ કૃતિની રચના પહેલાં વાંચી લીધેલી. એમાં વર્ણવેલો છે તેજો કોઇ અનુભવ અને માનસપલટો કવિને થયેલ ખરો? ન બને.

એવો સુસંગત છે જ નહીં. વળી એ નવા પાઠને વળગતાં, આ વિચિત્ર પરિણામ આવે છે, કે મણિબાઈએ આ ફેરફાર કરતાં આ બધા વિધે કેટલો અને કેવો વિચાર કર્યો હશે કે ‘એ વાંચનારા ફોફા લેશે રતો’ એમ કશો જ કર્યો નહીં હોય, તે પણ સમગ્રાણું નથી.

શ્રી. રા. વિ. પાઠક નવા પાઠનો પક્ષ ખેંચી એ રૂપની આખી કૃતિના ધ્વનિ વિધે લખે છે, “પ્રેમની ખાતર આત્મભોગ આપ્યો તેથી” એમને સત્યજ્ઞાન થવા પામ્યું, એમ લખે છે, તે ગાંઠની ક્લપના ગણાવાને જ પાત્ર છે....પણ એમની એ વક્રીલાત એમના પોતાના શબ્દોમાં જ વાચકે પૂરેપૂરી તપાસી પોતાનો મત બાંધવો.

કૃતિ ‘વસંતવિજય’ થી કુતરની ગણાવાને પાત્ર. વસંતવિજય વિષય, વારતવિક્રાંત, સમૃદ્ધિ ત્રણેમાં થયે.

૪૯ દશરથનો અન્તકાળ : ગણપતલાલ ભાવસાર.

૧ નિદાઘ : તાપ. ૭ મુક્ત : નિરઘ્ર. ૧૫ તપન : સૂર્ય. ૨૨ આકાશમાંના તારા સંધ્યાના નમતા અંધકારમાં દેખાતા તે કરતાં તેમનાં સરથમાંનાં પ્રતિબિંબ વધારે ચોદખાં દેખાતાં, તે નહોતું સરથનીર આકાશને તેજોદાન કરી રહ્યું હતું. ૨૭ આટલું બોલતાં મરણપથારીએ પડેલા દશરથને ગળે સોસ પડે છે એટલે કૈકેયીને કહે છે; દીપ્ત પાળી પા.

૪૬ ને—અને હાય રે! (૧) વધુ બોલવાની શક્તિ જ રહેતી નથી એટલે આમ બોલી જવાય છે; (૨) મૃગ ધારેલો તે તો—અરે રે મહારાં કરમ!—શ્રવણુ બ્રાહ્મણપુત્ર હતો, જેના અંધ માળાપે દીધેલા શાખને લઇને તો અત્યારે આ દશા થઈ!—જેનો ઉપાય જ નથી.

બોલે છે તે તમામ સાદા, સીધા, સુંદર વનવર્ણનના જ બોલ બોલે છે. ધીરે ધીરે, વિગતે વિગતે, આખું ચિત્ર ચિતરે છે. જે કહેવાનું છે તે અનુક્રમ જ રહે છે તથાપિ પૂરેપૂરું કહેવાઈ નય છે; અને કહી શક્યાં હોત તે કરતાં ઘણી વધારે કુણ્ણતાથી. કવિતાનો શ્રેષ્ઠ ગુણ કે કવિનું પરમ સાધન અહીંઆ નાયકનું તદન કંઠરની મીન બને છે.

૫૦ એક તોડેલી ડાળ : બલવંતરાય કે. હાકોર.

પંક્તિ ૨૦મીમાં પૃથ્વીનો પ્રથમ અષ્ટવર્ણી ખંડ ભેવડીને પંક્તિ બાંધી છે.

૪ જ્યોત્સ્ના : પ્રકાશ. ૫ સ્મૃત : સમ્મત. ૮ જૈહર : જૈહરનો ડંડો યુદ્ધ દરમિયાન તેમાંના સૈનિકોને માટે જ અને છેલ્લો મારીને મરવાનો ધસારો કરવા માટેનો, તે જ કેસરિયાનો ડંડો. અહીં માટે એ શબ્દ ખોટો કહેનારા ન. ભો. દિ. અને કે. હ. ધું. જેવા પ્રાંદેસરોએ પોતે સાચા જ હોવા જોઈ એ વલણમાં જરા મંદ પડી મહને પૂછ્યું હોત, તો હું એમને કહી શકત-આ તો ઉપમા જ અથવા સાદૃશ્ય છે. જેવી રીતે જૈહરનો આદેશ કે નિર્ણય થતાં કોઈ પણ સૈનિક આગળ ધાયા વિના ન રહે, તેવી રીતે...આવી તો એ બે ય “આચાર્યો”એ ‘ભણકાર’ ભણાવતાં એવાર ભૂલો કરેલી.

૨૦ સખી : નાયકની પત્ની, નાયકની યોડી બે ય અન્યોન્ય સખી.

૨૨ વૃક્ષો કેમ કે હુમલો એવો ખલિષ્ટ હતો કે લક્ષ્મણાયક કંમરના બધાને જ દેશના દરેક ભાગમાંથી એકઠમ થઈ જવું પડેલું.

૨૭ દુર્ગ : પિંડ પહાડીઓ, ખાઈખર ‘પાસ’ જેવી ઘાટીઓ, વગેરે.

૩૧ જૂનો પાંદે ઉતરતો નથી.*

૩૮ નિબન્યાશ્વાસન : આવા સંધિપ્રયોગો સામે હવે ટીક થવા લાગી છે, તે અનુચિત છે. બેશક સંસ્કૃતમાં ચાલે (બલદે આવશ્યક) તે તમામ સંધિ-પ્રયોગો શિષ્ટ ગુજરાતી લખાણમાં આવી શકે. પણ અતિ સામાન્ય અને આપણી વાતચિતમાં પણ કુદરતી રીતે થઈ જતા સંધિઓ આપણા વૈચારણ્યોએ નોંધવા ઘટે અને તેથી કંઈક વિશેષ જૂઠું સંસ્કૃત શૈલિના ગુજરાતી શિષ્ટ લખાણોમાં ઉચિત રથાને લઈ શકાય. ૩૯ વિપત્તિમાં સંભારતા એ ધૈર્ય બક્ષે છે.

૪૩ પછીની પંક્તિઓ ભણકાર (૪૨) માં રહેલી વાર જ પ્રકટ થયેલ અહીં ઉમેરી લીધી છે. ત્યાં કૃતિમથાળે શિરસ્ત્ર (મેટો) પણ મુક્યો છે— ‘દ્રોર લેયરડ વિલ ફાઈટ ઓફ ડેમ્સ મરટ વીપ’ (અનુવાદ—અમીરો ધુળવે ધરા સમરરસિયા ન સુકાય તેણે જલો યુવતિજનનાં). ૪૭ ભગિની : આ નાયકને. ૫૦ ઉરસાથી : નાયક.

૫૧ વીરની વિદાય : ન્હાનાલાલ દ. કવિ.

રસ આવાં સર્વાંગસમ્પૂર્ણ ગીત ગુજરાતીમાં બહુ ઓછાં છે. બાપા, સ્વરવ્યંગનયોજના, પ્રાસ, લય અને વિરામ, તાલ અને સુરાવલિ, વાચ્યાર્થ અને સાથે સાથે આવતાં ઘેરાં આછાં સૂચનો, કાઈ પણ અંગ તપાસો; ક્યાંય ખામી બતાવી શકશો ? આનો રસ ? શૃંગારની તો છાંટ જ છે; નાયકનાયિકા નવલોહિયાં છે એટલું બતાવવા પુરતી કરુણના ઘેરા ઓળાને પણ દાબી રાખવાને સમર્થ એવો મહાન સભર અને તેથી શાન્ત વીર આ કાવ્ય અને ગીતનો રસ છે. આવી બાબતમાં ખુલાસો કરવો કે ચર્ચામાં ઉતરવું વૃથા છે; સૌએ જાતે મનન કરીને પોતપોતાનું મત બાંધવું. આ વીર આટલો સમર્થ, સભર, અને શાન્ત શાને ? કર્તવ્યનિષ્ઠાબળે : ક્ષત્રિય ક્ષત્રિયાળીનો ધર્મ આ જ, એવા દૃઢ સંસ્કૃતિવાદસાના બળે.

૧ કેસરભીના કેસરિયાં કરવાને સજ્જ થયેલા એવા અર્થ નથી. કેસરિયાંનો સમય તો બહુ મોંઘા આવે. શત્રુ સામે ચડી જવાને સજ્જ એટલો જ અર્થ છે. દુરમન અને આપણા વચ્ચે યુદ્ધાંથી કારમો જંગ મંડાયો છે, પણ સૌથી ઉપર હજી મહારાજના દુન્દુભિ ગરગઈ છે, જે તદ્દમારા જેવા સામન્તો અને વીરોને વિજયપ્રયાણ માટે હાકલ કરી રહ્યા છે.

૩ પુર શહેર-શહેરો બંગાય છે, બેળાવામાં છે. મહોલાતો-કેટલીક-હાલી લીલી છે; સામન્તોની રાજ્યઓની એમ લેવું. હિનરાર્થ સાદાર્થ અને સાથે અર્થ-સમ્ભારમાં વખાણપાત્ર છે; લગભગ બધું બંડિત થઈ ગયું છે, થવામાં છે, જેમ જંગલું કારમાખણું વધતું જાય છે તેમ વધારે ઉત્સાહ અને દૃઢતાથી આગળ ધસીને ખપી જતા વીર સુપુત્રોની કીરત, તે એક જ અખંડ પ્રકાશી રહે છે. મૃત્યુના મોંમાં ધસી ધસીને અમરતા વરે, મૃત્યુને જ પોતાનો અમર મિનાર બનાવી લે, તે કીર્તિ.

૪ સાંકળી સાંકળેલી. અથવા બાબતરને નાન્યતર વતિનો રાખે રાંખવો તો વજની સાંકળીઓવાળું બાબતર. ખેલવાં કે ખેલવા ? બંને ચાલશે.

૭ શૂરાં, શૂરા, કે શૂર ? શૂરાં જ લેઈએ; વીરપત્નીઓ પોતાના ખપી ગયેલા પતિઓ પાછળ સતી થઈને એમને મળે, તે સુરંગગનો ધાર. ૮ ફાગ

સૃંગારના ઉદ્દેશ્ય, તૃત્ય, ગીત, રંગ, વગેરે. જયકલગી જશ મેળવ્યાની નિશાની રૂપ કલગી. રાજમુગટ : રાજ (રાજ્ય) ના મુગટમણિ, મુખાત્ર મુગટ. વીરુને વીરો અને વીરપત્નીઓને. ૯ વાધો સિધાનો, કંતેહ !

પર અભિમન્યુનું વીરોચિત મૃત્યુ : મનમુખલાલ મ. ઝવેરી

“અભિમન્યુ” નામે જા કડીના કાવ્યની છેલ્લી ૧૪ અહીં લીધી છે. મૂલમાં કડી રેનો છેલ્લો શબ્દ ‘ભીમનાદે’ છે; કડી ૫ માં ‘આયત્યા’ છે; ૧૩ માં ‘અપ્સરા’ એકવચને છે, અને ક્રિયાપદો ભૂતકાલનાં છે; અહીં ઉતારતાં આઠસા કેવલ શાબ્દિક ફેરફાર કર્યા છે.

૨ તોમર લોહગદા કે સાંગ. ધાતધાતે દરેક પ્રહારે. ૪ તાત દુઃશાસન. એનો પુત્ર દ્વૈશાસનિ; સુભદ્રાપુત્ર સૌભદ્ર-અભિમન્યુ. ૫ મુલ ગદા હીક નથી. ૯ ભીમ ગદા, ભીપણ મહામોડી અને વજ્ર જેવી ગદા. ૧૩ કુરુકુલાંકુર આ શબ્દની અહીં યોગના અર્પણ ઔચિત્યવાળી છે; અર્થ કુરુકુલનો અંકુર એટલો જ છે, પણ એના અપ્રાજના કલંક, કુલાંગાર, કુરકુરિયું, જેવા શબ્દો સાથે સામ્યથી વાચક નિન્દાનો ધ્વનિ પણ પકડી લે છે. આમ વિજેતાને ન નિન્દાય એ નીતિ અર્થમાં પાળીને પણ કવિ શાબ્દિક છલે તેને નિન્દે છે. લાઠીબલ દુઃશાસનના પરિણામનો ઠાંઠો પણ પોતાને ઉડે નહીં એવી રીતે લાઠીબલ કરવું હોય તેવા માણસને આ કવિત્વરીતિની ઢાલ કપયોગી અરી. ૧૩ જનકઃ અર્જુન. મરતાં પણ અભિમન્યુ પિતાની ધર્મકાર્યે ગેરહાજરીમાં તેના કર્તવ્યમાં યથાશક્તિ ધૂમ્પી, ઝંખમ્પી, ખપી જતાં કૃતકૃત્યતાને આનંદ અનુભવતો સ્વર્ગે ગયો. ઉત્કંઠી આતુરતાને લીધે રોક આગળ આગળ ધપાવતી. અમરકુમુમ નન્દન-પનનાં, દેવોનાં. વીર્ય અસાધારણ માટે બહુવચને. ૧૪ મૃત્યુમાં આનન્દતા એ વીરના મૃત્યુથી આખો વિશ્વે શોક અનુભવ્યો.

પ૩ તારામૈત્રક : સુરસિંહજી ત. ગોહેલ કલાપી.

“હમીરજી ગોહેલ” એ અપૂર્ણ મહાકાવ્ય (એપિક)ના પ્રથમ સર્ગ-તારામૈત્રક-માં બે કડીનું મંગલાચરણ છે, કડી ૩ થી ૨૦ માં પ્રભાતે હમીરજીનું ચિત્ર છે, અને કડી ૨૧ થી ૪૨ માં નાયક અને નાયિકા (વેગરા ભીલની પુત્રી) અન્દાના અન્યોન્ય દર્શનનું આ બીજું ચિત્ર છે, તે ૨૨ કડીમાંથી અહીં ચાર

છોડી દીધી છે. આવાં સર્વાંગનિર્મલ પ્રેમચિત્ર ગુજરાતી કવિતામાં અતિવિરલ છે. વર્ણનની ગતિ મન્દ છે, પણ તે આવા વિષયમાં દોષ નથી.

૧ આ ઝખક ઝખકનું કારણ કી ટ થી માં છે. રોા મુખો. ૩ ઝરી તસર; આગળ પણ. હલેરી લહર, પ જ થણા છે. નયનો, દિલ, પાંખ-નાયકનાં; જે તે-નાયિકા. ૬ વહન નાયિકાનું. ૭ નયન કોઈ પણ આંખ, કોઈની પણ આંખ. નાયક આવા તરંગ કરે છે. આતું અનેકે કંઈ જોતાં ક્ષણ થોડી એ સર્જવાને માટે સરજનહારનો કપકાર કોણ ન ગાય ? દુનિયામાં આવી આવી સુંદરતા છે તેથી મગર પણ કોણ ન થાય ? કાણ ન હરખે ? ૮ નવયૌવનમાં મુગ્ધ કન્યા અને હુસુમકળી ખંનેને નાનુકે સુરખતાથી વર્ણવ્યાં છે. ૯ બહુ ઇપમાં નવયૌવનની કીટામય ઉચ્ચમૃદુ લાવણ્યવતી છલોછલ રસીકી સ્વતંત્ર દશા હોય, અને તે દશામાં કોઈ તાન નહું ધારણા-સ્થાન આવી મળતાં એ ઉચ્ચ-મૃદુકીટા, લાવણ્ય, સ્વતંત્રતા આદિ તમામ હૃદયના કીટાણુમાં કૂતરી જાય, ત્યાં જ એકાગ્ર થાય, એવી મુગ્ધા યુવતીને આવી દશામાં જોનાર નેત્ર અને હૃદય બંને ને ગમે તેનાં હોય પણ તેમને એ યુવતીનું તાન લાગ્યા વગર, તે એ યુવતીમાં એકાગ્ર થયા વગર રહી જ શકે નહીં. આને દુર્બોધ રચના હૃદયો કે અતિ નાનુકે જ હૃદયો ? ૧૦ ખડકે જગત કેરું જગતમાં ખડકે જેવું ગણાવાને યાગ્ય ખડકનું જ રૂપક ઘટે એવું આ થોડાનું હૃદય. આહીં દુર્બોધતાનો દોષ છે ખરો. એ હૃદય પણ આ ક્ષણે તો સ્નેહરસના વિપુલ (વિશ્વવ્યાપી) ધોધમાં રસમય બનીને વહી રહ્યું છે. સ્નેહધોધ વિશ્વવ્યાપી છે. એ મંતવ્ય ક્ષતિને અતિપરિચિત હોવાથી જ આહીં અનુક્ત રહી ગયું છે, અને કીટીની દુર્બોધતા વધી છે. આટલું સમજતાં વળી સુઝે એમ છે કે આહીં ક્ષતિએ કો ચેલા બાળીતા એ અર્થમાં વાપર્યું છે. ૧૧ એ ભોળી મૃદુ આંખડી નાયિકાની. ૧૨ ચોટલાની અસાધારણ લંબાઈ વર્ણવી છે. અલકે અલકલટ. ૧૩ આ તારામંત્રકમાં પ્રથમ નાયિકા મોટી પડી, પછી નાયક, એમ વર્ણવેલું છે; કલિદાસના શાકુંતલમાં પ્રથમ અંકમાં છે તેથી બિત્ર ક્રમે. લગભગ સાથે અન્યોન્યાકર્ષણ થઈ જાય, પછી કોને એકે ક્ષણ બેઠું થવા પામ્યું, એ તો પ્રેમી યુગલને બહાલી રસિક હોટ માત્ર છે. ૧૪ આંમુડાં રસબિન્દુઓ, રમે રમૂલ આંસુનો અર્થ કરતા. ૧૬ તાજું તાજગીવાળું, નાયિકાને અન્તર્યે જ લગ્નવતની સુરખી થઈ આવી, જેથી વધારે મોહક બની; નાયકને પ્રાપ્ત પ્રાપ્તવ્ય એ જ્ઞાન રામેશમ વ્યાપનાં-અન્તર્યે જ-જન્મારો ધરીને કરવું છે પણ હું એ અરુપ

વૈરાગ્ય જેવી દશા સરી ગઈ, તાજગી અને હૃમંગ બ્યાપી રહ્યાં. કહીને ઉત્તરાર્ધ
 “વિશેષાર્થમાંથી સામાન્યાર્થ” એ કપના અર્થાન્તરન્યાસ નામે જાણીતા
 અક્ષરોના સારો દાખલો છે. ૧૭ ક્રુજે છે એમ અન્વય છે. ૧૮ બદુ (૧)
 નાયિકાનો બદુ (૨) નાયકનો બદુ (૩,૪) કામદેવનો કદાચ બદુ (૧,૨) બંનેનો
 સામસામે એમ લેવું વધારે સારું. બંનેએ સામસામે બદુ પ્રસાર્યો, સામસામા
 બદુમાં સપડાઈ ગયાં.

૫૪ અજબ તાર ખેંચ્યાં અહીં : અતુરભાઈ ઉ. પટેલ.

સાંભળ્યું છે કે આ કવિએ ભર્મિંદો વગેરે અનેક કૃતિઓ લખી છે પરંતુ
 આમાં પ્રકટ કરવા જેવું છે શું એવી વિનમ્રતાથી ચોપડી બહાર પાડતા નથી.
 આસિદ્ધા, દીવાળી અંદો આદિમાં યજ્ઞવલ્કે જ મોકલે છે. આમ્યજીવનની કુદરતમાં
 અને કુદીનતાની મર્યાદાઓમાં સ્ફુરતો કિશોરકિશોરી પ્રેમ રમણીયસુંદર
 વિગતે આલેખ્યો છે. શેષ અવશેષ. આ પહેલી કહી શબ્દાલુ છે : મનરંજતો
 અને રમણીય; અતલ અને ગંભીર; વિશાલ અને મહા; પણ આરંભદશાની
 કૃતિમાં શબ્દાલુતા તો હોય. કુંદ મોગરો. પાણી ભરતી કિશોરીઓ કુવાને ઘેરી
 રહે, કુવાની આસપાસ ડોકી રહે, અને એમની વાતો મચેલી જ રહે. થોડા
 કુંદગુલમોમાં એક ગુલછડી “ભણે પણ જુદી તરે” છે.

મધુ મીઠી. કપલી કહીના કિશોરીજૂથ અને આ કહીના કિશોરજૂથનાં
 વર્ણનો પૂરતાં લિન્ન અને એક્સરમાં રુચિકર છે. બંદીધોતિયાં સાદાં હોય,
 જોળી, સુંદરી, ધાધરી અક્ષરકૃત હોય, તેમ કિશોરીજૂથવર્ણન અક્ષરકૃત છે, એ
 વિશિષ્ટતા ઉચિત જ છે. અળવે લીલાચ્છે; રેડતાં સાથે સંબંધ છે. વીજસંદે-
 શડાથી થતો આનંદ સખીઓને જોવા દેવાય નહીં અને ઢાંકેલો રહે પણ નહીં,
 એનું રમ્ય વર્ણન લગ્નની સંધ્યા સાથે સરખામણીથી વધારે રમ્ય લાગે છે.
 આખા ચિત્રનું મધ્યભિન્દુ આ કહી છે. અજબ તાર ખેંચ્યાં, સ્વપનવારિસીંચ્યાં,
 એ શબ્દક્રમમાં કવિતાને ભેદતી લયવાળી મિતાશરતાના સારા નમૂના છે. કિશોર
 વયની ઝીણી ઝીણી, સ્પષ્ટસ્પષ્ટ, એકબીજામાં શુંચવાતી, અથડાતી આશા અને
 ઉલ્લાસપ્રધાન ભર્મિંદોના વારંવાર મનોહર લાલીગળ ચિત્ર પાડ્યું છે. આ
 લેખકની કાદક સૌન્દર્ય પણ સારી છે. અહીં તો કૃતિને કિર્મીડી ગણિયે તોપણ
 દરેક બંદ ૧૩ લીટીનો જ થાય છે.

પપ સખી મેં હલ્પી'તી—હમાશંકર જે. જોધી.

ખેલો આશ્ચિત્ત વખતે મળે અર્વાચીન સુરુચિને અનુરૂપ પ્રેમકાવ્યોના નમૂના બહુ થોડા મળ્યા હતા. નવી કવિતાએ આ ખોટ ઝરખથી પૂરી નાખવા માંડી છે. ૨ નિતરતી, નીતારેલી (નીતરી) રેડતી. ૪ જતી, ચાલી જતી તે પછી પણ. મોદમદિરા : માદક મસ્તી જેવો આનંદ. કલ્પનાથી ખેલો અંખના (ફરીફરીને વાંછના), સૌથી ખેલો વાંછના. ૭ પ્રતિખિંબે પ્રતિ પ્રતિખિંબે : દર્શને દર્શને, એમ લેવું; જે કે એમ સ્પષ્ટ કહું નથી. ૮ સુરભિ : સુવાસ : સુરૂતીએ સકર્મક ક્રિયાપદનું કર્મ. સ્વપ્ન અને દિન વચ્ચે દેખીતો વિરોધ, તેથી તો શકે શબ્દ જરૂરી, દિવાસ્વપ્ને શક્ય તેવી—કલ્પિત દોઈ શકે એટલી બધી મનોહર સુવાસ. ૯ પ્રતિમા : પૂંતળી જેની દરેક હીલચાલ લીલામય, રસિક, અનેરી. ૧૦ વળી કોઈનું પણ અનુકરણ નહીં, બીજી કોઈની સ્મૃતિને જગાડે એવી પણ નહીં; હીલચાલ, હાવભાવ, આકારધંગિત, વમામ એનાં પોતી-હાં જ; આત્માત્મ આત્મધોતક, અને વળી સુદમાર. સ્વપ્ન : અહીં અભિલાષ, મનોરથ, આદર્શ, ભાવના આદિ; ડ્રીમિંગ્સ, એસ્પિરેશન્સ, આઇડીયલ્સ. અને હપરાંત આ મહત્ત્વનું લક્ષણ પણ એનામાં ખરું કે એ માત્ર વિલાસવસ્તુ કે રમકડું કે ઝનાના બીબી નહીં તો, જગજગ રમણે સહચરી રમાળી, વીજળી જેવી હિસાહપ્રેરક બેઠે. ૧૪ હૈયાંની રચના—જોલહાર : હૃદયગમ હૃદયમૂર્તિ.

પંડ તે રમ્ય રાત્રે : ત્રિભુવન પુ. લુહાર મુન્દરમ,

૭ હાર્ય : જોગવવા યોગ્ય, કામોત્તેજક. સુદરતાએ દિગ્મૂલ જેવો થઈ ગયો.

૧૮ મૂહતા (મીન) ના વાતાવરણમાં દિગ્મૂહતારૂપ ખરડે. રૂપ રમણીય-ગાત્રે, અન્વય જણાવે છે, આ રથએ આ સમાસ છે અને સંબોધન છે. પણ રમણીયાણિ ગાત્રાણિ યર્યા : સા રમણીયગાત્રી (રમણીયગાત્રા જોટું); એટલે સંબોધન વિલક્ષિતનું રૂપ રમણીયગાત્રિ સાચું અને ગાત્રે જોટું. કવિએ આ કશી પરવા રાખી નહીં અને રાત્રે સાથે પ્રાસ સાધી લીધો. બીજી લીટીમાં એ જ એ શબ્દો છે, પણ ત્યાં સમાસ નથી, બે છંદ લેવાના છે, એટલે ત્યાં વાંચો પણ નથી.

૫૭ આપણી રાત : મણિશંકર ૨. ભટ્ટ કાંત.

ખીજ પત્ની, એમનાં ઉછરેલાં સંતાનોની માતા એમની આગળ સીધાવી ગયેલ, નર્મદાનું આ રતોત્ર યુદ્ધરાતના દાંપત્યજીવનનુભવનો કવિતાકલાના આકાશમાં અમર અનુપમ તારો જળકાવે છે. મણિશંકરનો પોતાનો સિદ્ધાંત હતો કે માત્ર અંગત વીતકોની કવિતા તે કવિતા નહીં; એવી કવિતા રચનારો કવિ ના ગણાય. અતિ ઊંડી દુઃખતા આગ ચિંતને ધોવાઈ ધોવાઈ શાંત, સુંદર રૂપે જ રવચંપ્રકાશ ઝળી રહે. એવી એમની જ એકથી વધારે કૃતિઓ આ સિદ્ધાંતનું સત્ય મર્યાદિત જ હોવાનું સાબીત કરે છે.

આખા દાંપત્યજીવનને એક પૂર્ણિમાની રઠિયાળી રાત લેખે નિરૂપતો કવિ એ એક જ રૂપકમાં પોતાના ધર્મ, પ્રેમ, આદિ વિષેનાં દૃઢમંતવ્યો કવિતાના આત્માના ધ્વનિ લેખે જણાવી દે છે. ૨ અંદ્રમા : ઈશ્વર ? પતિપત્નીનો પ્રેમ ? તારા : ખીન્ન પૂજ્ય સત્ત્વો ? ખીન્ન કૌટુંબિક પ્રેમો ? કવિતાનો પ્રદેશ ક્યનથી ઘણો વધારે વિશાળ છે; સ્પષ્ટ ક્યનોની મર્યાદા બહાર સૂચનોના પ્રદેશ વધારે વિશાળ છે. પરંતુ શબ્દસાધિત સૂચનો કેટલેક અંશે સાકાર તો હોઈ શકે; સંગીતના કેવલ લયસુરસાધિત સૂચનો માત્ર ઊર્મિપોષક; તેમનો પ્રદેશ આની મર્યાદાઓથી પણ બહારનો અને લગભગ અમર્યાદ, સંવેદના અને અસંવેદનોના સંધિમાં મળી જતો. અને આ કૃતિ તો કવિતા અને ગીત બંને છે. પણ ગેય કવિતા વિષે એક આગલા વિવરણમાં આવી ગયું છે. આવી કૃતિઓમાં આહીની પંક્તિ પર પંક્તિની અસ્પૃશ્યતાઓ તે દોષ નથી, કેમ કે સ્ફુટ આકાર, કૃત્ય પરિણામ આદિ કશું આલેખવાનો ઉદ્દેશ જ નથી. ૧૧ રમર (૧) રમૃતિ (૨) કામદેવ. ૧૩ આશકો : પ્રેમીઓ, મિત્રો, સંબંધીઓ. ૧૬ ભોગ : ચોખલિયા પોતાના ગંદા મગજનો ગંદવાડ આહી આરોપીને આ પંક્તિને આ કૃતિમાં દોષ ગણે છે. ઉત્તમને ઠેકાણે નાબુક, સુંદર, સમુચિત, કે હૃદયરતીના અર્થનું વિશેષણ હોત તો પણ કશો વાંધો કે દોષ જોવા કારણ નહોતું, સિવાય કે જોનારની પોતાની દૃષ્ટિની નીચતાનું. આ બિંદુ ઉપર વિશેષ ચર્ચા 'નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો' માં કરી છે. (પૃ. ૪૧-૩)

૫૮ ભતવારીનું ગીત : કૃષ્ણલાલ જે. શ્રીધરાણી.

આંખો, પ્રેમક્યારી, જે ય વિશેષ નામ. ૪ સિતારી : તારક. અર્થાત્ આંદલો.

આપણા ગોપકાવ્યને યુરોપી પેટ્રોરલ આઈડિલ ભતિનો લેખાસ ખેડાવવા ઈચ્છે છે.

૫૯ મહત્તી : જન્મશંકર મ. બૂચ લલિત.

૧ એ અમારી છું પડી, ખીછ છું પડીઓ જેવી જ છે, તથાપિ કંઈક એની વિશિષ્ટતા પણ છે.

૭ સામે : નદીને સામે તીર. આ તીરે અમે સંસારી (રક્ત) છિયે અને નથી; ગો. મા. ત્રિ. 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં મહાધિપતિ વિષ્ણુદાસ કને કહેવડાવે છે કે અમે તો ગોપીચંદનના જ તિલકો કરિયે છિયે એટલે બ્રહ્મચર્ય દીક્ષા લઈયે છિયે તે ખીલ્લ 'પંથોની જેમ મૃત્યુ લગી પાળવાનું' બંધન નથી; યથારુચિ પાછા સંસારી થવાને અમે તો છૂટા રહિયે છિયે; એવો જ કંઈક અહીં અમારી મહત્તીના અમે સંસારી લોકોથી સામે કાંઠે વસિયે છિયે, અમે સંસારી છિયે અને નથી, એમ કહેવામાં આશય જણાય છે.

૧૧ લગની : દિશાનો અર્થ તો નથી. લગની લાગે તો : એવાં વક્ષણ બળ પકડે તો.

ગો. મા. ત્રિ. તું Asceticism in my sense of the term એ અપ્રકટ વ્યાખ્યાન પણ કવિએ વાંચ્યું હતું.

૬૦ પ્રણય પ્રશસ્તિ (૧૧-૧૨-૧૯૩૬) : બળવંતરાય ક. ઠાકોર.

૧ જગદેવ : હે પરમેશ્વર ! અપેટ : લપટાક : ર વેસ્ટમિન્સ્ટર, પાર્લામેન્ટની બેઠકોનું સ્થાન તે આખા સામ્રાજ્યની રાજધાનિ : ઓટાવા : પશ્ચિમોત્તર છેડે કૅનેડાની રાજધાનિ : આકલાંડ : પૂર્વ દક્ષિણ છેડે ન્યૂ ઝીલાંડની રાજધાનિ : આ બે છેડા અને મધ્યવર્તિ વેસ્ટમિન્સ્ટર વડે આખું સામ્રાજ્ય આવી બંધ છે. થર ! વાગી તે અપેટ થર ! થર ! ગાલતી આખા સામ્રાજ્યમાં ફેલાઈ ગઈ. આ થપાટ મારનાર કોણ ? આગળ ભેતાં જણાશે કે પ્રણયની દેવી, સુદ્ધદેવમાર્સની પત્ની વીનસ. ૩ સામ્રાજ્યના સૌથી જાણીતાં ત્રણ નામ-મુખ્ય પ્રધાન, આફ્રિકાનો સુપ્રસિદ્ધ રાજપુરુષ સ્મર્સ, હિંદના નામાકિત ગાંધીજી વડે તેમ આફ્રિકા અને હિંદના ખીલ્લ બે મોટા વિભાગ વર્ણનમાં આણીને આહી પણ આખું સામ્રાજ્ય સમાવી દીધું છે. સ્મર્સ પ્યુરિટન છે; પ્રેમવિકાર આગ

દર્શનવ્યવસ્થાને લીધી પાડે તે પ્યુરિટનો ખાસ અધઃપાતનું પ્રમાણ ગણે છે. મોહા: સ્ત્રીનું લેગમાયા સ્વરૂપ જેની કલ્પનામાં પણ નહીં, સ્ત્રીનો અનુભવ જેને બહેન, માતા, આદિ સામાન્ય સામાજિક સંબંધોનો જ છે, તે તો આવા બનાવને સમજી જ ન શકે, તેનાથી કેવળ મોહ પામી દંગ થઈ ભ્રમ રહે. સત્યના અખતરા: “સત્યાગ્રહના પ્રયોગો,” જે ગાંધીજીનું જીવનકાર્ય. આ આઠમા એડવર્ડ અને એની પ્રણયરાણીના અદ્ભુત બનાવથી એવા જ આગલા બનાવો સાંભરે છે, જે ઇતિહાસને પાને અમર રહી ગયા છે: એડવર્ડની ક્લીઓપેટ્રા, હેલન પારિસ, ક્યુદેવયાની, મહાભારત ધર્મસાણનું આદિકારણ દ્રૌપદી; એ ચાર: એ આપણા, એક પ્રાચીન ગ્રીસનો, એક રોમન સામ્રાજ્યનો.

૬ જીવનગરલ: ક્યના જીવનનું હાલાકલ એર. ૭ મોહયા: નાશ કર્યો. ૮ જેહ: ફોરવોનો કચ્છે કરવાનું પોતાનું સાધ્ય સાધવા જતાં પોતાના જ કુળની શી દશા થવાની તેનો જેણે વિચાર સરખો ન કર્યો. ૯ યૂરપીભારત : ૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮ નો મહાવિગ્રહ. એનાથી કેટકેટલા તાજ નંદાયા, કેટકેટલાં રાજકુલો પડી ભાગ્યાં ! એ સર્વની અવદશા હજી ચાલુ જ રહી છે અને આ નવી આફત-મોઠામાં મોઠા સામ્રાજ્યનો સમ્રાટ ગાદી તરે છે ! આગલી આફતો યુદ્ધદેવ ખાસને લઈને, એ બધા કેરથી એ તો ધરાયો જણાય છે, તો આ નવી આફત એની રાણી વીનસને લીધે: પ્રણયદેવી પ્રેરિત રૂપમોહનીને લીધે. ૧૧ કામિની: સૌકામિની, વીજળી; જે તીક્ષ્ણ તરલ અને તીરછી છે, કામિનીઓની નેત્રદ્યુતિ જીવી. ૧૨ મૂર્છામાં એવો તો પડકાર છે તેને કશું જ સુઝતું નથી. વ્યવહારુ લોકના કરતાં જીંધા જ મૂઠ્યાંકન તે કરી નાખે છે. ૧૩ અમાણે: પ્રમાણ ગણે છે, વ્યાજળી માને છે. ૧૪ જાદુઝર: જેમાંથી મોહભદુ કર્યા જ કરે છે એવી. ૧૫ અણુયમૂર્તિ: ભુજપાશ: પોતાની પ્રિયતમાના આલિંગનને જીવનસર્વસ્વ ગણે છે, એક તે પ્રાપ્તિ માટે નહાનીમોટી તમામ વસ્તુ હોમી દે છે, ગુમાવી ખેરે છે, અને એ સર્વસ્વ ત્યાગને લેખવતો પણ નથી; બલકે પ્રાપ્ત° પ્રાપ્તવ્ય° ગણે છે.

૬૧ પ્રેમનો જાદૂ : મગનભાઈ ભૂ. પટેલ-પતીલ.

૩ તમ: તમસ્, અંધારું. ૬ બહેંચી: ભાગ પાડી લીધા. ફરેક હલચલ થયાં.

૮ જે માત્ર આભાસ હતો તે પ્રકાશ થયો, માત્ર ધાણું હતું તે આકાર થયો, માત્ર ભાવના હતી, મનોરથ હતો, સ્વપ્ન હતું, તે વાસ્તવિક સત્ય ખીના બની ગઈ.

૧૦ આપણો દરેક અતુવાદ (તરજુમો) આગલ કરતાં વધુ વધુ સરસ બનતો જ ગયો. પરિચયે પરિચયે આપણું ઐક્ય જામ્યું.

૧૪ ભાવિ: ભવિષ્ય; ઝિંદગીનો તું મૃતને મળી તે પછીનો આખો પ્રવાહ.

૧૫-૧૬ (૧-સમય; ૨-સમય) રૂપ, પાણીનો પ્રવાહ, તેને આપણે સાથે તરતાં તરતાં કાપવા અને આગળ આગળ વધવા લાગ્યાં. અલંકારમાં દ્વિષ્ટતા દેખીતી છે, પણ અર્થમાં મુશ્કેલી પડતી નથી. ૨૩-૨૪ અને સહજવન જીવવાની જે આ ક્ષણે આપણે કેળવી તેને જગત જાહેર નામ આપી એને સાદામાં સાદે બોલે આખાદ વર્ણવે છે, નહીં વારુ? (અથવા “એ કહે”=જગત કહે છે એમ ના પણ હોય;) ક્તાનો અર્થ “એ, સખી, તું કહે” એવો પણ હોય. અને તો આ બે પંક્તિનો જે અર્થ થાય છે તે એટલો જ મજાનો છે: જગત એને જાહેર ભણે કહે, પણ એ ક્ષણ કે જે છે તે કેટલું બધું સાદું સરસ છે, તે તું કહે. ત્રીજી રીતે ય લઈ શકાય છે. જે સૌથી સરસ લાગે તે અર્થ લેવો.

૬૨ મોટો પ્રશ્ન : મુકુંદ વિ. પટ્ટણી પારાશર્ય.

પ્રાસરચના કરકમાં કરક સૉનેટ નિયમાવલિને આંદ્રી દે એવી અને અર્થાતુ-રૂપ ઔચિત્યે દીપી રહે એવી છે. વિચારવલણ પણ દેખીતું છે. તથાપિ આવા મનહર બંધને સૉનેટ ગણવે કે કેમ એ પ્રશ્ન સૉનેટ-વિવેચકોને મારે, “મોટો” વિષ્ટ થઈ પડે તો નવાઈ નહીં. ‘સૉનેટ ગણાય’ એ મતના સમર્થનમાં કદાચ સૌથી મોટી દલીલ આ, કે ચૌદ લીટીની કૃતિ કરવી છે એવો ક્તાનો નિર્ણય ના હોત, તો બે પંક્તિ-બે વિશેષ દૃષ્ટાંત વડે વધારીને ક્તા મનહરની બે પૃદી કરી જ રચત. પણ કવિતાની તો આ સાત જ પંક્તિ છે તેનું કેમ?

સદ્ગત શંકરરાવ માહેશ્વરના ખેડાંથી મનહરની પરંપરાસિદ્ધિ અનેક પ્રશ્નોરા કુટુંબોમાં ચાલી આવે છે. શ્રી પ્રભાશંકરના કેટલાક ખૂબસુરત મનહરો હજી ઘણાને યાદ હશે. શ્રી મણિશંકરે કવિતા લખવી શરૂ કરી ત્યારથી મજાના મનહર, દિશોર ચિત્રકાર પાટીમાં આડીઅવળી રેખાઓમાંથી સહજવન આંખો દે ઘોરો દોરી લાવે એટલી લીલાવૃત્તિએ રચતા. કાન્તમાલા સંગ્રહી તે વખતે રાજકોટમાં શ્રી ત્ર્યંબકલાલના (તે વખતે પણ) સંગ્રહો મનહરો મેં જોયા હતા, અને તેમાંથી વાનગી રૂપ નમૂના એ સંગ્રહમાં એમણે મૃતને લેવા દીધા હતા.

મેં માગણી કરી રાખી છે કે શ્રી ચંબળકલાલની નોટબુકો મહને થોડા મહિના મળે તો તેમાંથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં સદાને માટે ઉમેરવાને લાયક કડીઓ તારવી આપું.

આ આર્થિક ભીંસના ઝમાનામાં મનહરનો આ તરેહનો નર્મ (હુમર) ઉપયોગ જેટલો નવાઇલેયો તેટલો સહજ છે. ૨ ઇતિહાસના આખા પ્રદેશમાં. ૫ ખોટો: અશ્વદ્વેય. એ આખ્યાનોમાં ઇતિહાસ કરતાં કવિકલ્પનાના રસો વિશેષ છે. ૯ ધર્મ એટલે જ બધું જોડાણ. ૧૦ એક છાંદસાએ 'સિપાઇનો બળવો' એ જવાબ આપ્યો, ત્યાં તો મહેતાજીની ચંચળ સોરી એના વાંસા ઉપર પડી રતો! ૧૧ 'મેલી' રાજ દ્વયર્થી છે. દોટા મેલી છે, વગર વિચાર્યે કુકાબુ એમ કહી શકે વાર લખ્યું છે; (૨) મેલી=મલિન: ૭ માં સુધારા-વારા તેમ. ૧૩ માં બાંક-રાંકનો અંત:પ્રાસ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ઉત્તરાર્ધને મહેતાજીનાં તે તે જવાબને ન સ્વીકારવાનાં કારણ પણ ગણી શકાય; અને મહેતાજીને જ્યાં એવું રહિયા-કારણ તત્કાલ ન મળે ત્યાં જવાબનો અસ્વીકાર એ મહાપુરુષ સોરી લગાવીને પણ જણાવે-મહેતાજી છે ને!

૬૩ ગરીબોનાં હૈયાં: હંસરાજ હ.

અગરેલીના હંસરાજ કવિનાં પદોની ખે ત્રણ નહાની ચોપડીઓ ખહાર પડી છે. તેમાંના ભાઈશ્રી કરસનદાસ ચીતળિયાએ ઇ. ૧૯૨૭ માં ખહાર પાડેલા ચોપાનિયામાંથી આ નમૂનો લીધો છે. (ખીજ આ. પ્રકટ થયે તે પછી હંસરાજના મૃત્યુ પછી એનાં તમામ પદોનો દળદાર સંગ્રહ ખહાર પડ્યો છે. એમાં કવિતા લેખે વખણાય એવી રચનાઓ જૂન છે.) ખે કડી છોડી દીધી છે. કવિનાં ઘણાંખરાં પદ ખીચડિયાં લાગે છે; વિષયનું ઐક્ય અને તેની સારી માંડણી થોડાંમાં જ છે. સંગીતની મીઠાશ ઘણામાં છે, કેટલાકમાં અસાધારણ. અને એ પદોની લોકપ્રિયતા આ ગુણને આભારી છે. આ અહીં લીધું એટલે રા. રા. લલિતનું “ધા મુલિયે” પ્રસ્થાન માસિકમાં લીધેલું તે છોડી દઇને ખીજું લીધું.

૧ હેરાં: દેહેરાં (કઠિયાવાડી ઉચ્ચારણ) ૧૦૮ નામ, એક હબર, દશ હબર નામમાં પણ મુલુવામાં ન આવે એવાં નવાં. એવા એટલાં તો. ઐયાં હાથ. એમને બાધમાં ધાલો, ભેટી પડો. ૨ અમૃતજલ દયા, આંસુ. ૩ સ્નેહી સમ્બન્ધીને આપવું એ તો વ્યવહાર, કેટલીક વાર એક્ટું દરાગણું મેળવાય એવો

સોદો પણ એ હોય. દેવતા દેવ ગરીબોને તદ્દન નિઃસ્વાર્થે સેવનારા દેવ ક્યાં મળશે ? સુરવર આણુંક દુકાળ, જલપ્રકોપ, સ્થેગ આદિ, જે દરમિયાન હબરો માણસો આણધરાતી જઠરાગ્નિ-બૂખે પીડાય છે. બીજા યજ્ઞ-ધર્મ-કાર્યો માયાવી માનવે. ૫ બેલડિયાં ચમલ, સહોદર. મોટાન્હાના, તવંગર, ગરીબ એ ભેદ તૃષ્ણ છે. સૌ એક પિતાના સમાન ભાંડુ એ જ સાચું છે.

૬૪ ઉદ્દ્યોધન : રમણલાલ ખી. સોની.

૩ કાલભિચરે : ઇતિહાસની છેક સીમાઓ ઉપર કોઈક વાર લગીર દેખા ન દેખા એ પ્રમાણે : આજ લગી તું કોઈ યુગમાંના ઐતિહાસિક યનાવોનો નેતા, કે મુખ્ય કારણ કે કેન્દ્રસ્થ પાત્ર કેમ નથી બન્યો, હેં ભાઈ ? ૪ ક્ષુદ્ર : ખાખાવીખી, પ્રાથમિક જરૂરી સાધનસમૃદ્ધિ પણ જ્યાં એવી સંરખી જ. ૬ નિઃસીમનો પહેલો વર્ણી લધુ ગણવો પડે એવી બેપરવાઈ શી રીતે નક્કે ? એટલે મેં અસીમ છાપ્યું છે. કાલસાનો દાખલો તૂં ચ લે ને, ભાઈ ! નાવ બની જતાં થડોનો દાખલો લે; જલબિંદુઓ જે એક એક ક્ષુદ્રાતિક્ષુદ્ર, તે ગગને ચડી ગાજવીજ, તોફાન ઉપજવી શકે છે, તે દાખલો લે. બોલવા માંડીશ ત્યાં ત્હારી વાણી તો દિવ્ય મંત્રો સમી પૂજ્ય અક્ષરશઃ આચરણીય ગણ્યારો : પારખું ને તો ખરે !

મતલબ-મહાભારતમાં શ્લોક છે:—

કાલો વા કારણું રાજા, રાજા વા કાલકારણું,
ઇતિ તે સંશયો માડભૂત રાજા કાલસ્થ કારણું.

આ હતી પ્રાચીન માન્યતા, હબરો વર્ષ લગી. પછી જર્મનીમાં ઓગણીશમી સદીમાં નોર્ટિક અને ચાલ્ડી લોહીના સંમિશ્રણે કાર્લ માર્ક્સ નામે એક અર્વાચીન ઋષિ (!) પેદા થયો; એ ગંદી દાઢીવાળા ગોખરા, સામાન્ય વ્યવહારમાં નીચ લિક્ષુક જેવા માણસે પોતાના અમુક વિચારખીલને આખો જન્મકાલ દેખવી દેખવીને (ઇતિહાસ વિચારસ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ સ્વૃષ્ટીગમમાંના વ્યવસ્થિત ગ્રંથસાગરનો અને એક બે ઇતિહાસ ધનાઢ્યોના ઔદાર્યનો પૂરેપૂરો લાભ લઈને) એક વિચાર-જંગલ ઉપજાવ્યું અને તે ઘણાખરાને લગલગ ભૂલભૂલામણી થઈ પડે એવી શૈલીમાં રચ્યું. મૂડીમાલેકોને હાથે પેટપૂરતું તો પામતાં પણ માંડ પેટપૂરતું, લોહીતું ખાણી ફરી નાખીને જ પામતાં શુદ્ધિશાળી શિક્ષિત

સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા સેંકડો ઉપરથી લક્ષાવધિ થવા લાગી, તેમ તેમ આ ઋષિના ચેલાઓ વધતા ગયા; પેલા વિચારજંગલને સોશિયલિઝમ નામ અપાયું, અને એની મુખ્ય માન્યતા આ શબ્દોમાં મુકી શકાય, પ્રભુ: કાલરૂપ કારણ. એક યુગ આથમે છે, નવો ભગે છે, નહીં રાત્ર વા મહાપુરુષના બલે; ન તો કાલબલે; મુખ્યત્વે પ્રભુઓની રચૂલ સમૃદ્ધિ, સાધનો માટેની ચટસાચડસી, ટક્કરો, ભીંસ, મારામારી, કાપાકાપી, હિન્નરતો, વગેરે પ્રવૃત્તિઓ જ યુગોના અસ્તોદયના કારણ ગણાવાને પાત્ર છે.

આ “સમાજવાદ” સાચો છે? અર્થસત્ય છે? માત્ર ધુમાડાના બાચક અને અમર્યાદ સુખુક્ષા રાક્ષસીના ભડકા છે? એવા એવા સવાલ અહીં અસ્થાને છે; પૂછો અર્થવિજ્ઞાનને, નીતિમીમાંસાને, જીવનદિલસૂત્રીને. ક્લા ગમે તે વિચાર-બીજ, વિચાર-સ્તબ્દ, વિચાર-વૃક્ષ, વિચારજંગલ અને લાગણી-દંગલને પોતાની રચનામાં સામગ્રી લેખે વણી લે; ક્લાનો એ હક સર્વસામાન્ય છે. ક્લા તેમાંથી અમુક અંશને સાચો ગણે, એવા બોધ કરવા ભય, તો તે અપસરા મટી નહને ખાતર થઈ ભય છે, એ ક્લાક્ષેત્ર અને ક્લાકર્તવ્યની મર્યાદા પેણુ લગભગ સર્વમાન્ય છે.

૬૫ લોકપ્રકોપ : પૂજાલાલ ર. દલવાડી

શિક્ષકે વર્ગમાં આ કવિનું ‘બનાવો ને બંદી,’ શ્રી ઉમાશંકરનું ‘જહરામિ’ અને બીજાં એવાં કાવ્યો તર્ક ધ્યાન ખેંચવું.

૬૬ શ્રીજીનો લક્ષ્મી : ઠાકોરદાસ પુ. ચોકસી

૧ ગણુ, ભરખવું આદિ અપભ્રંશ વાપર્યાં છે. ખેડૂતની બોલીનાં ૩૫ લેખે; મનખ જેવા શાહુકારની બોલીનાં ૩૫ લેખે; પણ રાખદ જેવાં ૩૫ કવિના વર્ણનમાં આવે છે તે માટે ક્ષો બચાવ નથી. ૫ મુકી કંહો, મતા કંહો, ને કંહો તે અમ ગરીબોને અમારાં બાલબચ્ચાં જ. ૯ ધરમદંડ : કોઈ ન્યાસની, કોઈ દ્રુરદંડની. ૧૦ પુત્ર મગન ભરલુવાન અકાળે મરી ગયો, ત્યારાં પાપને લીધે, એ ઉપરથી તો સમજ ! કે હજી પણ વધારે સભ રોપભર્યાં ધર્મદેવ તબને કરશે ત્યાં લગી ય નહીં સમજે ! જો પુત્ર ગયો, તેમ આ ખોટની નવી પટલાણીને પણુ ગુમાવીશ, અહ્યા ! તું મહને પટાવી શકીશ, હુનિયા આખીને છેતરી શકીશ, પણ

શરત રાખ કે અંતર્યામી પ્રભુ કોઈથી પણ હેતરાવાનો નથી—વગેરે. અને આમ પ્રભુનો ધાક દેખાડતો આ શાહુકાર પોતે એ ભાપણ દરમિયાન શું કરી રહ્યો હતો ? નાહીને અંગે—ઝાપાં, તિલક—ચંદન, વિભૂતિ લગાવી રહ્યો હતો, પ્રભુની મનસા, વચસા, કર્મણા ભક્તિ જ કરી રહ્યો હતો ! કવિ આખું ચિત્ર આલેખીને મૌન પાળે છે; દીકનો અક્ષર સરખો ઉમેરતો નથી.

૬૭ કાન્તિની ઝંખના : ઝવેરચંદ કા. મેઘાણી

રા. રા. 'સ્નેહરશ્મિ' કાન્તિના રાસનું જ અંધકારની પશ્ચાદ્દર્શ હપર આંધું ચિત્ર આલેખે છે, તો રા. રા. ઝવેરચંદ કાન્તિભાવ પાછળની મનોદશાને અહીં સુકોમલ, દુરુણ કવિતાની પીંછીએ ચિત્રે છે. કિશોરો અને યુવાનોની એ મનોદશા અહીં વિચારશીલ વાંચનારને માટે તેની શક્તિ, અશક્તિ બંનેમાં ખડી થાય છે. એક બે શબ્દ બદલ્યા છે, શબ્દાર્થ સ્પષ્ટ છે. વ્યક્તિ કે બનાવ-વિષયક અતિશયોક્તિઓ અને બીજાં પ્રચારક પદો, 'માત્ર' પદરચનાઓ છે, ક્ષણભ્રમી છે, પ્રભની કવિતામાં સ્થાન પામે એવાં સમૃદ્ધિ હોતાં નથી.

જેને આપણી રૂઢ પરિભાષામાં 'પ્રસાદ' કહે છે, તેને જ હું કવિતાની સમૃદ્ધિ કહું છું. લય, શબ્દ, અને અર્થ એ ત્રિપુટીમાં, અતિ ઉત્કટ વિરોધોથી અતિ સૂક્ષ્મ મેળો લગીનાં અન્યોન્ય પ્રતિબિંબરચનામાં સારી રીતે ઝિણાયાં હોય તે જ રચનાનો પ્રસાદ વા તેની સમૃદ્ધિ છે. કેમ કે કવિતાની પદાવલિ સામાન્યમાંથી અમર બની જાય છે, આ પ્રમાણે ત્રણે અંગ એકબીજાનાં પ્રતિબિંબ બીજતાં એકબીજાને સમ્પૂર્ણ વિકસાવે છે અને અજવાળે છે ત્યારે. લય, શબ્દ અને અર્થની એકરસતા તે પ્રસાદ વા સમૃદ્ધિ. સરખાવો રોબર્ટ બ્રાઉનિંગ કૃત Abt Vogler કડી ૭ મી—“ ત્રણ સુર ભેળવતાં એ પ્રસવાવે છે, ચોથો સુર નહીં; પણ તારો ! ” (જુવો વિવરણારંભે સૂત્રવાક્યો.)

પર્યેપક્ષનો અર્થ એટલે હપર અગાધ આકાશ ને તળે અગાધ ગર્ત વચ્ચે તરતો અર્થ, પોતાની બધી ઝીણીમોટી રેખાઓ અને ગતિઓ અન્યોન્યના સમન્વયમાં ધારી રહેતો અર્થ. કલાકારનો ભાવપ્રધાન હોય છે, ભાવને પણ સત્યનું વારસત હકીકતના જોટલા જ મહત્ત્વનું અંગ ગણે છે, અને સૂક્ષ્મતમથી ઘેરામાં ઘેરા, ક્ષણિકથી સનાતન લગીના અતિતરલથી લગભગ નિશ્ચલ, બધા માપના, બધી જાતના ભાવ, ઊર્મિ, લાગણી, આન્દોલન, સ્પન્દ, તેમના

અન્યોન્ય સમન્વયોગાં જોઈ રહેવામાં જ એને સુન્દરતાનાં દર્શન થાય છે. એને મોહ, આશ્ચર્ય, બવ્યતાના અનુભવ મળે છે, એની કલ્પના સર્જક બની રહે છે. કવિતાકલાના જે ભગતોને તેની આ સમૃદ્ધિનો ખયાલ છે, અને તેના ઉપસોગ-સુખનો અનુભવ છે, તેઓ પદ કે સંગીતના કેવલ જોડકણાંને, ચાલતા પૂરને અનુકૂલ અર્થ હોવાથી કે બીજા કોઈ નિમિત્તે, કવિતામાં દાખલ કરાવવાના પ્રયત્નો વારંવાર થયા કરે છે તેથી જરાયે ક્ષુબ્ધ થતા નથી, એવા પ્રયત્નો જ્યાં સુધી અક્ષ નિખાલસતાના અને ભૂલભરેલા તો ય શુદ્ધ આદરભાવના હોય છે ત્યાં સુધી.

યુગનર યુગપક્ષો ઉપલવવાની અસાધારણ શક્તિઓવાળો મહાપુરુષ. ભડધીર, છુછુંતા દારુણ થઈ શબ્દ ૧ અને ૨ નો અગર ૨ અને ૩ નો સમાસ ગણીને પણ અર્થ થઈ શકે, પરંતુ ત્રણે શબ્દ છૂટા રાખી છુછુંતાના દારુણ થઈ એવો અર્થ સારો છે, તો પાંડિત્ય નકામું.

૬૮ વિખટા મિત્રને : રમણિક બ. અરાલવાળા.

૧૧ આ પંક્તિ આખી કૃતિનું બીજક. સખ્ય થયું, તહારા જેવાનું થયું, જેથી વિશેષ ઉન્નતિપ્રદ બીજું સંભવે ભાગ્યે એવું,—અને કાળબળે એ પણ વૂટયું, તો પછી મિત્ર મેળવવાની વાસના માત્ર વહુઈ છું, વર્તઈ જ નય ને. અને આમ સંપૂર્ણ ત્યાગ કરતાં પણ જે અત્યંત દુઃખ થાય છે તે દુઃખના ઉદ્ગાર જેવું પોતાની જાતને ધ્રુમકેતુ ઉપનામ વડે સંજોધન છે. હે સૂર્યમંડલમાં જેવો ધ્રુમકેતુ તેવો સમાજમંડલે અકેલરખૂ બની ગયેલ છવ! ૧૪ આપણી : મહારી અને મિત્રની. આમ એક અર્થ થાય; પણ ધ્રુમકેતુ શબ્દ વડે પોતાની જાતને નહીં, મિત્રને સંજોધે છે, એમ પણ લઈ શકાય, અને એમ લેતાં, પછીના તમામ શબ્દોના અર્થમાં જરાપણ ખેંચતાણ વગર જે અર્થ દ્વિત થાય છે, તે એ પંક્તિઓનો બીજો અર્થ છે. ૧૩ અફસોસ : આ શબ્દ અફસોસ ? એમ પ્રશ્નચિહ્ન વડે આગલા શબ્દોની સાથે અન્વયમાં લેવાય; અફસોસ ! એમ વિષાદચિહ્ન વડે પાછલા શબ્દોની સાથે અન્વયમાં પણ લેવાય. બંને રીતે લેવા લક્ષ્યમણ છે.

૬૯ મિલન આતુરાં : ભોગીલાલ ચુ. ગાંધી ઉપવાસી.

વિષય ૬૮ ને મળતો. ત્યાં બે મિત્ર એકબીજાથી છૂક પરાયા જન જેવા થઈ નય છે, મિત્રતા જેવી કોઈ ચીજ જ નથી એવી નિરાશા બંનેના હોલીમાં

છપાઈ જાય છે. આઈની નાયક અને નાયિકા વચ્ચે નિર્મલ સભર સ્નેહ બંધાયો છે, લક્ષ્મી મુદ્દર્ત, લક્ષ્મીમંડપ, તમામ સુશોભિત તૈયારી છે, અને એ ઉલ્લાસક પલમાં જ હાલખળ-મારીની હાકલ આવે છે, માંડવેલી વરરાત્ર પાછો વળી જાય છે, એ વિષય છે. જે ઝમાનાની, જે પરિસ્થિતિની કૃતિ “બળતાં પાણી” છે તેની જ આ બે છે.

૩ દરેક પ્રેક્ષકના મનમાં ઉલ્લાસભરતી, જીવનપ્રભાત હતું. ૧૫ માતાની માતાએ ઉચ્ચારેલ, આદેશલ અસહયોગ = અસહકાર: આપણા બેના લગ્નનો પણ વિચ્છેદ, આપણા સ્નેહાળ સ્નેહજીવનતરસ્યાં ઉદયોનો ય વિયોગ.

પણ પછી આ ક્તાં ભાવિમાં એક નઝર ફેંકે છે અને અવાસ્તવ એવો દુઃખદાહ કહી તે કલ્પિત દાહદુઃખની મોજ (!) માણે છે. કિશોરવયને કરુણ પ્રતિ પક્ષપાત હોય છે, અને વ્યવહારુ દુનિયાની સ્થૂલ યોક્ષીમાં પેટ ચોળી ચોળીને ન હોય ત્યાં શૂળ આણવી, માથું ચોળી ચોળીને જાણીને બળતરા ઉપજાવવી, એવું એવું કિશોરકિશોરીને ગમે છે, તો કિશોર કવિને આમ કેવળ કંપોલકલ્પિત રોદણાં રોવાં પણ રુચે છે. મહેને એવા કંપોલકલ્પિત કરુણ ચિત્રોનો મોહ હવે આ હંમેશરે ક્યાંથી હોય? કિશોરોને હોય છે, બીજા ભાષાઓના સાહિત્યમાં પણ આવી કવિતા જાણીતી છે, અને બાઈરોનિકને નામે ખાસ વર્ગની ગણાય છે. “હું” તો ક્ષણેક્ષણે સુણું” વગેરેને બદલે અનુભવ અને માનસશાસ્ત્ર બે ય ચોક્કસ જણાવે છે કે આવા દાખલામાં લાગણીનું ભિન્નીકરણ (સમ્પ્લિ-મેશન) થાય છે; વ્યક્તિસ્નેહ જેટલા બળનો, જે વિશુદ્ધિનો, તે બળ અને વિશુદ્ધિ માતૃસેવાલગ્નનીમાં સંક્રાન્ત થાય છે. અને સ્નેહીયુગલમાંની જે વ્યક્તિ નવી હાકલને સુણતી નથી, જૂના ચાલાઓમાં જ જીવન ગાળે છે તેને પણ તે ચાલા અને પરિસ્થિતિને બંધબેસતું જીવન મળી રહે છે. અથવા તો એ વ્યક્તિ હાકલને સાંભળતી થાય છે અને નવા રાહ, નવી પરિસ્થિતિમાં આવી જઈ ત્યાં બંને પાછાં મળે છે; મુલતવી રહેલ લગ્ન ત્યાં પૂરું થવા અને માણવાનો દરેક સંભવ આવી મળે છે. અથવા તો-અતિવિરલ સંજોગોમાં-દુષ્ટતાને જેમ શક્યતઃ પાછી મળી એવો ચમત્કાર બને છે. અથવા અને ઘણાખરા દાખલામાં તો લગાઈ અને માતૃસેવાની ઉચ્ચતા લાંબા સમય લગી એકસરખી ચાલતી નથી, વચ્ચે વચ્ચે મુકાબલે શાંત ગાળાઓ આવે જ છે, અને આ “બળતાં પાણી” તેવા ગાળામાં ફેરે છે.

કવિતા એટલે કલ્પનાપ્રવૃત્તિ એ સાચું, તેની સાથેસાથે આ પણ સાચું કે 'કલ્પનાની' પણ બેલગામ પ્રવૃત્તિ અવાસ્તવ ભૂમિકામાં તાણી જાય છે. વળી ઉપર સ્પર્શેલ ઊર્વીભવનનો કિશોરાવસ્થાને હજી અનુભવ જ નહીં એટલે એ પલટાની એમને કિંમતે ક્યાંથી ?

૨૪-૨૫ મૃતદેહ દીવાલની પુઠે...માતાના સેવાકાર્યમાં જ ખળેખળ ગાળતો નાયક ભૂતકાલના રનેહમાં જાણે મરી ગયેલ જેવો લેવામાં આવે છે. તે એનું માત્ર બાહ્ય સ્વરૂપ છે. એની હૃદયગુહામાં તો એ "ભદ્ર પડ્યો" દ્વિગુણ પડ્યા જ દરે છે. રનેહબદ્ધ નાયિકાહૃદયને તો તે સંભાળાવો જ લેઈએ...આ પ્રમાણે લેતાં બધું સ્પષ્ટ સમજાશે.

૩૨-૩૫ પડી પરવશે જ જ્યાં ભરતમાત-શા મોહ રે ! આ પંક્તિઓ અવાસ્તવ કલ્પિતકારુણ્યની પરાકાષ્ઠા જ. હિંદુભૂમિની પરતંત્રતા અંગ્રેજો તો દાયકે દાયકે ઓછી ઓછી કરવાની નીતિ દઢતાથી પાળેલી છે અને ઉત્તરોત્તર વધતા વેગે એ જ નીતિ અમલમાં મુકાતી આવે છે.* (૨) બેનું અનન્યત્વ સાથે તે રનેહ. "હૃદયમાં સદા વિમલ ઉત્કટ રનેહ લે વહેતો રહે છે, તો પછી આખો જન્મારો વિરહમાં વીતી જાય તેનું પણ દુઃખ જ નથી, ખરું ને ?" આ પણ અવાસ્તવ કાલ્પનિક દુઃખતાની પરાકાષ્ઠા. કવિકિશોરો આલું આલું ચિતર્યા જ કરવાના: શબ્દસૌન્દર્ય, લયમાધુર્ય, તર્કલાક્ષિત્યે લોભાવતી એમની આવી પંક્તિઓને વાચકો ઓછું ઓછું ઉત્તેજન આપતા આવે, તો જ આવાં લખાણ ઘટવા પામે. અને આપણા ગુજરાતે તો આવી ઊર્મિશીલતા (સેન્ટિમેન્ટાલિઝમ) ગાડે ગાડાં, હુંગરે હુંગરા ખડકાઈ પડી છે !

* વિધયાંતર જોરી લઈને બે વાક્ય ઉમેરું છું કે ટિળક અને પછી ગાંધીજીએ પ્રસારેલી માયાનો અમલ બીજા કેટલા દાયકા ? બે ? એક ? વળી આતતાયી જર્મની રશિયાને પણ ભયકારણ બને, તે ખેલ્યાં ઇંગ્લાન્ડ અને ફ્રાન્સની સાથે રશિયા પણ જોડાઈ જવાનું, એમાં શંકા જ શી ? વિગ્રહાંતે આખી જનતામાં ખેલ્યાં કદી નહીં એટલા પ્રમાણમાં આઝાદીના રાજતંત્ર પ્રવર્તશે તેનો લાભ, હિંદને મ મળશે. અને આ કાળબળલબ્ધને ભલે કેટલાક ઇંગ્રેજોના ઔદાર્યનું, તો કેટલાક ગાંધીજી જેવાની પ્રવૃત્તિઓનું ફળ ગણે ! નગદ વસ્તુ છે એ કળ; ભલે ને એનાં ઉત્પાદક કારણો વિષે પશ્ચિમ મતભેદોની વાદાવાદી જતમી રહે !

૭૦ ન રહી ! : મગનભાઈ ભૂ. પટેલ પતીલ.

કર્તા અને ગત્રલ કહે છે અને પ્રાસર્યના તથા ફળતી ચોટસિદ્ધિ ગત્રલ વતિનાં છે, પણ પદ્યમાપ તો તોટક વૃત્તનું છે. શ્રી પતીલ આમ બીજા છંદોમાં પણ ગત્રલી કે બીજી ફારસી, બિદ્દી બાંધણી અને ટકાર-પદ્ધતિ આણીને ગુજરાતી કવિતામાં નવી રચાદૃતાવાળાં કે માત્ર વિચિત્રતાવાળાં ફળ ઉપજાવે છે. બાલાશંકર વગેરેથી ઘણા વધારે સાહસિક પ્રયોગો કરે છે: એમાંથી કેટલાકને ગુજરાતી કવિતા પચાવશે, અપનાવશે તે આજે ન કહી શકાય. ફારસી, બિદ્દી શબ્દોના અતિપ્રમાણથી પણ એમની કેટલીક કૃતિઓ દુર્બોધ બને છે. આ કૃતિ ઉપર જ પાછા આવતાં ઉમેરવાનું સાદસ કરી નાખું છું કે આના કેટલી વિપાદમય બીજી દશ પંક્તિ જરૂરી મુશ્કેલ થઈ પરશે.

૧ સૂર: શિર. જા જગા. ૫ નક્કર કરતાં મેં લખી નાખેલું “ચિત્રના સમ ખાઈ કદ્દ” ખૂબી મૂળ જોતાં જ સમગ્રયો કે કવિની શબ્દાવલિ ઘણી વધારે આકરી છે ! દનીકળી જવાની આખી ઉપર આવેલા છવે છલને છેલ્લો છુકમ કર્યો, — “ચુપ !”

૯-૧૦ (૧) પતીલ લવે છે, કવિતા પણ કવિતા રહી નહીં: (અ) મહારી કવિતા ય મહારી દશા પ્રમાણે ગુણહીણી બની ગઈ છે. (આ) સારી જગાંમાં માત્ર કવિતા મળે આદુક્ષાદ આપનારી તે ય પોતાની એ શક્તિ અત્યારે તો શુભાવી બેઠી છે. (૨) લવે લવ પણ, લેશ પણ. (૩) લખે કવિતા આ હોઠ (પોતાની આદત મુજબ) જે કવિતા બોલ્યા કરે છે, તે પણ હવે કવિતા નથી રહી; અથવા મહારી લખે કવિતા = મહારી કવિતા. અર્થાત્ મેં કવિતાશક્તિ પણ બોધ ! (૧) માં લવ ક્રિયાપદ, (૨) માં વિશેષણ, (૩) માં નામ છે. અર્થ (૨) અને (૩) માટે આશ્ચર્યચિન્નનું સાચું સ્થાન પતીલ શબ્દ પછી; અને (૧) માટે અદ્વિતીય શબ્દ પછી તુર્ત.

૭૧ ખારે સમંદર-દેવજી રા. મોહા.

૨ આહી ખારે સમંદરનો અર્થ (લક્ષણાએ) અનર્ત વિરમૃતિમાં એવો થાય પણ, ખેશક, ધ્રુવપદ લેખે એ બે શબ્દોનો અર્થ આ ખારો જેર સંસાર-સાગર. અને સમુદ્ર શબ્દનો અપભ્રંશ સમંદર કે સમદર એ દેશકલાતીત

વિભૂતિની અતાગતા, અનંતતા, વિરાટ સવ્યકાય, વગેરેનું સમુચિત શબ્દબિંબ લાગે છે.

૩-૪ ચંદ્ર રવિની પડતીએ આનંદ છે તોપણ રવિ તો તેને પોતાની કીર્તિ આપે છે જ, એવો એ મહાનુભાવ છે: અને એવા કેટલા તો થોડા ! અને ચંદ્રનો સ્વાર્થી આનંદ રવિ જાતે જોઈ જાય છે તોપણ એકનો એ થતો નથી, પોતાની પ્રકૃતિસિદ્ધ ઉદારતાથી ચલિત થતો નથી.

૬ દેતા સમતાસાગર : શમતાના સાગર; સાગરની શમતા જેવી શમતાવાળા એવા પાઠ પણ લેવાય છે. તે પાઠનો અર્થ કરવામાં શમતા=શમે છે.

૭૨ ભગ્ન સ્વપ્નની નાવ : ઝીણભાઈ ૨. દેસાઈ સ્નેહરશ્મિ.

૩ જ્યાં રાતદિવસ, સાંજસવાર કંશા જ ભેદ વર્તાતા નથી.

૪ પ્રેરક : કેમ કે પ્રેરસાહક. ૬ હીર : અહીં આ શબ્દનો મૂલ્યવાન વસ્તુથી વધારે અર્થ નથી; હીર (૧) રેશમ (૨) હીરા, એસે મેહી; હીરા=રત્ન એમ જ લેવું. ખાંખી, અપૂર્તિ, અનૌચિત્ય ગમે તેટલાં, મનુષ્યજીવન તો છે માત્ર “ભગ્ન સ્વપ્નના ખંડિત હુકડા” અને આ ચાર શબ્દો ગુજરાતી કવિતાના ખજાનામાં એક અમૂલ્ય અને અમર પંક્તિરત્ન ઉમેરે છે. અર્થપોષક શબ્દરવનો જાદુ પંક્તિને પ્રથમ સાંભળતાં જ સ્મૃતિમાં સદાને માટે જડી દે છે.

૭૩ અમે મનુજ : મન:મુખલાલ મ. ઝવેરી.

મેં આ કાવ્યમાં અમે, અમને, અમારી શબ્દની નારસિંહી જોડણી કરી છે તે કાવ્યનો અર્થ ધ્યાનમાં આવતાં કોઈકને જ અનુચિત લાગશે.

૬ સોહાલા : હોહલા, દુર્ગમ, દુર્લભથી ઉલટું. ૧૮ પ્રતિરુચિ : ઢૂંખણ નહિ. ૧૯ અવ : હવે. ૨૦ પ્રાસાદ : મહેલ જેવી આલીશાન ઇમારત; હું જેને વિચારમિનાર છું છું તે બુદ્ધિશૃંગારી, મગજગોંડ. બુદ્ધિનો ઉપહાસ કે બુદ્ધિને ચાળખો છે.

૭૪ બુદ્ધનાં ચક્ષુ : ત્રિભુવનદાસ પુ. લુહાર સુન્દરમ.

૧ નમણું નાજુક, રૂપાળું, અને વિનમ્રનો અર્થ સૂચિત થાય. પ્રભુ ભગવાન આદિ શબ્દ આમ આપણે વર્ગવાચક સામાન્ય નામ લેખે વાપરતાં

અચકાઈયે છિયે તે યોગ્ય છે. દશાવતારને માટે જ એ સંખ્યા રહે, એથી વધારે વિસ્તારાય નહીં તો સારું. જૂના કાલમાં ઐત્વર્ચવાચક સંખ્યા વધારે છૂટથી લગાડવામાં આવતા, તે કદિ વખાણવા લાયક કે પાછી અનુસરવા યોગ્ય નથી. દિવ્ય મુદ્દ દિવ્ય મુદ્દાની પ્રભા કે મુદ્દાની દિવ્ય પ્રભા, મુદ્દાને વિલક્ષણ સાર્વિક આનંદના અર્થમાં લઈયે તો તાત્પર્ય એક જ. ૨ નખાએ નરસિંહાવતાર; દન્તાએ વરાહાવતાર; શંકરછલથી વામનાવતાર; કેદાર રામાવતાર; પરશુ પરશુરામાવતાર; એકે કૃષ્ણાવતાર. એમ છ અવતાર સ્પર્શીને સુદ્ધાવતારનો સર્વથી વ્યતિરેક જૂળીથી સાધ્યો છે. ઉક્તિમાં લાઘવ સાથે બળ આપી આખી વાત એક કડીમાં પૂરી કરી લીધી છે. ક્ષતા, ક્ષયન, સૂચન અને વ્યંગ્યમાં છે, તેમ સવિવેક મૌનમાં ય છે. ચિત્રદાર ચિત્રમાં જૂળી અને સચોટતા, રંગ અને રેખાઓથી તેમ જગા છેક ખાલી રાખીને પણ સાથે છે. ગુજરાતી કવિતાના આખા જગ્યામાં આવી અર્થઘન, સવિવેક અને વળી સુંદર કડીઓ કેટલી હશે? આપણી કવિતાની સમૃદ્ધિમાં આવાં મુક્તકાનું મૂલ્ય છે, તેટલું આખી ચોપરી-ઓનું પણ નથી.

૩ ભુજ્જએ સામસામા બલપ્રયોગે લડી મરતું. હિંસાશીલ માણસ સામાના અહિંસક-દેખાતાં આવરણને પણ કુટિલતાના દાવપેચ ગણે, તે આચરણ ખરે અહિંસક તો નહિ હોય એમ એને સુઝે જ નહીં ને! નવ નવીન; વિદ્યાતાએ તો આપેલાં પણ તદમે અવતર્યા ત્યાં લગી વ્યર્થ રહેલાં, સાચો ઉપયોગ પ્રથમ તદમે શીખવ્યો, માટે નયનાંના સાચા સર્જક તદમે જ. આ તરંગને વિચિત્ર કહેશે? દૂરાદૃષ્ટ કહેશે? ગમે તે કહો પણ એમાંનો તથ્યાંશ સ્વીકારવો પરશે, કેમ જો એ માત્ર તરંગ નથી, એની પાછળ કલ્પના-દર્શન અથવા ભાવનામય દૃષ્ટિબિન્દુ રહ્યું છે. આ આખી કૃતિ એ દૃષ્ટિબિન્દુ-માંથી જ કુટે છે.

૪-૬ ભુદ્ધતા જીવનના આરમ્ભના મુખ્ય બનાવો સૂચવે છે. રમાખીની ભુજ્જઓની પ્રેમશૃંગારને પાંજરે તદમને પૂર્યાં. કવિ તદમને પૂર્યાં નથી કહેતો, એ દયામય ચલુને પૂર્યાં એમ કહેવું વધારે સાચું ગણે છે. અને એ છૂટ્યાં એટલે એમણે દુનિયાની ખીજ દગોને પણ મુક્તિ આપી. સૃષ્ટિખાડનાં ગદા ખાળોચિયાંમાં જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુ એ ત્રણ વખળોમાં ફરી ફરીને સપડાતા આપણે સૌ કાંઈપણ જીવતા. જીવો ઉપર નબળતા જીવ (૧) હિંસાએ

ચેતલરી, કે સત્તા, લક્ષ્મી આદિ સાધન મેળવી, ટકાવીને જીવન ટકાવતા જીવ. આ અર્થ કાવ્યસન્દર્ભમાં ઉત્તમ લાગે છે. (૨) જનતમહેનત વગર બીજાઓને માથે પડી નિર્વાહ ચલાવનાર પરોપજીવી જીવ-પેરેસાઈટસ હરામભક્ષક આવો અર્થ પણ આ શબ્દનો થાય, પણ તે લેવો જ પડે એમ નથી, ખોટો ય નથી. બુદ્ધે ૬ વર્ષ ઉગ્રતપ કરીને પછી દેહદમનનો માર્ગ છોડી દીધો. માહાવીર અને બુદ્ધ વચ્ચે એક મૌલિક ભેદ આ છે. હૃદયસાગરને છેક તળિયે ઊતર્યાં. સુક્તા મોતી નેવો નિર્મલ સુવૃત્ત અનુપમ મુક્તિપંથ, નિર્વાણમાર્ગ. ૮ ઉદ્ધારી...પ્રભુએ અક્ષુ શમાવ્યાં ભવલીલા સંકલી લીધી. એને આ નવી અહિંસાદષ્ટિને. મૂલ્યમાંથી એક કડી અહીં છોડી દીધી છે.

૭૫ તારતુ' તૂટતુ' : કેશવરામ હ. ભટ્ટ.

સંગીતમાં લાંબી કવિતા ન હોય, સંગીતમાં ગતિમાન વિચારણા થોડી જ હોય કે ધણુખટું ના હોય. કેટલીક વખત વરતુનાં અંગ્રાપાંગ સંખ્યાબંધ હોઈ તેમાંનાં મુખ્યને સ્પર્શતાં કડીઓ ભરાય છે, જેને લીધે વિચાર ગતિ કરે છે એવો આભાસ થાય છે, પરંતુ “પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ યાળા” એના જુદાજુદા દાખલાઓ વડે કડીઓ રચી હોય તેમાં વૈવિધ્ય આવે છે, તથાપિ વિચારનો પ્રવાહ આવતો નથી, તેમ આવાં સંગીતકાવ્યોતું પણ સમજવું.

જીવનની અપૂર્ણતા. પાંચ, પંદર, પચીસ જુદીજુદી વરતુઓ અને શક્તિઓનો સારા મેળમાં સહકાર, એનું નામ જીવન. અને તે તો એમાંથી એક પણ ખોટકાય ત્યાં ભાગી પડે છે. જ કડીની કવિતા છે, તેમાંથી ત્રીજી છોડી દીધી છે. આ કવિ ઘણી કૃતિઓમાં છેલ્લી કડીમાં પોતાની સહી કરે છે એટલે કે પોતાનું નામ કેશવ વા કેશવ હરિએ હુંકા રૂપમાં કડીમાં વણે છે.

મહારે બન, જન, ધામનો ખપ નથી, કંદાપી નહોતો. હરિરસપાનને જ હું જીવનસર્વસ્વ, જીવનસંજ્ઞતા ગણનારોઃ તે પણ મહારે માટે તેં અશક્ય બનાવ્યું. હે હરિ, તહારી કરણી અગમ્ય જ છે. હરિને આવો શાંત કપડો કે આવી દુરુણસૌમ્ય અર્જ આપણી બાધોમાં કેટલી હશે ? જીવાણી તારનો સ્વર બરાબર નીકળવા તેમાં દેશમી દોરા ખોરો છે તે. ખારું, દાર, માર્ગ (કાઠિયાવાડી જોલીમાં—ખાર). ખૂટી જડીયુટ્ટી, કાઠિયાવાડમાં “તૂટીની ખૂટી નહીં” એ કહેવતમાં અને છૂટા પણ ખૂટી ઉચ્ચાર થાય છે; એટલે આ કવિઓ લે છે

તેવી છૂટનો દાખલો નથી. કહું છું કામ ન મારે રે૦ આ પંક્તિથી ટેકનો અર્થ ખૂંદપૂરો આલેખાય છે. તાર વૂટ્યો તેથી મહેને લાગે છે હવે આ ભવમાં ભગવાન ભવન મહારાથી નહીં થઈ શકે. ભગવાનભવન માટે જ હવન, ભગવાન-ભવન જ હવન, એ હું માનનાર અને પાળનાર તેનો તાર વૂટે છે, એ તહારી કરણી, હે કેશવ હરિ (અથવા હું કેશવ હરિકહું છું હે કેશવ, અથવા હરિસુત હું કેશવ કહું છું જે), મનથી અને વાણીથી અગમ્ય છે. યતો વાતો નિવર્તે તે આદિ ઉપનિષદનાં વાક્ય પ્રસિદ્ધ છે.

ધ્વનિ તમ્બુરો એટલે શરીર એ પહેલો ધ્વનિ. સંસારમાં વ્યવહારનો આજો ચરખો એ બીજો ધ્વનિ. તુંબહું, તાર, પારા, નખલી, ખૂંટી, ઘોડી, હવાળી, નરધાં કે દોલક વગેરેનાં ઉપમેય શરીરના પશ્ચે ક્યાં ક્યાં? સંસારના પશ્ચે ક્યાં ક્યાં? બધાં ન કહેવાય, બે ત્રણ મુખ્ય ઉપરાંત બીજાં માત્ર સૂચિત રહે, તે આવી કવિતામાં દોષ નથી. ભાષા આપણા વિચારોના મોટા ભાગને સ્ફુટ કહી શકતી જ નથી. વળી વ્યાકૃત (આર્ટિક્યુલેટ articulate) વિચારોમાં પણ આપણાં વલણો, રુચિઓ આદિ પૂરાં આવી શકતાં નથી. અને સંગીત તો આપણી પ્રકૃતિશુદ્ધિમાં ખૂબ ભેંડે ઉતરી શકે છે. એટલે સંગીતકલ્પોમાં વૈખરી (આર્ટિક્યુલેટ સ્પીચ)થી એના પદોમાં ક્યાયું હોય તે ઉપરાંત જે અસ્પષ્ટ ધ્વનિ સૂચવાતા હોય તેનું મહત્ત્વ પણ ઓછું નથી.

૭૬ મૃત્યુ: ચમનલાલ કે. ગાંધી

વીર, લીરુ, સ્થિરતા, મધુર, પરી, જેવા શબ્દોને આ કવિ વિર, ભિરુ આદિ કરી નાખે છે, તે ખૂંચે છે. ૧ જગતને પગ તળે છુંદનારાઓ ' વીર ' કહેવાય ખરા કે? મહાપુરુષ એટલો જ અર્થ લેવો. ૨ નંદ: લક્ષ્મીનંદો, લક્ષ્મીના માનીતા પુત્રો; પોતાની માતાનાં ચંચલ નયનોના મોહમાં જેઓ રાતદિવસનું બાન પણ ભુલી ન્તય છે. હે મૃત્યુ, તહારાથી ભલભલા ત્રાસે છે. ૫ સ્મૃતિ શબ્દ નબળો. તહારું નામ માત્ર કાને પરતાં આમ થાય છે, તો તહારામાં એવું તે શું છે જે! ૬ પાર્ષદ: અનુયાયી, ગણ, સેવક, આદિ. અણુકથી = અણુ-કથ, વર્ણવી જ ન શકાય એવી. ૭ જૂથમાં પાર્ષદોમાં. ૯-૧૦ સાચી વાત તો આ છે કે તહારા સ્વરૂપથી અજ્ઞ માણસોએ તહને આવો કૂર કહ્યો છે, અને પછી

તેઓ પોતે જ સર્જેલાં કલ્પનાભૂતથી છળ્યા કરે છે. ૧૦ ઉત્પારી = ધાતકી. સ્વાર્થિલા શબ્દ વાક્યમાં ખરાબર બેસતો નથી, આત્મસન્તોષી જેવો અર્થ લઈ શકાય. ૧૧ નભપરિસપનાં : કેયરીઓનાં સુંદર રૂપ, રોમાન્ટિક સ્નેહાચરણો વગેરે. બાળકોને તું ઉપાડે છે, બાળકો મરે છે, ત્યારે તેમને તું કંઈ એવો ભયાનક કે વિકરાળ નથી લાગતો; તેઓ તો હસતાંરમતાં પરીઓનાં સ્વપ્ન જોતાં જ મરી નય છે. ત્હારી કુંજે, ત્હારે ધામ આહું બધું (વામે) રામી નય છે; ક્રૂરતા, ભયાનકતા, હંદયહીનતા, પામરતા આદિ માણસોના એમનાં જીવન-વ્યવહાર દરમિયાન અન્યોન્ય થતાં આચરણોમાં હોય છે; મૃત્યુ પામ્યા પછી માણસો ય તે આહું કશું નથી કરતાં. ૧૩ જયઅજય તણુ ભાવ : અહીં ભાવ=સ્થિતિ, અવસ્થા. વિજયની દશાના ઉર્ષોન્માદોત્થ જેરી વાયુ, ત્હારા ધામમાં તો દિન્નરી (અત્યંત સુંદર) ગીતો ગુંજ રહે છે. ખરી રીતે જોતાં તો હે મૃત્યુ, તું પિતાતુલ્ય છો,* વગેરે. ૧૭ ઇચ્છે : કર્તા લખે છે—ઇચ્છું અને અર્થ કરે છે, “તું ઇચ્છું ત્યારે.” તું ઇચ્છું કરતાં તું ઇચ્છે વધારે ચલણી અને સરલ ગણીને એટલો ફેરફાર કરી લીધો છે. હું ઇચ્છું ત્યારે તું મહને ઉપાડી લેજે એવો અર્થ તો હોય જ નહીં.

૭૭ સુરવાટ : કેશવ હ. શેઠ.

આત્મા વતન જવાની સારી વાટ માટે તલસે છે.

૩ આ કડી જરા અરપષ્ટ જણાય છે. સોણુલું-સ્વપ્નું. કર્તા માયાના અર્થમાં વાપરે છે કે ભાવનામય વાસ્તવની ઝાંચના અર્થમાં? જોલાં ખાય એટલે? કોઈ પણ શબ્દ જાતે નથી કવિત્વમય, અકવિત્વમય. પણ કેટલાક લેખકોને અમુક જાતના શબ્દો ને શબ્દગુચ્છો તર્ફ પક્ષપાત હોય છે. હું કડી આમ લઉં છું:—જે સ્નેહ માત્ર એક દિવસના અવધિનો, પ્રભાતે પ્રક્ટી સંધ્યાકાળે આથમી જતો, તે સાચો સ્નેહ નહીં, સ્નેહ નામે સ્વપ્ન માત્ર છે, તેનાથી તો મહારી સજીવનતા મરૂં મરૂં થઈ નય છે. ૪ બળદને કાંધ પડે, માણસને જોડા વાગી વાગી તાલ પડે, એમ “પીક પડી” વાપરું લાગે છે. અથવા ખરડાની કરોડ ભાંગી ગઈ એ અંગ્રેજી રૂઢ પદ (back is broken) નો અનુવાદ ગણીને, અર્થ

* ગીતાજીલિ ૬૫મા કાવ્યમાં શ્રી યાગોરે મૃત્યુને માતારૂપ કહ્યું છે.

કરવો. શબ્દ પરચંદ્રગીમાં ખામીઓ તો હોય. કવિતા બે વિચારણાપ્રવાહ, તો આપણે શબ્દોની પરચંદ્રગીને અવગણી ન શકીએ, શબ્દો પણ ચચાચોગ્ય હોવાથી ન વિચારાલેખન ખીલી આવે, તથાપિ આપણે મુખ્ય ભેવાંની વસ્તુ વિચાર અને ભાવ. અને આને લીધે ન આ પદ સંસ્કૃતહૃદયનો સાચે અસરકારક અને હૃદયવાદી સંગીતમાં ચોક્કસો ઉદ્ગાર છે. પ્રથાનમાં આ કવિના આપેલા પદ કરતાં-આ વધારે સારું લાગવાથી તેને બદલે અહીં આ લીધું છે.

૭૯ સનાતન અંધાર : અરદેશર ફ. ખખરદાર.

આ કૃતિના ૨૭ આંખમાં છાપેલ વિવરણથી કવિશ્રી એટલા તો છટાયા કે બહેરમાં ગાળાગાળી કરી બેઠા (બુલો ગુજરાતી વર્તમાનપત્રનો વિ. '૬૫ દીવાળી અંક); અને એ ઉપરથી અમદાવાદી ચિત્રકાર ભાઈશ્રી 'ચક્ર' એમણે અમ બેનું ઠંઠ (ચક્રચિત્ર) છાપી (નવલરામને ઝમાને હિંદી પંથ વર્તમાનપત્રે કાળરાજ અને ઇસ્હારામ દેસાઈ વચ્ચે મલ્લકુસ્તી કરાવેલી તેમ) લંગોટિયા લેખાસે સામસામા પેંતરાખંધ ઊભેલા ચિતર્યા;* એટલે વાચકોને જણાવું છું કે એ વિવરણ વાંચવું હોય તેણે એને ત્યાં ન વાંચી લેવું, અહીં ફરી છાપતો નથી. વાંચતાં એમણે મળે ન્યાયની ખાતર આટલું ધ્યાનમાં પણ લેવું કે એમાં જે આકરી ભાષા વાપરી છે તેની મેં ખીજ કોઈ લેખક માટે ખીજ કોઈ કૃતિ વિષે વાપરી પણ નથી. ફિલસૂફી અને વિશ્વભીમાના ગહનમાં ગહન, કૃતમાં કૃત પ્રશ્નોને કવિતામાં ના છટાય, એમ હું નથી કહેતો; પરંતુ એવા પ્રશ્નો પોતાના અધિકારની મર્યાદાના ભાન વિના લઈ બેસે; સંગીતલય પોતાને સુસાધ્ય છે, તેમાં ભેઈતી શબ્દમીઠાશ પર પોતાનો કાબુ છે એટલે “કવિતા” ના આ બે અંશ (?) તો બંને જમા પાસે છે ન, પછી શી ફિકર?—એવી વૃત્તિએ ને

* આપણી નહાનીસરખી સાહિત્યસૃષ્ટિમાં આ ખળભળાટનું એક સુખજ પરિણામ પણ આવ્યું: ચાર સાહિત્યરસિકોએ આપમેળે અને પોતાની સહીથી પ્રથાન માસિકમાં ચર્ચાપત્ર છાપ્યું કે સાહિત્યચર્ચાને નામે આમ ગાળાગાળી ચાય એ તો ખોટું. આપણી સાહિત્યસૃષ્ટિમાં ફરી કોઈ આવો બનાવ બનવા પામે ત્યારે ચારને બદલે ચાળીસ સાહિત્યરસિકો આમ ખંડાર પડશે એવી આશા રાખું છું. પણ મુખ્ય ખામી આ છે કે આખો લેખકવર્ગ હજી અતિ પાતળા કાતડીનો છે.

ઉપક્રવિ આભને આંગવા નયજં, તેવા પ્રયત્નની વિવેચનામાં જવાબદાર વિવેચકને થોડો ઘણો ઉપહાસ વાપરવો જ પડે એ સૌ સ્વીકારશે. તે લેખકે અમુક લખાણમાં વાપરેલી ઉપહાસમાત્રા હિતિ છે કે વધુ પડતી, એ તે જાણે જાણે વલણ તેવા તેના નિર્ણય; જેમ આપણ સૌનો અનુભવ છે કે કેટલાક ઉપહાસને સામા ઉપહાસથી વધાવી શકે છે, ત્યારે ખીલ ઉપહાસથી ખૂણ જ ચીરાઈ નય છે. જેઓ એકાકી જીવન ચાલીને વરે છે, જેમને એકાકી જીવન ગાળવું પડે છે, જેઓ સમાનધર્મીઓના સમભાવ, સહવાસ, સહકાર આદિએ મળતા અમૂલ્ય લાભથી ઝેનસીળ રહી નય છે, તેવાથી ઉપહાસ નામે સહેવાતો નથી....

એ ‘વિલાસિકા’ નું અવલોકન (મહને તેમ જ ક્ષતિએ એમને વિનંતિ કરેલી અને મહારું અવલોકન પ્રકટ થઈ ગયા પછી પણ આગ્રહ કરેલો એટલે) શ્રી ન. ભો. દિ. એ લખેલું છે તેમાં આ કૃતિ વિષે ત્રણ પાનાં છે (મનોમુકુર ગ્રંથ ૧ પૃ. ૧૦૪-૬). લલે મહારા વિવરણની સાથે વા તેને બદલે વાચક આ વાંચે. ન. ભો. દિ. આ કૃતિને “કવિસ્વપનાની પરાકાષ્ઠા” કહે છે, “વાચકના હૃદયને શુંગળાવે” એવી ગણે છે, “કુટકટ,” “ઘૃષ્ટ,” “સત્ય દર્શનને લાત મારવાની કૃતિ સૂચવતી,” વગેરે વિશેષણો લગાડે છે, તે વાચક જોશે જ. ઉપરાંત, ન. ભો. દિ. ઉમેરે છે, કે આ બધું “કવિત્વની મર્યાદા સચવાવાને લીધે ક્ષમ્યતાને પાત્ર છે.” મહારું મત એમનાથી જુદું પડે છે માત્ર આ બિંદુમાં. અને વાચકે લક્ષમાં લેવું ધટે, કે ન. ભો. દિ. સંગીતના હસ્તાદ, સંગીતના ભોગી, જ્યાં જ્યાં સંગીત ત્યાં ત્યાં કવિતા એ ભ્રમ સેવનારા, †

† એ ‘વિલાસિકા’ ના મહારા અલ્પલોકનમાં જ મહારે કવિ-ઉપક્રવિ-ભેદના પ્રશ્નને ઉપરિચિત કરવો પડેલો. શ્રી ખખરદારને એ અવલોકનમાં મેં (ઉપક્રવિ) નથી કહ્યાં; તે સમયે એઓ હજી ખીલતા આવતા હતા, અને મહને આશા હતી કે જે નવજુવાન દલપતશાઈ, નર્મદશાઈથી આરંભી આગળ વધી ઉપક્રવિ ગણાય ત્યાં સુધી પ્રગતિ કરી શક્યા છે તે વિશેષ પ્રગતિ સાધી કવિવર્ગમાં પણ આવી જશે. વિલાસિકાનું એ મહારું અવલોકન મહારાં અવલોકનોના સંગ્રહમાં છપાશે.

† જુઓ મહારે ‘લિરિક’ એ નિર્ણય, છેલ્લી ક્લમ—“જે પેરા ચર્ચાના.”

હુંકામાં સંગીતના પક્ષપાતી વિવેચક છે, અને હું આ બિંદુમાં આગ્રહપૂર્વક જૂદો પડતો વિવેચક છું; કેમ કે હું ગુજરાતી કવિતાના ઐતિહાસિક દર્શને નોંધ સંકેતો છું, કે આપણી સંસ્કૃતિમાં સંગીતકલાએ પોતાની ભગિની કવિતા-કલાને દાસી જેવી ગણેલી છે, અને કવિતાકલાને ન્યાયની ખાતર તેને આ દાસત્વમાંથી મુક્તિ અપાવવાની અર્વાચીન કવિતાલંકારોની એક મોટી ફરજ છે. કવિતાપરીક્ષક લેખે ન. ભો. દિ. નું વલણ કૃતિ સંગીતની ફરોડીએ સારી હોય તો કવિતા લેખે પણ પાંચદશ દોઢા ઉમેરી દેવાનું, ત્યારે મહારું વલણ એવું મુદલ નહીં બદલે એથી બલહું,—અમારા જે વચ્ચે અહીં મુખ્ય ભેદ આટલો જ છે.

વારુ, આમાં કવિશ્રીનું પોતાનું વિચારણાબલ કેટલું, બીજામાંથી લીધેલું કેટલું? શ્રુતિ અને ઝંદ અવસ્થાને જતાં ફરીશું, જે કે ન. ભો. દિ.તો એક ઋચા ટાંકે પણ છે. પણ ભદ્રંભદ્ર પ્રકરણ ૧૬માંથી ન. ભો. દિ.એ એક અવતરણ આપ્યું છે તે તો આપણી ભાષાનું જ છે. હું એક ઇંગ્રેજી કૃતિને પણ અહીં ચીંધીશ: ‘જે. નૉરિસ કૃત હિમ હુ ડાર્કનેસ’ (જુવો ગોલ્ડન ટ્રેઝરી—પાલંચેવ, ભુક ૨, સળંગ કૃતિસંખ્યામાં સંખ્યાંક ૧૨૬.) બીજાઓમાંથી શ્રી ખખરદાર ધણું લે છે, લીધા જ કરે છે, અને દેલું સ્વીકારતા પણ નથી, એવી એમને માટે વારંવાર ટીકા થઈ ત્યારે એમણે વિધયને જરા જુદો ગામળો દબને પોતાને ફાવે એવો બચાવ-કલિકા અને દર્શનિકાનાં નિવેદનોમાં કર્યો છે. કવિઓ બીજામાંથી સલાન લિયે, શબ્દો પણ લિયે, અને ઋણસ્વીકાર કરે નહીં, એ હલકટ રીતનાં બચાવ છે જ નહીં, અને એમનાં લખાણ પણ એનો કશો બચાવ કરવાને બદલે આડચાલે ફંટાઈ જાય છે, તે તરુણ લેખકોએ ખાસ સમગ્રવું નોંધએ. ખીસું કાતરવા જેવાં, અપહરણ, તફડામચી. આદિની લાલચમાં તરુણ લેખકે કદાપિ ફસાવું નહીં. એક પ્રાચીન લેટિન ક્ત્રી ખરું જ લખે છે, * કે મહારું ખેરણ ચોર તે કરતાં મહારી વિચારણા ચોર કે મહારી મજૂરીનાં ફળ ચોરે એવી ચોરીને વધારે શિક્ષા થવી નોંધએ. મતલબ કે સૂક્ષ્મ ગણાતાની ચોરી પણ ચોરી જ છે અને ગૃહસ્થ ચોરી કરે જ નહીં, તેમ ગૃહસ્થ લેખકે ચોરીના દેખાવ માત્રને ય વચ્ચે ગણવો નોંધએ; જ્યાં બીજા લેખકનું જરા પણ લીધા કે લેવાઈ ગયાનું પોતાને ભાન હોય, ત્યાં તેનો સ્પષ્ટ ઋણસ્વીકાર કરવો નોંધએ. કવિ તો રાત્ર કહેવાય, એની લૂંટ બાદશાહી લૂંટ કહેવાય, એવાં એવાં શબ્દછલથી નીતિના પ્રશ્ન ઉઠાવી શકતા નથી.

૭૯ આપની યાદા : સુરસિહણ ત. ગોહેલ—કલાપી.

માશુકે જેના ઉપર ઈશક તે વ્યક્તિ; આશકે ઈશક કરનાર વ્યક્તિ. આશના ભાઈબંધ, દિલોબન. ચમન (૧) ખાગ, છૂટથી ફરવાની આકર્ષક જગા; (૨) મેજમજા, આનન્દ. સીતમ જુલમ, ખલાત્કાર. ખંજર જમૈયા, ક્યાર, છરી. અહસાન ઉપકાર. રેહમત કૃપાદષ્ટિ (રહમ કૃપા). રાહદારી વટેમાર્ગ. આ શબ્દમાં કવિની શરતચૂક થઈ લાગે છે. “સન્મની શોધ” એ કૃતિમાં કવિ ‘રાહદારી’ શબ્દ ‘રાહ’ ના જ અર્થમાં વાપરતા જણાય છે. અહીં જોઈએ રાહબરી ભોમિયાપણું, રાહ દેખાડનાર લેખે કામગીરી, રીતભાત, રાખેતો. શરાબી આપ લક્તવત્સલ છે, હું આપનો છું. એ ખુમારી—૧ લાય અને શબ્દની ઇષ્ટાર્થ જણાવવામાં અજળ ચોગ્યતા. અસરકારકતા, અન્યોન્ય ખિન્નપ્રતિખિન્નભાવ, એનું નામ કાવ્યનો પ્રસાદ. ૧ લી કીમાં ૨ રી રે રિ જુવો. બીજી પંક્તિમાં સુખે કામદેવ, દુઃખે રામદેવ એ વ્યાખ્યાને કેવું સુંદર રૂપ આપ્યું છે. ગાંભીર્ય અને લીલાનો અજળ મેળ સધાયો છે. ૨ લાલીનો અર્ક અત્યન્ત રૂપવતી ચીજ જેતાં ઈશ્વરની પણ શી ખલિહારી એવી ભૂમિ થઈ આવે છે. ૯ હાથ મેળવવામાં સમભાવ, દોસ્તી અને સહચારનાં તમામ રૂપનો સમાવેશ કર્યો છે. હાથ મેળવવાનો ચાલ યુરોપીય નક્કલ નથી; રાજપુત, ચારણ, ખારોટ, કાઠી, આહીરમાં આગળથી ચાલ્યો આવે છે. ૧૧ ઈશ્કના રાહમાં રાહબરી આપની; તથાપિ એ રાહબરીનું એક લક્ષણ આ આપની હુંથી માણસ-મર્ત્ય—માત્રથી જુદાઈ આ આપનું લક્ષણ કેમ ન રાવડાવે? ૧૨ દુઃખ રૂપે અનુભવેલું કે તાજું અનુભવાય, સુખ રૂપે અનુભવાય, તે સર્વ.

૮૦ મિલનનું સ્વપ્ન : ઝીણાભાઈ ૨. દેસાઈ—સ્નેહરશ્મિ.

મનુષ્યનું જીવન—ઢેલી સરિતા: જન્મ, ખાલ્ય, આદિ તમામ દશાઓમાં જોયતું સામ્ય ઉપમાનોપમેય ભાવે વાચકે ગ્રહણ કરવું. સમાન્તરે રહેતી અને ઢેલી જે સીધી લીટીઓની પરમ્પરિત સમાનતા જેવી આ ખેની, આખી ય કાવ્યવિષય છે એમ કહી શકાય, અગર જો કે અહીં ૧૪ લીટી જ હોવાને લીધે તેમાંના અમુક ખંડોને, વિશેષ સૌંદર્ય, ભવ્યતા કે છૂટા પાડવાની અને દષ્ટિ તે પર એકાગ્ર કરવાની સુગમતાને લઈને—વાનગી પદ્ધતિએ સ્પર્શ્યા છે. ૧ ગિરિવર: નદીખાળકીનો પિતા. તેનો ખોળો (સાનુપ્રદેશ) વિશાળ. ૨ લહર:

‘સલિલ,’ ‘વહન’ જેવો શબ્દ વાપર્યા હોત તોપણ અર્થ તે ન રહેત; આજ અંગીનો નિર્દેશ અંગથી કરી લેવો, અને તે અંગની પસંદગી ઔચિત્ય એટલે અર્થસંદર્ભમાં સૌથી સારો મેળ મેસે એમ કરવી, એ કાવ્યત્વ સાધવાનું શુદ્ધિ નાળીતી છે. ૩-૪ નદીના ગિરિપ્રદેશમાં ન્હાનામોટા ધોધ મધ્ય અસાધારણ હિંચાઈથી પડે, તે દ્રશ્યોનું ચિત્ર, શીકર, તે પ્રદેશમાં પ્રાણી ગળંત, અને તે ખડકની બીપાલુતા એ ત્રણ ન અંશે સ્પર્શાને દોરી લીધું છે. ૬ ગહનતા લબ્ધ સૂપને: ગભિર હિંદુ આતમનિરીક્ષણ; અંતરાત્માના સમાધિ. એવી દશામાં; દિલદરિયામાં દૂબડીની અવસ્થા સૌથી વધારે વહાલ થઈ પડી હોય એવી સ્થિતિમાં. નદીનું મુખ એટલે દરિયા સાથે સંગમનો વિભાગ હોરાઓથી—(ભરતીઓટના જુવાળોથી) શુભ્ર ન હોય, તેનું ચિત્ર ‘હજળ રહેતી’ એ બે અતિ સાદા શબ્દો દોરી લીધું છે. પ્રસાદવાં છ રસિક બંધુઓએ એને સાદા અંશોમાં પણ જોતાં શીખવું જોઈએ.

‘સ્વપ્ન’ શબ્દ અસ્પષ્ટ પણ સુખદ આદર્શમાં એકાગ્રતા જેવા અર્થમાં શ્રી ન્હાનાલાલ, શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરી વગેરે વાપરે છે, તે મહને અદુચિત્તર છે; કાંત સ્વપ્ન શબ્દ કાને પડતાં ન મહને તો પ્રથમ ‘પહેલું’ ભાન અવાસ્તવિકતા (unreality) નું ચતું હોવાંથી. પરંતુ. સ્વીકારે છું કે કાંતના ‘હપહાર’ જેવા કાવ્યમાં અને બીજે કોઈ કોઈ દેશો પાણ સ્વપ્ન શબ્દને કાં તો વ્યર્થ ગણવો પડે, કાં તો આવા અર્થમાં ન લેવો પડે. અહીં છેલ્લી લીટીમાં કવિએ ‘સપના’ લખ્યું છે પણ તે ‘સપન’ લખ્યું હોત, તો અહીં એનો અર્થ લગભગ ‘સ્વર્ગ’ જેવો થઈ જત. ૧૩ ગહરો: ઘેરો સોનેટખંધમાં ચૌદમાની જે પંક્તિમાં અર્થનો અનિવાર્ય ઔરવાંકિત કે બીજી રીતે ખાસ કીમતી અંશ, તે ‘પંક્તિ કૃતિના અંતમાં કે અંત પાસે આવતાં આખી કૃતિની અસરકારકતા ખીલી આવે. ‘હવનનદી સુભે આઘાતે ત્યાં ગહન ગહરો કાલરવ ત્યાં’ એવી પંક્તિ છે.

૮૧ સિન્ધુનું આમંત્રણ : રા. વિ. પા.—શ્રેષ્ઠ.

આ અન્યોક્તિ નથી. વ્યાજોક્તિ નથી, પરંપરિત રૂપક નથી, કોઈ પણ જાતનો માત્ર અલંકાર નથી; તે કે સિન્ધુ અને પરમાત્મા બેને લાગુ પડે એવું વર્ણન (સહોક્તિ) છે, અને તદ્દન હૃદયની રીતે કરેલું (સ્વભાવોક્તિ) છે. પરંતુ

વિષયની ભવ્યતાને અત્યંત સીધી સચોટ રીતે વેધતી શૈલી, ભક્તબંધનની નિખાલસતામાં ભાષાની અલંકારસમૃદ્ધિ અને બીજી ખૂબીઓને ગૌણ બનાવી દે છે. બાલક અને દિશોરની હીલચાલ માત્રમાં સજ્જનનું સ્ફુર્તિ અને હીલા બંને હોય, પણ હીલા અને નૃત્ય આપણે અમુક હીલચાલ કે તેનો અંશ ખાસ નિહાળિયે ત્યારે જુદાં વખાણિયે, સામાન્ય રીતે તો એની સજ્જનતાને જ નિરખી રહિયે. તેમ વાણીમાં પણ એકંદર અને આતપ્રોત ભવ્યતા કે તલસ્પર્શિતા આવતાં તેના પૃથક્ અંગોમાંના અલંકારોને ગૌણ બની નય છે. અર્થની પ્રથમથી બળર નહીં અને મથાળા ઉપરથી આ પંક્તિઓ સિંધુ વિષેની એટલું જાણીને જ વાંચવા માંડે, તેને આ પરમાત્મા વિષે પણ છે એમ લાન થતાં, તે આદિથી ફરી વાંચે છે અને ખેવડો આનન્દ મેળવે છે. અલંકારોના ભેદપ્રભેદનો પ્રપંચ આપણા મધ્યકાલીન વિવેચકોએ ખૂબ કર્યો છે, તેમાં કેટલીક સૂક્ષ્મ સુરુચિ પણ રથલે રથલે અનુભવાય છે; પરંતુ ઉત્તમ કવિતામાં તો અલંકારોને અનુભવાય તોપણ—પ્રિયાની કેવલ દેહસુંદરતા, સુકુમારતા આદિની માફક—મુખ્ય ભોગવસ્તુ નહીં ને ધ્યાન ખેંચે રહી નય એવી છેક ઉપાધિ બની રહે છે, તેનું આ ઝીણવટિયા, સમર્થ અને વૈજ્ઞાનિક વિવેચકોને કેટલું લાન હશે વારુ, એવા સવાલ ઉઠતાંની સાથે, એ આપું શાસ્ત્રમંથન અર્વાચીન મોનસને માટે ઉત્તરતા મૂક્યનું જ બની નય, એમાં શું આશ્ચર્ય.

૧ આનન્દ સિંધુ (૧) આનંદમય સિંધુ; (૨) પરમાત્મા, પ્રકૃતિએ જ આનંદસ્વરૂપ. હરત (૧) મોલ્, (૨) હરતની કોઈ પણ હીલા. અંગેનાં મોતી: અંગે હેખાડતાં ટીપાં અંગે-ભપટ્ટી, આછેડુ તેજ. ભેંસના ધીની હીલાશ અને ગાયના ધીની આછી ખીળાશને અંગે કહે છે. ધૂપછાંચ રંગી કાપડને એક બાજુથી અને એક બીજા પ્રકારમાં ભેંસનાં એક રંગનું તેજ હેખાય, સામી બાજુથી બીજા રંગનું હેખાય એવા રંગમિશ્રિત તેજ-વૈવિધ્યને અંગે કહે છે જે હીરા, રત્નો આદિના ખેંલોમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. અંસ, અંહ, એ અંગે શબ્દોનાં પ્રાંતિક ઉચ્ચારણ માત્ર છે.

કડી ૧ સિંધુ પક્ષે સ્થૂલ વાસ્તવિક અર્થ. પરમાત્મા પક્ષે એના નિઃસીમ સદાસમવાત્સલ્યનો અર્થ. ઘરમાં જેમ બાલકોને બધી જ છટ, તેમ અહીં પણ છે.

કંડી ૩ માનવો (૧) આર્ય, (૨) પીતવર્ણ, (૩) હળસી; અથવા (૧) હિંદુ, (૨) મુસ્લિમ, (૩) ખ્રિસ્તી; અથવા અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, જર્મન, ઇટાલિયન એમ અનેક લોહી, ધર્મ, રાષ્ટ્રસીમા, આદિ ભેદભ્રમેદે વિભક્ત, તથાપિ એક જ હલ છે: આખી માનવજાતિ એક જ થાનિ છે. સિંધુને આપણે બુદ્ધા બુદ્ધા કાંદા પ્રમાણે અનેક ગણિયે છે, મહાસાગર, સાગર આદિને બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામે આપિયે છે ખરા; પરંતુ વસ્તુતાએ આખો પારાવાર એક જ. ધર્મોનાં પણ આપણે અતિહાસિક નામે ભેગાં કરિયે તો અનેકાનેક થાય, તથાપિ ધર્મવૃત્તિ, ધર્મતત્ત્વ, માનવધર્મના આત્મારૂપ સત્ય એક છે. ઈશ્વર વિષેયા ખયાલ અને વ્યાખ્યાઓ બુદ્ધે બુદ્ધે દેશકાલે બુદ્ધાં બુદ્ધાં પ્રવર્ત્યાં, તથાપિ પરમાત્મા એક છે. જમીનતટોની જડતા સાગરના ઐક્યને છેદી ન શકે. લોહી, મત, વતન, રાષ્ટ્રવાદ, ભાષા, સમાજબંધન આદિ જડ ઉપાધિઓ ગમે તેટલી, પણ માનવજાતિના સૂક્ષ્મ ઐક્યને વિભેદી ન શકે. ભેદભાવ પૂરેપૂરો છતરો; સૂક્ષ્મ ઐક્ય વિકસાવશે, તેમ તેમ તુમે અનેરું ગૌરવ (“ગરવાં”) સાધશે, તુમારા “સુર” (હવન) માં અનેરા રસ ધુટશે. મહારી સાથેતું તુમારું ઐક્ય પણ તેમ તેમ જ અનુભવશે.

કંડી ૪ સિંધુ પક્ષે શબ્દાર્થ છે, તે વાસ્તવિક અને સાચે મનેવિધક છે. આ કંડીની સ્વર-વ્યંજન-લીલા પણ હુવો. આર્ય કવિતાની પડતીના સૈકાઓમાં ગીતગોવિન્દ, કીચકવધ, આદિ પ્રાકૃતસંસ્કૃત કૃતિઓમાં ખરખડતા શબ્દાલંકારો વધી ગયા અને એ વલણ છત્યું, તથા હિંદી કવિતામાં તો દિગ્વિજયી થયું,—કલ્પના અને વિચારપ્રવાહ પણ કવિતામાંથી નષ્ટપ્રાય થયાં. એટલે કાલિદાસાદિ કવિઓની સૂક્ષ્મ શબ્દાલંકૃતિ વધારે સુંદર તેમ અર્થ અને ભાવને હૃદયની રીતે પોષનારી હોવાથી વધારે સચોટ છે, તે આપણે લગભગ બૂલ્યા. હવે અંગ્રેજી કવિઓના સંપર્કથી તે આપણે આપણી ભાષામાં ખીલવવા માંડી છે. અંગ્રેજી શૈલીની શુભરાતી કવિતા સ્પષ્ટ શબ્દાલંકારોને લગભગ વગેરે છે, ત્યારે હૃદયની સ્વર-વ્યંજન-લીલાની આશક ખની છે.

‘અને પરમાત્મા પક્ષે? માનવ ચિત્ક્રિઓની નહાનીશી ધુટપટ્ટીએ પરમાત્મા અતલ છે, અગાધ છે, અગમ્ય છે, આશ્ચર્યવત્ છે; નેતિ નેતિથી અટકી જવું પડે એવો છે. પ્રતિષ્ઠા સામાન્ય માનવીઓને તોલે ગમે તેટલી નિઃસીમ,—પણ પરમાત્માને હિસાબે? તરંગો, બુદ્ધબુદ્ધો, ગતો, ઓથો, વિસ્તારના વિશેષણોમાં

જે કંઈ અસ્પૃશ્યતા, અપૂર્ણતા, અવિશદતા છે, નેતિવાચકતા છે, તે પરમાત્માની સર્વતોમુખી અગાધતાને તોતડી માનવવાણી સ્પર્શી શકે તેટલી સ્પર્શ છે, અને અવાસ્તવની અસત્યતામાં કે અતિશયોક્તિની મૂર્ખાઈમાં પચ્ચા વગર કૃતકૃત્ય બને છે. જીંડામાં જીંડી વિચારણા તેમ દરેક કલાની દરેક જાતિના રસિકને બહાલી ચમત્કૃતિ માત્રને માટે આહીં મનમાન્યો અવકાશ છે, તો પછી સામાન્ય માણસો માટે પણ હોય જ ને.

કડી ૫-૬ સહસ્ત્ર અગણિત. ઘેલી ખેલાન, ખસ બેઠું બેઠું એમ બેઠવાની ગ્રેરણામય જ : ક્યાં, શા માટે, શી રીતે બંધ છે એવા કેઈ પણ સવાલના જવાબ દે શકે નહીં એવી : અજ્ઞાની શૂન્યતા, અજાણું મૌન જ જવાબમાં મળે એવી. ધડી વિગલ ધડી મલીન : કેટલા સાદા શબ્દોમાં કેવો ગંભીર અર્થ ! સરખી સુરેખ, સમરેખ, મથી મથી શેને શેને માટે મથતા હોય છે વારુ ? અરે ! છેક ખાલક, એમને માટે તે એવા એવા સવાલ પૂછવાના પણ હોય ! જેમાં મથે છે તેમાં કેવાં આનન્દે છે તે જીવો, ધડી પછી ખીલ જ કંશામાં આનન્દે છે તે જીવો, એટલે તહમારી પૃચ્છા આ તત્ક્ષણ માત્રમાં જીવનારી યોનિ પરત્વે કેટલી બધી અજીવગતી છે, તે તહમે જ પામી જશો. દુકાં અને વ્યર્થ જેવાં પ્રેયો માટે એવાં મનુજનનુઓ આ પારથી પેલે, ત્યાંથી પાછા આહીં, એમ જન્મે મરે, જન્મે, લખચોરાશીમાં ભમરચક્ર ચક્રભમર ફટાયા કરે. એ જ એમનો ઇતિહાસ. તેમને સિંધુ કહે છે, જે જે નદીઓમાં તહમે હો તે તે પ્રવાહપન્થોને વળગીને તેમને અનુકૂલ રહીને જ વહી આવો, તો તહમે અનાયાસે અને નિઃસં-શય મહેને જ પામશો. આહીં નદી=ધર્મ, પંથ, વર્ણાશ્રમપરંપરા, એવા સંકુચિત અર્થ પણ લેવાય જશે; જો કે આવી કૃતિઓમાં સૌથી વિશાલ અર્થ જ પૂરે સાચો અર્થ. (ધર્મ પલટો કરવા, કરાવવા ઇચ્છનારને આ ઉચ્ચતર, સત્યતર દૃષ્ટિ લગલગ અસાધ્ય છે.)

જીવન કેટલું તો દુરુણ છે, દયા આવે એવું છે, તે હુપાવ્યું નથી. કલ્પના-કલાક્ષની સરલ ભવ્યતામાં દુરુણરસને ઓગાળી લીધો છે. આ પણ હ્રુમર (મર્મોદિત) નો એક પ્રકાર છે. અને આપણી કાવ્યમીમાંસા આને પણ ધ્વનિ જ કહે છે. માણસની વાણી તોતડી અને અશક્ત છે એટલું જ નહીં; એનાં ન્યાયશાસ્ત્ર, દર્શન, પૃથક્કરણ આદિ સત્યને પામવાની ક્રિયાઓ, તમામ તોછડાં

અને આરાધન છે. ભલે તેમ ગણન બંને ક્ષેત્રમાંથી આગળી યાત્રિઓ અંતરે
બદલ પાછી વળે છે.

હી ૭ અહીંથી (૧) સિંધુથી, (૨) પરમાત્માથી. દિવસર પણ અહીં ન
પ્રથમ ફિરકા પ્રસારે છે, અસ્ત અહીં ન પામે છે. એક એકે અપ્રતિરથ (પુરાણોમાં
સૂર્યના રથને એક ન ચડેનો વર્ણવ્યો છે, એ હરીસ્ત પણ આ પંચિત દિવના
ધ્યાનમાં હોય તથાપિ અર્થ તો અતન્ય રાત્રિધિરાત્ર લેખે એ ન કલ્પ્ય છે.)
અહલ સલિલ સુષિતની કલ્પતિનો ખેલો સર્ગ ખેલો માયા (હુનો નાસવીય
મુક્ત વગેરે) નિર્ગમે છે. કલ્પતિ પામે છે. હિંચા નીચા ફરીને લખચોરાશી
ફેરા, કન્થનીચ થોનિઓમાં. સમય નિજ થતાં કમ્પરિપાકે, પુરુષાર્થ સંચયે.

સિંધુના પહે નામ તેનો નાશ, સર્વત્ર જે જે છો તે તે વિસર્જના વિના
રહે ન નહીં, એ સ્થૂલ અર્થ.

હી ૮ શુદ્ધ-મેલી એ કંઈક સિંધુ પર છે. કથિત અનુચિત એ ય ને ચોતાનો
લાભ, ગેરલાભ અપક્ષપણે આપતા સૂર્ય-ચંદ્ર, મરુત, અગ્નિ, એવાં એવાં કંદ્રાંથી
પર છે. પરમાત્મા પાપપુણ્યના કંદ્રથી પર છે. પાપ છ્યાં છે, પાપી છું, અનધિકારી
છું, પાપવૃત્તિઓને પ્રવળી વિમલ બનું ત્યારે ન અધિકારી, એવા એવા ખયાલ
પણ મમત છે, અહંતા છે. (અહંતાની ભૂમિતિએ મર્યાદિત છે), આત્મા નતે
સદા અને સર્વાવસ્થામાં શુદ્ધ, મુક્ત સ્વરૂપ છે ન, તો પછી એ સર્વ જોખલિયાવેરા,
સંકા, અનાસ્થા, વાની નાખો: આ અ-નર ભૂમિતિ પ્રાપ્ત ફરીને આ શુદ્ધ મુક્ત
પ્રવાહે શુદ્ધ, મુક્ત વિહરો.*

હી ૯-૧૦-૧૧ આટલે સુધી સમગ્રી લીધા પછી સુરપષ્ટ છે. હી ૧૦
પાછી હી ૫-૬ જેવી છે. હી ૧૧ પરમાત્માની અગાધ કદારતા અને ધીરતાનું
કથન છે. કોઈ ગયું નહીં એટલા તો ચોરા ગયા કે સૌ પ્રમાદી વા નાસ્તિક,
કોઈ પણ ગયું નહીં, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. અને સિંધુના પહે શું; એમ
કોઈ પૂછે તો તે નવાબ એટલો, જે તલમે ન સમજ્યા તેણે ન આવો અરસિક

* “આ અ-નરભૂમિતિ પ્રાપ્ત ફરીને”-વેદાંતદર્શન કે અદ્વૈત
(આહરીયલિખમ) નો એક મહામેટો ગોટો અહીં છે. એ ભૂમિતિ મનુષ્યનું એ
પ્રાપ્ત-સપ્રમાણ અધિગમ્ય-છે ખરી ?

જે કંઈ અસ્પૃશ્યતા, અપૂર્ણતા, અવિશદતા છે, નેતિવાચકતા છે, તે પરમાત્માની સર્વતોમુખી અઆધતોને તોતડી માનવવાણી સ્પર્શી શકે તેટલી સ્પર્શ છે, અને અવાસ્તવની અસત્યતામાં કે અતિશયોક્તિની મૂર્ખાઈમાં પચ્યા વગર કૃતકૃત્ય બને છે. જાંડામાં જાંડી વિચારણા તેમ દરેક ક્લાની દરેક જાતિના રસિકને બહાલી અમલકૃતિ માત્રને માટે આહીં મનમાન્યો અવકાશ છે, તો પછી સામાન્ય માણસો માટે પણ હોય જ ને.

કડી ૫-૬ સહસ્ત્ર અગણિત. ઘેલી જોલાન, ખસ બહેવું બહેવું એમ બહેવાની પ્રેરણાગય જ : ક્યાં, શા માટે, શી રીતે બંહે છે એવા કોઈ પણ સવાલના જવાબ દે શકે નહીં એવી : અજ્ઞાની શૂન્યતા, અજ્ઞાનું મૌન જ જવાબમાં મળે એવી. ધડી વિમલ ધડી મલીન : કેટલા સાદા શબ્દોમાં કેવો અભાર અર્થ છે ! સ્પર્શી સુરેખ, સમરેખ, મથી મથી રોને રોને માટે મથતા હોય છે વારુ ? અરે ! છેક બાલક, એમને માટે તે એવા એવા સવાલ પૂછવાના પણ હોય ! જેમાં મથે છે તેમાં કેવાં આનન્દે છે તે જુવો, ધડી પછી બીજા જ ક્ષામાં આનન્દે છે તે જુવો, એટલે તદ્દમારી પૃચ્છા આ તત્ક્ષણ માત્રમાં જીવનારી ચોનિ પરત્વે કેટલી બધી અભુગતી છે, તે તદ્દમે જ પામી જશો. દુઃખં અને વ્યર્થં જેવાં પ્રેયો માટે એવાં મનુજનનુઓ આ પારથી પેલે, ત્યાંથી પાછા આહીં, એમ જન્મે મરે, જન્મે, લખચોરાશીમાં ભમરચકર ચકરભમર ફર્યાયા ફરે. એ જ એમનો ઇતિહાસ. તેમને સિંધુ કહે છે, જે જે નદીઓમાં તદ્દમે હોતે તે પ્રવાહપન્થોને વળગીને તેમને અનુકૂલ રહીને જ વહી આવો, તો તદ્દમે અનાયાસે અને નિઃસં-શય મળે જ પામશો. આહીં નદી=ધર્મ, પંથ, વર્ણાશ્રમપરંપરા, એવો સંકુચિત અર્થ પણ લેવાય ખરો; જે કે આવી કૃતિઓમાં સૌથી વિશાલ અર્થ જ પૂરો સાચો અર્થ. (ધર્મ પલટો કરવા, કરાવવા ઇચ્છનારને આ ઉચ્ચતર, સત્યતર દૃષ્ટિ લગભગ અસાધ્ય છે.)

જીવન કેટલું તો દુરુણ છે, દયા આવે એવું છે, તે હુપાવ્યું નથી. કલ્પના-કલાક્ષની સરલ સવ્યતામાં દુરુણરસને ઓગાળી લીધો છે. આ પણ હુમર (મર્મોદિત) નો એક પ્રકાર છે. અને આપણી કવ્યમીમાંસા આને પણ ધ્વનિ જ કહે છે. માણસની વાણી તોતડી અને અશક્ત છે એટલું જ નહીં; એનાં ન્યાયશાસ્ત્ર, દર્શન, પૃથક્કરણ આદિ સત્યને પામવાની ક્રિયાઓ, તમામ તોછડાં

૧૪ વેદ ને પુરાણ : ગીતા, બાઈબલ, કુરાન આદિ તમામ ધર્મગ્રંથોને આમાં લઈ લેવા. ૧૮ સપનાં : માનસશાસ્ત્રીઓ આપણાં સપનાંને આપણા ચિત્તંત્રની સરળ ન ઠરાવે છે. તેમ આ સર્વે માણસની પોતાની કલ્પનાનાં ન આલેખેના છે. ૨૫-૨૬ દર્શન પુરાણ, આધાર કથું ન ન મળે. અને તોપણ મહારે ન માનવું, નહીં માનું, માને સો મૂર્ખશિરોમણિ, —એવો નિકાલ વા નિર્ણય પણ હૃદય સ્વીકારતું નથી. સૃષ્ટિના આરંભથી દેશે દેશે, કાલે કાલે, પ્રલયે પ્રલયે મળીને “તેત્રીશ કોટિ” દેવો માન્યા-મનાવ્યા, તેમનામાંથી એક પણ “સાચો દેવ” નથી; “સાચો દેવ” કેમ મળે તે હજી તો કાંઈને લેશ પણ સુઝવું નથી; અને તોપણ “સાચા દેવ” માટેની ઝંખના માનવીનું હૈયું છાંડી શકતું ન નથી.

નરી વારતવિક્તાનો આ રણકો આર્ય પ્રલ વેદ અને ઉપનિષદોના કાળમાં પિંછાનતી હતી. આ રણકોનો છદ્ધો સુર ગૌતમ બુદ્ધની વાણીમાં સાંભળવા મળે છે. પરંતુ તે ખેલ્યાં સૈકાઓથી અનાર્ય ધારાં ને ધારાં હિંદમાં ધૂસેલાં હતાં, અને પછી તો વળી વધારે વાર વધારે મોટી સંખ્યામાં આવ્યા ક્યાં, લોહી ભેળાઈ ગયું, અને ગમે તે ભોગે પણ સો ઠય ચોકચું સત્ય મેળવવાની એ જિજ્ઞાસા ઝાંખી પરતી ગઈ છે. ઈ. ૧૯૦૦ પછી જન્મતા આપણા કવિઓમાં એ રણકો પાછો સંભળાવા લાગ્યો છે, એ આપણાં અહોભાગ્ય ! પ્રલ એ રણકોને સત્કારશે ખરી, પૂરા ખહારમાં ખિલવા દેશે ખરી, એ રૂપ, એ રંગ, એ ગંધ, એ રસ સહી શકશે ખરી ? કે એને તો ગોવર્ધનની ખવાળો અને ન્હાનાલાલી સમણાં અને ક. મા. સુ. ના ફરાકા ન વધુ ડુમ્મ્યા કરશે ?

૮૪ એક કારમી કહાણી : રા. વિ. પા.

પોતાના ટિપ્પણમાં કવિ આને “ ‘સનાતન ત્રિકાણ’ કહે છે તેવા પ્રેમની કુરુણ કહાણી ” જણાવી હમેરે છે કે પોપટ જે કે મેનાનું સંવનન નથી કરતો તોપણ તેને ગમી નય એવું જાણે છે, એટલે પરિણામમાં તેની પણ જવાબદારી છે...નાયિકાનો અત કુરુણ આવે છે, નાયકનું જીવને દુઃખી થઈ નય છે, એ પ્રકારે કવિ કહાણીના અંતમાં ક્ષાન્ત્યાય જળવાયાનું કહે છે. કૃત્તિના અગ્નિચક્ર માટે જુઓ ‘નવીન કવિતા વિદે વ્યાખ્યાનો’માં મહારુ

વિવરણ, પૃ. ૮૪-૮૫. ઉપરાંત ધુણી=અહાંડ, આંખા=તેમાં આ પૃથ્વી; મેનાપોપટ=પૃથ્વી પરનાં નર અને માદા પ્રાણીમાત્ર.

૭-૧૦ ધૂમની રહેરો, વનમાં રહેરો=પ્રાણીસૃષ્ટિમાં મોસમે મોસમે લિંગી (સેક્સવિધયક) ભૂખ ઉઘડે જ છે. (માનવયોનિએ પોતાની બુદ્ધિ-કલ્પનાદિનો ઉપયોગ આ ભૂખને મોસમ મર્યાદિતમાંથી આખી જીવાનીમાં સાંત્વન માગ્યા કરે એટલી વધારી મુકવામાં કર્યો છે. ૪૩-૪૪ ધૂણી ધખે છે, વિશ્વ પોતાના નિયત ક્રમે ચાલ્યા કરે છે, એ એક જ સાચું સર્વસ્વીકારાહું નગદ સત્ય છે, વિશેષ કંઈ પણ જ્ઞાન કોઈને છે ખરું વારુ? કેવાં સુખદુઃખ-કેવાં પાપપુણ્ય-કેવાં પ્રાયશ્ચિત્ત કે શિક્ષા?

શાસ્ત્રીય અજ્ઞેયવાદ સામાન્ય રીતે જે ધર્મમાન્યતાઓ ગણાય છે તેને નાસાખીત અંધશ્રદ્ધા ગણે છે. પરંતુ તે પાપ-પુણ્ય, નીતિ-અનીતિ, કર્ત્ત્વ્ય-અકર્ત્ત્વ્યના ભેદ તો સ્વીકારે છે અને માનવપ્રકૃતિમાંથી ફલિત થતા ગણે છે. સામાન્ય રીતે ધર્મ કહેવાય છે તે માણસને ફરી ફરીને અનેકાનેક યુક્તિપ્રપંચે ટોક્યા કરે છે, લાઠ પુણ્ય-પાપ નીતિ-અનીતિ કર્ત્ત્વ્ય-અકર્ત્ત્વ્યના ચોક્કા ભેદ સ્વીકાર્યા વગરનું જીવન તે માનવજીવન કહેવાય જ નહીં, અને એ ભેદોનું ભાનજ્ઞાન ધર્મમાં, ઈશ્વરમાં, લોકોત્તર મહાસત્ત્વોમાં શ્રદ્ધા વિના માણસને પ્રાપ્ય નથી તો તેના આચરણમાં સુપ્રતિષ્ઠ થઈ જ ન શકે—એ સર્વ ફિલસૂફીના એક મોટાં પ્રકરણને નામે મનુષ્યયોનિ અવતરી તે કાળથી આજ લગી પ્રવર્તી રહેલ હેત્વાભાસ જલ (ટિશ્યુ ઓફ ફેલેસીસ) અને ભૂલભૂલામણી માત્ર છે. તેનાં જટિલ બંધનોમાંથી વિમુક્ત થતાં માણસને હજી ઘણો ઘણો કાલ લાગશે.

૮૫ અવસાન : ન. લો. દિ.

ગીત, વીજળી આદિ અસ્તિત્વની ક્ષણમાં સુખદ છે; તે-આ છાપેલી પ્રતિકૃતિ દ્વારા-અત્ર, આ સંગ્રહ દ્વારા-જે જે બંધુ અનુભવે તેમને પણ સુખદ જણાય, કવિતાસ્વાનો આનંદ આપી શકે, તો...૫ ઇંદ્રજલરચના : ઇંદ્રજલ તો માયાવી જૂઠી આભાસમાત્ર રચના; એટલે પંડિત કવિ પોતે ટીકા લખે છે, ખોટી એવો અર્થ ન લેતાં ક્ષણિકતા લક્ષણે ઇંદ્રજલ જેવી, એવો અર્થ લેવો. ઇંદ્રજલની રચના = ઇંદ્રજલરચના (૬ ઠી નો તત્પુરૂષ) ઇંદ્રજલ રચના ઇવ રચના (ક્ષણિકત્વાત્) = ઉપમિત સમાસ; વિ.

મહારા જાતની માફક હું પણ બલે તદ્વારા સંવેદન અને તદ્વારી સ્મૃતિમાંથી ખરી પડું : છેલ્લે જ ના ખરી પડું, જરાતરા થોડો સમય સાંભર્યા હશે એટલો તદ્વારો સમભાવ મેળવી શકું તો ખસ. સંપ્રદાઈતો પણ એટલો જ સમભાવ મળે તો થઈ બધું એમ અનુરૂણ કરતાં હોય્યાં વિના રહી શકતો નથી કે સમભાવ આપવાને મેળવવાની બાબતને ગુજરાતીઓ આંસુ સારવાની શબ્દાવલિએ વર્ણવે છે, આપણામાં એ અર્થ માટે એ શબ્દાવલિ આટલી ફટ થઈ ગઈ છે, એ આપણી પ્રજાની પોચટતા અને ઊર્મિલતાનો આખાદ પુરાવો છે. મરદોના અન્યોન્ય સમભાવવ્યવહાર વિનિમયમાં હાલતાં ને ચાલતાં આંસુ આવે ખરેખર, તો એ સૈષ્ટતા નહીં વારુ, અગર જો માત્ર વાગ્વિવેકમાં, તો એ દૌલ નહીં વારુ ? આ દોષ ગણાય એટલી બધી ઊર્મિલતાના પુરાવા આપણા વ્દતા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં—સવસ્મૃતિના નાટકો જેવી કૃતિઓમાં—પણ જોવામાં આવે છે.

પુષ્પિકા

—૧લી આવૃત્તિ—

૧૫૫ની છેલ્લી નિયિએ કાવ્યભાવના ક્રમ રુચિરે કથવા
૨સુખારિ સમયતણી આ રચી બળિ સમૃદ્ધિ સવિવરણા.

—૨જી આવૃત્તિ—

અર્ધ પલિત શિર પૂરું થતાં સમુજ્જવલ સમૃદ્ધિ શિત્તેરે
બલિ ફરિ ગુથી ઉમંગે કાવ્યભાવનોજ્જવલનદોભે.

—૨જી આ. ૨જીં સુદણ—

વિશ્વયુદ્ધને પંચમ નિજ પંચોતેરમે વરસે
છાપી આ ફરિ ખાંતે બે વિદ્યાપીઠઅનુરોધે.^૪

સમૃદ્ધિ ફરીફરીને ભણાવશે સુન્ન મુઝ્ઝાને;^૫
ઘટે ઘણે જસ તેનો આઘપ્રવર્તક ગુપ્તસોને.^૬
વિવરણમાં આનાથી રસ, તટસ્થતા, મુરેખ સિદ્ધાંતે,
સવાઈ સ્વતંત્ર મનને, ગ્રંથ અવતરે,—તનય આનો!

ઉપ્રતિભાસિદ્ધ જિતે છે લયમધુરા વાગ્વિહારિ કવિવર તે
જેના ધવલ મુકલ્પે કાલકાલિમા ય ના લાગે.
વાગ્વતનાકરજાયા, કામકંઠારશ્મિમૂર્તિ, હે દેવી,
અનંત બલિ સૌન્દર્યો ગુંજતાં ખિલવતાં છતો!

છતિ શુભ^૭

૧ ૫૫-વિ. સં. ૧૯૮૬નું વિશેષનામ. ૨ સુખારિ-સુખ=૮, અરિ=૬
સુખારિ=૮૬ વર્ષ : સંક્રાંતિકાલ ખળભળાટ, ભાંગફેટ, વાદાવાદિ આદિનો એમ
મહાસુખારિ. ક. દ. રા. એ 'ખાપાની પીપર' એ વર્ણનકાવ્ય વિ. ૧૯૦૧માં લખ્યું
ત્યાંથી અર્વાચીન કવિતાનો આરંભ ગણુ છું. ૩ કાનવ રાત બલિએ નહીં, બલવંતે.
૪ બોમ્બે યુ. અને હવે યુનિવર્સિટી : અનુરોધે એટલે અહીં એમના ઠરાવ માટે
મનની ખાતર; એમણે ઠરાવતો કર્યા પણ બનરમાં નહો નહીં એમ તે વ્યર્થ નય,
એમનું હીણું બોલાય તે ન થવા દેવાને. ૫ મુઝ્ઝ : કાવ્યના અભ્યાસમાં એકડિયા.
૬ ગુંજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, જેણે ખેલી આવૃત્તિ રચાવી. ૭ આ છેલ્લી બે
આર્યા બાળીતાં સંસ્કૃત સુભાષિતો ઉપરથી લખી છે.

પરિશિષ્ટ ૧

પ્રાથમિક પિંગલ (અપૂર્ણ)

વિભાગ ૧ લો.

વ્યાખ્યાઓ અને સંજ્ઞાઓ

વર્ણી: નામ અને વિશેષણ = (ઇંચે) ' સિલેખલ ', ' સિલેખિક ' વચકું (લઘુગુરુ ૬-૭ અને તે માટેની સંજ્ઞાનેરી ૨-૨) વચરી (લઘુગુરુ ૪-૪ અને તે માટેની સંજ્ઞાનેરી ૧-૧), બંને આ શબ્દનાં બ્રહ્મ રૂપ છે. વર્ણ અને અક્ષર એ શબ્દો પણ વર્ણી (સિલેખલ) ના અર્થમાં વપરાય છે; વ્યંજન = બેડા ક, ખ, વગેરે, (જે વર્ણી નથી માત્ર ' લેટર ' કે મૂલાક્ષર છે, તે) ના અર્થમાં પણ વપરાય છે. અ, આ, ઇ, ઈ, વગેરે વર્ણોમાં પણ વર્ણ કે અક્ષર કહેવાય છે.

લઘુ એક માત્રાનો સમય ઉચ્ચારતાં લાગે તે લઘુ વર્ણી, બે માત્રાનો લાગે તે ગુરુ વર્ણી. લઘુ, ગુરુ માટે લ અને ગ (કેળા) એ દ્વંદ્વાં રૂપ પણ વપરાય છે. લઘુની સંજ્ઞા છે કાનાતું ચિહ્ન - ૧ ; ગુરુની સંજ્ઞા છે - ૨.

પિંગલશાસ્ત્રમાં સૌથી વધારે વ્યાપક શબ્દ છે છંદ. સંખ્યાન્તિ છંદો, અક્ષરમેળ અથવા ગણન્તિ છંદો, માત્રામેળ છંદો, મિશ્ર છંદો, અને જેમાં સંખ્યાનું, ગણનું, માત્રાનું, કે મિશ્ર માપ નહીં, માત્ર સંગીતના સૂર અને તાલનું માપ, તે શુદ્ધ ગેય ન્તિના છંદો, એમ છંદોના પાંચ વર્ગ પાડી શકાય. પરંતુ પહેલી ચાર ન્તિના છંદો પણ સૂર અને તાલ બેસાડતાં ગેય બને, સામી બાજુ શુદ્ધ ગેય છંદોમાં ચારમાંથી કોઈ ન્તનો મેળ બેસાડી ને તે પેટાન્તિનો છંદ પણ કહી શકાય. અક્ષરમેળ અથવા ગણન્તિ છંદોને વ્રત્તો પણ કહે છે. ગેય છંદોને પદો પણ કહે છે. ગમે તે ન્તના છંદને પદ પણ કહે છે. એટલે છંદ = પદ, પદ = છંદ. કોઈ પણ નિયમિત માપ કે બંધ વિનાનો વાણીપ્રવાહ, માત્ર ગદિત અથવા વાક્યવૃત્તિ તે ગદ્ય, તે અછાન્દસ અપદ્ય વાગ-અવહાર. નિયમિત વાણીવ્યાપાર (એટલે ગદ્ય)માં જે વ્યાકરણ ઉચ્ચારણ રૂપરૂપતા અને અર્થવત્તા માટેના નિયમો પળાય છે, તે ઉપરાંતના લયસાધક નિયમનોથી બદ્ધ વાણીપ્રવાહ, તે પદ્યમય વાણીપ્રવાહ; તે કાવ્ય કે કવિતા.

(આ બ્યાખ્યા પ્રમાણે બાણુની કાદંબરી કાવ્ય ના ગણાય.) અથ વેદ, બાઈબલ, દુરાનાદિમાં લખાણો બેવામાં આવે છે, જે પદ્યરચના નથી બદલે તેમાં ઘણાખરા ગદ્યમાં પળાતા નિયમો ય પૂરાપાંચરા પાળેલા હોતા નથી. ઘણી ભાષાની કહેવતો લોકોક્તિ આદિ આવા ઉભરક અને અનિયમિત વાગ્યાપાર છે, પણ મિતાક્ષરી અને વળી ચોટદારે હોય. ઓગણીસમી સદીમાં અમેરિકન કવિ બિહટમાને આવી શન્યલક્ષણ રચનાઓ કવિત્વ અને કેટલીક 'લિરિકલ' (લિર્મિક) આવેશવાળી કરી તે ફેલાઈ, યુરોપની બીજી ભાષાઓમાં ય અનુકરણ; આવી રચનાઓનું ફ્રેન્ચ નામ પડયું 'વર્સ' લાઠબર; ઇંગ્લેન્ડમાં એને 'ફી વર્સ' કહે છે. બંને પારિશાપિક નામોમાં 'વર્સ' (પદ્ય) શબ્દ છે તે બંનેનો દોષ છે, કેમકે આ રચનાઓમાં પદ્યત્વના એકપાલ્પ ('મિનિમમ') લક્ષણે જણાતાં નથી. આવી 'કવિતા' ગુજરાતીમાં દાખલ કરી શ્રી ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિએ, કહોકે એમના 'વર્સ' તોત્સવ થી. આ રચનાઓને હું કહું છું શન્યલક્ષણ, અપદ્યગદ્ય* બિહટમાનક કે ન્હાનકી. આ સંમાં આવી રચનાનો એક પણ નમૂનો લીધો નથી જો કે શ્રી ન્હાનાલાલની કેટલીક આવી કૃતિઓ વાગ્યછા ('હૅટરિક') અને અલંકારની રેલંછલે વખણાઈ છે. વળી કાદંબરીને ય કાવ્ય ગણતી આપણી પરંપરા પ્રમાણે એ કૃતિઓને ય કવિતા ગણવામાં શો વાંધો હોય ?

ગણ-પિંગલશાસ્ત્ર વર્ણીઆના બે જ પ્રકાર રવીકારે છે, લઘુ અને ગુરુ (અથવા દ્રુવ અને દીર્ઘ; લ અને ગા; ૧ અને ૬) આ બે જતના વર્ણી લઇને ત્રણ ત્રણનાં હ્રમખા કરતાં આઠ એકબીજાથી જુદાં, ન વધારે ન ઓછા, હ્રમખા મળે: આ હ્રમખા, તે જ વર્ણમેળ લય રચનાઓ અથવા વૃત્તોમાં ગણુ. જુલો-ત્રણે ગુરુનો એક ગણુ, ત્રણે લઘુનો એક, એક લઘુવાળા (અર્થાત બે ગુરુ એક લઘુવાળા) ત્રણ (સધુ આદિમાં કે વચ્ચે કે અંતે, એમ); અને એ જ પ્રમાણે એક ગુરુવાળા (એટલે બે લઘુ એક ગુરુવાળા) ત્રણ-કુલ આઠ. આ તમામ વિગત ચોક્કસ યાદ રહે એમ પિંગલશાસ્ત્રીઓએ માત્ર દશવર્ણી એક પંક્તિમાં

* આ નામો શાસ્ત્રીય પારિશાપિક નામો છે તે ઉપહાસ કરડાકી કે ગાળ લેખે ન વપરાય. 'ફીવર્સ' રચનાના ગુણદોષની સમતોલ સમીક્ષા પ્રતિષ્ઠિત વિવેચક સર એ. જોર્સે કરી છે: જુઓ 'સિલેક્ટેડ મોડર્ન ઇન્ડીશ એસેઝ' ('વર્ડર્સ ઓફ સિલેક્ટેડ' નામે પુસ્તકમાલામાંની એક.)

ગાઠવી છે. એ પાઠે કરી લેવાની પંક્તિ આ

૨.૩.૪   ૪.૫.૬   ૬.૭.૮   ૮.૯.૧૦

ય   મા   તા   રા   જ   મા   ન   સ   લ   ગં

૧.૨.૩   ૩.૪.૫   ૫.૬.૭   ૭.૮.૯   ૯   ૧૦

યમાતા તે યગણુ = ૧૬૬; મા તારા તે મગણુ = ૬૬૬; તારાજ તે તગણુ = ૬૬૧; રાજા તે રગણુ = ૬૧૬; જાન તે જગણુ = ૧૬૧; જાનસ તે જમગણુ = ૬૧૧; નસસ તે નગણુ = ૧૧૧; સલગં સગણુ = ૧૧૬; લ તે લધુ = ૧; અને ગં તે ગુરુ = ૬.

માત્રામેળ છંદોના વર્ગ વિષે આગળ ચાલતાં.

પણુ સમૃદ્ધિનો સૌથી ખેલો મુકેલો નમૂનો નથી માત્રા મેળ રચના, નથી ગણુબદ્ધ રચના. ‘રાધા શં શૃંગાર’ એ રતુતિમંગલ છે સંખ્યામેળ છંદ-રચના; એના કવિત, મનહર, ધનાક્ષરી વગેરે પેટા ભેદો છે, એ તમામ છંદોને ત્રીશાં, એકત્રીશાં કે બત્રીશાં કવિત કહી શકાય. હિંદી કવિતામાં આ છંદોના ઘણા ભેદપ્રભેદ છે. રણુપિંગળના આપણા પિંગળશાસ્ત્ર વિષેના મુખ્ય ગ્રંથમાં “વર્ણુમેળ છંદ” ના વિભાગમાં પૃ. ૪૩૫ થી ૪૫૦ આ વર્ગના છંદોની વ્યાખ્યાઓ અને નમૂના આપેલા છે. હિંદીમાં તો આ એક જ છંદ જાતિ ઉપર પુસ્તકો લખાયાં છે. બંગાળી કવિતામાં પણ ‘મોટો પયાર’ ‘નહાનો પયાર’ વગેરે છંદો જાણીતા છે (જુવો મહારે શ્રી પૂનલાલ દલવાડી દ્વિત ‘પારિવર્ત’ નો પ્રવેશક) તે પૃથક્કરણ કરતાં આ કવિત જાતિના ઠરે છે.

કવિત જાતિ

વ્યાખ્યા : ત્રીશ વર્ણુની એક પંક્તિ એવી ચાર પંક્તિની કરી તે ત્રીશું કવિત; એકત્રીસ ,, ,, ,, ,, ,, તે એકત્રીશું ,, બત્રીસ ,, ,, ,, ,, ,, તે બત્રીશું ,, ચારે પંક્તિ અથવા બે બેનું જોડકું પ્રાસથી સાંધેલ હોય તે વિશેષ ચોટદાર લાગે છે. ૨ છ અને ત્રીજી પંક્તિનો પ્રાસ એક, ૧ લી ચોથીનો બીજો અથવા કરીઓમાં ૧-૨-૩ નો પ્રાસ એક, ઉપલી કરીની ૪ થીનો પછી કરીની ચોથી પંક્તિ સાથે બીજો,—એવી રચના પણ ચાલે, જે કે પ્રાસ ખરેખર શુદ્ધ હોવા ઉપર નેની ચોટનો આધાર રહે છે. વચ્ચે ચોખ્યા વિના જ ત્રીશ, એકત્રીશ કે બત્રીશ વર્ણુ તો કોઈક જ વાર બોલી શકાય, એટલે દર

પંક્તિ અંતે વિરામ ઉપરાંત પંક્તિની વચ્ચે પણ વિરામ વિરામો આવે. ધણું 'ખર' ૮ + ૮ + ૮ + ૬ વર્ણો, અથવા છેલ્લો કટકો ૭ વર્ણોનો, કે ૮ વર્ણોનો એમ પંક્તિના વિભાગો પડે પરંતુ આઠમે, સોળમે કે ચોવીસમે અક્ષરે શબ્દ પૂરો થવો જોઈએ એવો નિયમ નથી, આપણા નમૂનામાં જ

ગોપીના વિયોગથી ક—રુણુ ઉપનવ્યો છે

વગેરે રચનાઓ છે, તે આ છંદમાં દોષ ગણાતી નથી.

ત્રીશાં, એકત્રીશાં, ખત્રીશાં ત્રણે જાતિનાં ચાર ચાર પેટાભેદ ધ્યાન એવે એવા છે. પંક્તિના છેલ્લા બે અક્ષર, બંને લ, બંને ગા, લગા કે ગાલ હોય; એટલે એ દરેક પેટાજાતિને અનુક્રમે (લલ + અંત =) લલાંત, ગાગાંત, લગાંત અને ગાલાંત કહી શકાય. આમ થાય બાર પ્રભેદ અને વળી પહેલા અને ચોથા પેટાભેદમાં લલ લલ અને ગાલ ગાલ એવી દ્વિરુક્તિ પણ આવે.

૩૦, ૩૧, ૩૨ વર્ણોની એક પંક્તિ અવિરામે ના બોલાય, તો સામાન્ય હદની ચોપડીમાં બે કટકે એટલે બે લીટી દેખાય એમ લખવી, છાપવી પણ પડે છે; આમ કહી આઠ પંક્તિની હોવાનો આભાસ થાય છે તેથી ભૂલણું નહીં. આ છંદ હિંદીમાં જુદીજુદી જાતના (હંકાવેલ, લંબાવેલ, અભ્યસ્ત, વગેરે) અને 'પચાર' બંગાળીમાં ઘણા વપરાયા છે અને લોકપ્રિય છે. ગુજરાતીમાં ઓછા જ વપરાયા છે અને વપરાય છે; ઝાઝા વપરાશે પણ નહીં તેનું ખરું કારણ આપણા ઉચ્ચારણની એક વિશિષ્ટતા છે. આ બે વાક્યો જ ફરીને ઉચ્ચારણ તર્ક ધ્યાન રાખીને વાંચો. છંદ જાતના, હંકાવેલ, પચાર, લોકપ્રિય, ગુજરાતી, જ, વપરાયા વપરાય, વપરાશે પણ, કારણ આપણા, ઉચ્ચારણ, એક—૪૨ શબ્દોના વાક્યમાં ૧૫ મોંના અકારાન્ત મેં આમ જાડા છાંચા છે તે ૧૫ વર્ણો આપણી ઉચ્ચારવાની ક્ષરતી લઠણમાં લઘુ માપના ઉચ્ચારાય છે ખરા ? ના આપણે તે તે વર્ણોને ચોખીને ઉચ્ચારિયે તો જ તે એક માત્રાનો થાય. આપણે બોલિયે છ તે રીતે એ એક માત્રાથી ઓછા માપનો જ બોલાય છે. એક માત્રાથી ઓછા માપના વર્ણોને ભાષા શાસ્ત્રમાં દ્રુત કહે છે. અને પિંગલશાસ્ત્ર દ્રુત વર્ણોને ઓળખતું જ નથી એમાં તો હરેવ સ્વરએ એક લઘુ જાતિ જ સ્વીકારાય છે. કવિત મનહર ધનાશ્રીમાં ઘણા હરેવ આવે જ જે પિંગલ શાસ્ત્ર પ્રમાણે નો લઘુ (એક માત્રાના) ઉચ્ચારવા ઘટે, જ્યારે આપણી સામાન્ય

(વગર ચીપેલી) બોલીમાં આપણે તેમાંના ઘણાને લઘુથી ઓછા કાળમાં એટલે દ્રુત માપના બોલિયે છિયે. અને આમ બોલેલી કહી આપણને સારી નથી લાગતી, સામી બાબુ દરેક દરેક ને ચીપીચીપીને લઘુ પ્રમાણે બોલિયે એવી કહી પણ કહુંકહું થઈ પડે છે, જ્યારે બેમાંથી એક રીતે તો કહી બોલાય જ, ત્રીજી રીત છે જ નહીં ! જહેલા નમૂનાની

‘રાહ કે બીભત્સ કે નરસિંહ કે ભય છે

વામન કે અદ્ભુત કે પરશુરામ વીર

એ બે પંક્તિઓ જુઓ; ૧ લીમાં અકારાંત વર્ણી ૮, બીજીમાં ૯, તેમાંથી આપણે આપણી આદત પ્રમાણે બોલતાં ઉત્સ ૨ ઉચ એટલી પાંચ અને ન ૬ ત ૨ મ ૨ એમ ૬ દ્રુત બોલવાના, તે તમામ અહીં તો ચીપીને પૂરા લઘુ માપના બોલવા પડે, એ એક કારણથી જ આ આખી છંદોબ્ધિ ગુજરાતીઓને અપ્રિય રહેવાની, ગુજરાતી રસિકોને કહુંકહું (‘કેકેકેનસ’) લાગ્યા કરવાની એ મહારું અધીન મત છે. દોહરા વગેરે છંદોમાં પણ અમધુરતાનું આ ભયસ્થાન છે જ, હજાળ છંદરૂક (‘મેટ્રિક્સ,’ ‘વર્સિફાયર’) તેના ઉપાય કરી શકે છે, વગેરે આપણે આગળ જોઈશું (ગુજરાતી શબ્દોને ઇટાલિક લિપિમાં લખતાં ભાષાશાસ્ત્રીઓ દ્રુત અ માટે સામાન્ય અર્થી જુદું ચિહ્ન યોજે છે—વઢવાણ= Wadhawān; કરગરવું=Karagaravun વનેર; જુવો ગ્રીયર્સન—‘લિંગ્વિસ્ટિક સર્વે’ વગેરે.)

અનુષ્ટુપ

ગાયત્રી છંદસામહમ—એ ગીતા વાક્યમાં ગાયત્રી શબ્દ વેદમાં વપરાયેલ એક પરવર્ણી છંદોનું વિશેષ નામ છે. મહર્ષિ વિશ્વામિત્રનો ‘ગાયત્રી’ મંત્ર આ ગાયત્રી છંદમાં છે. પિંગલ દૃષ્ટિએ એના પરવર્ણી ચાર પાદ ગણાય. પરંતુ આ મંત્રમાં તેમ વેદની બીજી ગાયત્રી છંદી ઋચાઓમાં આપણે જોઈએ છ કે એ કહી ચાર પાદને બદલે અષ્ટવર્ણી ત્રણ ઋમખાની ગણતાં શબ્દો ઓછા તોડવા પડે છે, અર્થ સાથે મેળ વધારે રહે છે. આ અષ્ટવર્ણી ત્રણ ઋમખામાં યોયું અષ્ટવર્ણી ઋમખું ઉમેરે એટલે અષ્ટવર્ણી ચાર પાદનો અનુષ્ટુપ છંદ અથવા સ્લોક બને. અનુષ્ટુપ છંદ આમ ગાયત્રી છંદ ના વિસ્તારે ઉપજ્યો હશે કે બીજી રીતે એવા એવા છંદોની ઐતિહાસિક ઉત્પત્તિના સવાલને આ

સંક્ષેપમાં છેડતો જ નથી. મહાભારતમાં અનુષ્ટુપો ઘણા છે જેમાં દરેક પાદ અઠવર્ણી એટલો જ નિયમ પ્રવર્તે છે (જુઓ ગ્રા. હોમ્સનસનું ‘ધિ એપિક’) પરંતુ સૌષ્ઠવ અને મધુરતા માટે આગ્રહ વધતાં પાદમાંના ત્રણ વર્ણોમાં માટે વિશેષ નિયમો મહાભારતમાં ય ઘણા શ્લોકોમાં પળાયલા જોવામાં આવે છે: મહાભારતના સારી પેઢે જૂના અંશ સાવિત્રી ઉપાખ્યાન અને નલોપાખ્યાન-માં ય આવા સુધર અનુષ્ટુપો જોવામાં આવે છે. ભાસ કવિનાં નાટકો અને અશ્વઘોષ કલિદાસથી માંડીને તો ઘણાખરા અનુષ્ટુપોમાં સભાન પળાયલા આ નિયમો નીચેના છે.

(૧) ચારે પદમાં પાંચમો વર્ણી લઘુ, ૬ ડો ગુરુ જોઈએ.

(૨) સમ (= રત્ન ને ૪થા) પાદમાં વળી ૭ મો લઘુ જોઈએ; એટલે ૫-૬-૭ વર્ણી । S । = જગણુ જોઈએ.

આ સં માં શ્રી પૂજલાલના અનુષ્ટુપો તપાસિયે તો

આરસરચિયાં રુડાં

જોવો કોઈક જ સમપાદ જરા ખુંચે એવો છે. આ પાદમાં સ આપણી ઉચ્ચારણ દબે દ્રુત બોલાય, તેને ચીપીને લઘુ બોલવો પડે છે. આ બાબતમાં માધ કવિ પણ જરા શિથિલ છે.

શ્રી ન્હાનાલાલના અનુષ્ટુપોમાં ઉપલા નિયમોતું પાલન કંઈક ઓછું છે.

દીકું એ સૌ દીર્ઘ કાલ

ઈંદ્રિયોના અશ્વ જોડી

પુરાણી ને પુણ્યવંત—

એ વિષમ પાદોમાં પાંચમો ગુરુ છે;

રિમતની મુંદરતાના

ને બચાવ્યો પ્રભુ વરે

શમ્યો પોકાર ઉરનો—

એમાં ૬ ડો લઘુ છે;

આશા રસ હારતા

સારખ આશિષો બોરી

એમાં સ ૫ દ્રુત બોલાય છે. આ બધા દાખલાને ક્ષુદ્ધ ગણું છું કે તેવા ગણવા જ પડે એમ લઈ દોડવું નહીં. મહાભારતના અનુષ્ટુપ સાગરમાં ત્રણ ભતના અનુષ્ટુપો છે. (૧) એમાં બચાવ ન થઈ શકે, ક્ષુદ્ધ ગણવા જ પડે એવા છે, (૨) સુધર અનુષ્ટુપો છે, (૩) અને જેને હું મુક્ત અથવા મહાભારતીયું

નામ આપું છું—દ્રોષિન્સ માત્ર ગામિતિક છે, એ પ્રોફેસરને આપણા હૃદયમાં મધુર અમધુરની સમજ ન થી—તેવા અનુપદ્યો છે, ત્રણે હૃદયની સંખ્યામાં છે. સુક્ત અનુપદ્ય વિષે આર્ટી લખવાનો પ્રયત્ન નથી.

વૃત્તો : ત્રિપદુપન્નતિ યગેરે

ત્રિપદુપન્નતિનાં વૃત્તો એકદશવાર્ણી છે : ત્રણ ગણ = નવ વાર્ણી + એ વાર્ણી, બેય લઘુ બેય ગુરુ ગુરુ લઘુ કે લઘુ ગુરુ. અને આઠ ગણમાંથી ગમે તે ત્રણ ગમે તે ક્રમમાં ગોઠવવાં, એ પ્રમાણે જે જુદાં જુદાં રૂપ આવે તેને છોડે કૃપણી ચાર ગોઠવણીમાં ગુરુ લઘુ બેવાર્ણીનો અંશ, ગમે તે રૂપને ગમે તે લગાડવો અને ફક્ત જેટલાં થાય તે બધાં જ આ ત્રિપદુપન્નતિનાં વૃત્તો. ગણિત કરતાં જાણાશે કે આ તો મોટી સંખ્યા થઈ. વળી આમ ગણિત રગણે રગણે કરતાં ખ્યાલમાં આવી જશે કે પિંગલશાસ્ત્રીઓમાંના ધણાખરા—સારી પેઠે વિહસિત કવિત્વશક્તિ વિનાના તમામ—પિંગલશાસ્ત્ર ભણતાં ભણતાં ગાણિતિક જ્ઞાને થઈ જતા હશે. આપણા રાણહારભાઈ કે. હ. ધુ. આદિ મોટે ભાગે ગાણિતિક જ છે. સાચા પિંગલશાસ્ત્રી આપણામાં જ્યાં આખા કોંતિયુગે એક જ થઈ ગયો ગણપતરાવ બર્બ. એની ચોપડી સોસાયટી કે બીજી કાંઈ સંસ્થા ફરી છપાવે તો સાહિત્યની એક સાચી સેવા થાય. ગુજરાતીમાં સંજીવ શાસ્ત્રીય ચોપડીઓ નથી લખાતી એમ તો છેક નથી, જે થોડી લખાય છે તે ખપતી નથી અને તેમાંની કાંઈક જ ફરી છપાય છે એ સ્થિતિ છે, તે સાચીત દરે છે કે આપણા વિદ્વાનોને પણ સંજીવ શાસ્ત્રીય ગ્રંથોની કદર થોડી જ છે. શક્ય તે બધા બેદ શ્રુતિસુખદ વા લયમધુર (દ્વિધ્મિકલ) હોય નહીં, જેટલા હોય તેટલામાંથી જ કવિ પોતાને ફાવતા કૃપાટે, અને તેમાંથી પણ વારંવાર વખરાણે થોડા જ લોકપ્રિય બનવા પામે. ત્રિપદુપ અને તેનાથી હુંડી લાંબી બીજી વ્રતિઓનાં લોકપ્રિય વૃત્તો હવે વ્યાખ્યા સાથે આપું છું. પિંગલના અભ્યાસી અને કવિતાના ભોગી આ વ્યાખ્યાઓ ખાટે દરે છે અને વચતા જતા પ્રસિદ્ધિ પોતાને ટુચિં ગયેલ વૃત્તો અભ્યાસીનાં ચિત્તંત્રાંતર્ગત અવજોડિય વીજળી જેગે ઓળખી લે છે.

ધૃંદ્રવળા : તા (રાગ) તા (રાગ) જ (ભાન) ગાગા એટલે કે ત ત જ ને બેગ
 ઉથેંદ્રવળા : જ (ભાન) તા (રાગ) જ (ભાન) ગાગા „ જ ત જ ને બેગ
 લલિત : ન (સલ) રા (જાલા) રા (જાલા) લગા „ ન ર ર ને લગા

†ગજછંદ : ન (સલ) ભા (નસ) રા (જભા) લગા „ ન ભ ર ને લગા
લલિત અને ગજમાં ૬ ઠો વર્ણી અનુક્રમે ગ ને લ એટલો જ ફેર
ધંદ્રવજા અને ઉપેંદ્રવજામાં ૧લો વર્ણી અનુક્રમે ગ ને લ
એટલો જ ફેર.

ઉપજાતિ : ધં. અને ઉ. ના મિશ્રણે બનતી કડીને આ નામ આપે છે
આગળ ઉપર જોઈશું વંશસ્થ (૧૨ વર્ણી) અને ધંદ્રવંશાના મિશ્રણે બનેલી
કડીને એ જ નામ આપે છે. સાધારણીકરણે આપણે એ વૃત્ત જૂથનું ક્ષેત્ર વધારી
શકિયે કોઈપણ જાતિનાં ગમે તે બે વૃત્તોનાં મિશ્રણથી થતી કડીને આપણે એ જ
નામ આપી શકિયે અને તેમ કરવાની રીત મેં આરંભી છે. બે એકજાતિ
વૃત્તોના મિશ્રણથી વૃત્ત પંક્તિઓના અનુક્રમ અને તેમની સંખ્યા (બેમાંથી
કોઈપણ એકની પંક્તિ વપરાઈ હોય એકવાર, બેવાર, કે ત્રણવાર એ) ધ્યાનમાં
લઈને ૧૪ પ્રભેદ થતા જણાવે છે, તે બરાબર છે પરંતુ એ પ્રભેદો વળી નોંધવાની
જરૂર જ નથી.

રથોદ્ધતા : રા (જભા) ન (સલ) રા (જભા) લગા—એટલે ર ન ર ને લગા

શાલિની : મા (તારા) તા (રાજ) તા (રાજ) ગાગા— „ મ ત ત ને બેગ.

ભ્રમરવિલસિત : મા (તારા) ભા (નસ) ન (સલ) લગા— „ મ ભ ન અને લગા

એક વધારે (=૧૨) વર્ણી જગતી જાતિનાં કેટલાંક વૃત્તો.

વંશસ્થ : જ (ભાન) તા (રાજ) જ (ભાન) રા (જભા)—એટલે જ ત જ ર

ધંદ્રવંશ : તા (રાજ) તા (રાજ) જ (ભાન) રા (જભા)— „ ત ત જ ર

દ્રુતવિલંબિત : ન (સલ) ભા (નસ) ભા (નસ) રા (જભા)— „ ન ભ ભ ર

સ્રગ્વિવણી : રા (જભા) રા (જભા) રા (જભા) રા (જભા)— „ ચાર ર

† રણછોડભાઈના ગ્રંથમાં ત્રિબૃપનાં ઘણાં વૃત્તો નોંધ્યાં છે, તેમાં આ
નથી; સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગુજરાતીમાં કોઈએ આ વૃત્ત આગળ વાપરેલું જણવામાં
નથી. ગજેંદ્ર યુચની ગિરિનારની યાત્રાએ કૃતિમાં આ વૃત્ત પ્રથમ પહેલાં દર્શન
દે છે એટલે સર્જકના નામ ઉપરથી એને હું ગજ છંદનું નામ આપું છું. જુવો
એ કૃતિની કડી ૨૨ માં ગજ—લલિત મિશ્રણનો ઉપજાતિ હજી કોઈએ યોગ્યતા નથી.
બે વચ્ચે માત્ર ૬ ઠી વર્ણીનો ફરક એટલે ગજને ઉપલલિત પણ કહેવાય.

ભુજંગી : ય (માતા) ય (માતા) ય (માતા) ય (માતા)— „ ચાર ય
તોટક : સ (લગ) સ (લગ) સ (લગ) સ (લગ)— „ ચાર સ

વ્યાખ્યાઓનો વિષય આરૂઢ અભ્યાસી સિવાયનાને શુદ્ધ; જેમ અભ્યાસ
હયો વા હજી પ્રાથમિક તેમ તેને વધારે શુદ્ધ. એટલે વિવરણમાં મૂર્તતા
(કોન્ક્રીટનેસ) આણવાને આપણે ‘ગિરનારની યાત્રા’ એ કૃતિના છંદો નેકર્યો.
એમાં પ્લેસી, અને બીજી પંદર કડીઓ દ્રુતવિલંબિત માપની છે; વળી બીજી
પાંચ—૧૦મી ૧૪મી ૧૭મી ૨૨મી અને ૩૦મીનો પ્લેસો ગણુ ન છે. આમાંથી
૨૨મી ગજજીંદ છે. બાકીની ચાર કડી ગજ અને દ્રુતવિલંબિત એટલે ત્રિપ્લુબ
અને જગતી ન્તિ (૧૧ વર્ણી અને ૧૨ વર્ણી) ના એકએક વૃત્તનાં મિશ્રણ છે.
ઉપનતિની ઉપલી સાધારણીકૃત વ્યાખ્યાને વધારે સાધારણીકૃત કરીને આવાં
એકવર્ણદ્વિર વૃત્તો (બે) નાં મિશ્રણને પણ ઉપનતિ કહેવા? આ છે માત્ર
પરિભાષાની સુગમતા અને લાઘવનો પ્રશ્ન. એટલે મહારે મત ઉપનતિ શબ્દને
આવા દાખલાનો સમાવેશ એમાં થઈ નય એટલો વિસ્તારવાનો છે, અને તે મેં
‘પારિભત’ના પ્રવેશકમાં નોંધ્યો પણ છે. ત્યાં નહું ‘મિશ્રનતિ’ નામ પણ
અમુક મિશ્રણો, માટે સૂચવ્યું છે. એ શબ્દો જ ઠાંકું છું. “ઉપનતિ અને
મિશ્રનતિ એ વિશેષ નામો ગણમેળ વૃત્તોની પરિભાષામાં ૧૧ વર્ણી
(ત્રિપ્લુપ) થી માંડીને ૧૪ વર્ણી (શકરી) વૃત્તો લગીના ક્ષેત્રમાં વાપરવાનાં
છે. તેમાં ૧૧-૧૧, ૧૧-૧૨, ૧૨-૧૨, ૧૨-૧૩, ૧૩-૧૩, ૧૩-૧૪, અને ૧૪-૧૪
વર્ણી વૃત્તોનાં મિશ્રણો તમામ ઉપનતિ વર્ગમાં આવે;* નિર્દિષ્ટ ક્ષેત્રમાં કોઈપણ
બે કે વધારે વૃત્ત, જે વર્ણોસંખ્યામાં બે કે ત્રણ વર્ણીના ફેરવાળાં હોય, તેવાં
તમામ મિશ્રણને મિશ્રનતિ વર્ગનાં ગણવાં.” (પારિભતનો પ્રવેશક પૃ. ૩૨)
એક જ ન્તિના કે એક વર્ણદ્વિર બે ન્તિનાં બેથી વધારે વૃત્તોનાં મિશ્રણને ય
મિશ્રનતિ કહેવાં. ૧૫ વર્ણી (અતિ શકરી ન્તિ) નાં બે વૃત્તોનું મિશ્રણ હોય
અગર ૧૧થી ૧૪માંની કોઈ ન્તિમાંનાં વૃત્તો સાથે મિશ્રણ હોય ત્યારે પણ તેવાં
મિશ્રણને આમ ઉપનતિ-મિશ્રનતિ કહેવાં ખરાં?—એ સવાલને મેં હજી

* આ વાક્ય જરા મર્યાદિત કરવાની જરૂર છે; “વૃત્તોનાં મિશ્રણો”
પછી ઉમેરી લેવું “—એવાં મિશ્રણ કોઈ પણ બે જ વૃત્તનાં હોય તો—” બેથી
વધારે એક જ ન્તિના વૃત્તોનાં મિશ્રણને ય ઉપનતિ નહીં મિશ્રનતિ કહેવાં.

†ગજછંદ : ન (સલ) ભા (નસ) રા (જભા) લગા „ ન ભ ર ને લગા
લલિત અને ગજમાં ૬ ઠો વર્ણી અનુક્રમે ગ ને લ એટલો જ ફેર
છંદ્રવજ્રા અને ઉપેંદ્રવજ્રામાં ૧લો વર્ણી અનુક્રમે ગ ને લ
એટલો જ ફેર.

ઉપનતિ : છં. અને ઉ. ના મિશ્રણે બનતી કડીને આ નામ આપે છે
આગળ ઉપર જોઈશું વંશસ્થ (૧૨ વર્ણી) અને છંદ્રવંશાના મિશ્રણે બનેલી
કડીને એ જ નામ આપે છે. સાધારણીકરણે આપણે એ વૃત્ત બૃથતું ક્ષેત્ર વધારી
શકિયે કોઈપણ નતિનાં ગમે તે બે વૃત્તોનાં મિશ્રણથી થતી કડીને આપણે એ જ
નામ આપી શકિયે અને તેમ કરવાની રીત મેં આરંભી છે. બે એકનતિ
વૃત્તોના મિશ્રણથી વૃત્ત પંક્તિઓના અનુક્રમ અને તેમની સંખ્યા (બેમાંથી
કોઈપણ એકની પંક્તિ વપરાઈ હોય એકવાર, બેવાર, કે ત્રણવાર એ) ધ્યાનમાં
લઈને ૧૪ પ્રભેદ થતા જણાવે છે, તે બરાબર છે પરંતુ એ પ્રભેદો વળી નોંધવાની
જરૂર જ નથી.

રથોદ્ધતા : રા (જભા) ન (સલ) રા (જભા) લગા—એટલે ૨ ન ર ને લગા

શાલિની : મા (તારા) તા (રાજ) તા (રાજ) ગાગા— „ મ ત ત ને ભ્રગ.

ભ્રમરવિલસિત : મા (તારા) ભા (નસ) ન (સલ) લગા— „ મ ભ ન અને લગા

એક વધારે (=૧૨) વર્ણી જગતી નતિનાં કેટલાંક વૃત્તો.

વંશસ્થ : જ (ભાન) તા (રાજ) જ (ભાન) રા (જભા)—એટલે જ ત જ ર

છંદ્રવંશ : તા (રાજ) તા (રાજ) જ (ભાન) રા (જભા)— „ ત ત જ ર

દ્રુતવિલંબિત : ન (સલ) ભા (નસ) ભા (નસ) રા (જભા)— „ ન ભ ભ ર

સ્તગ્વિણી : રા (જભા) રા (જભા) રા (જભા) રા (જભા)— „ ચાર ર

† રણછોડભાઈના ગ્રંથમાં ત્રિષ્ટુપનાં ઘણાં વૃત્તો નોંધ્યાં છે, તેમાં આ
નથી; સંસ્કૃત પ્રાકૃત શુન્દરાતીમાં કોઈએ આ વૃત્ત આગળ વાપરેલું જણવામાં
નથી. ગજંદ્ર બુચની ગિરિનારની યાત્રાએ કૃતિમાં આ વૃત્ત પ્રથમ પહેલાં દર્શન
દે છે એટલે સર્જના નામ ઉપરથી એને હું ગજ છંદનું નામ આપું છું. જુવો
એ કૃતિની કડી ૨૨ મી ગજ—લલિત મિશ્રણનો ઉપનતિ હજી કોઈએ ચોક્કસ નથી.
બે વચ્ચે માત્ર ૬ ઠી વર્ણીનો ફેરફાર એટલે ગજને ઉપલલિત પણ કહેવાય.

ભુજંગી : ય (માતા) ય (માતા) ય (માતા) ય (માતા)—,, ચાર ય
 તોટક : સ (લગ) સ (લગ) સ (લગ) સ (લગ)—,, ચાર સ

વ્યાખ્યાઓનો વિષય આદ્ય અભ્યાસી સિવાયનાને શુદ્ધ; કેમ અભ્યાસ
 કાચો વા હજી પ્રાથમિક તેમ તેને વધારે શુદ્ધ. એટલે વિવરાનમાં મૂર્તતા
 (કોન્ક્રીટનેસ) આણવાને આખું ‘ગિરનારની યાત્રા’ એ કૃતિના છંદો ભેદબંધ.
 એમાં પ્લેક્ષી, અને બીજી પંદર કડીઓ દ્રુતવિસ્થાપિત માપની છે; વળી બીજી
 પાંચ—૧૦મી ૧૪મી ૧૭મી ૨૨મી અને ૩૦માંનો પ્લેક્ષો ગણ ન છે. આમાંથી
 ૨૨મી ગજજીંદ છે. બાકીની ચાર કડી ગજ અને દ્રુતવિસ્થાપિત એટલે ત્રિપટુબ
 અને જગતી જ્વતિ (૧૧ વર્ણી અને ૧૨ વર્ણી) ના એકએક વૃત્તનાં મિશ્રણ છે.
 ઉપજ્વતિની ઉપલી સાધારણીકૃત વ્યાખ્યાને વધારે સાધારણીકૃત કડીને આવાં
 એકવર્ણીકર વૃત્તો (જો) નાં મિશ્રણને ‘પાનુ ઉપજ્વતિ કહેવા? આ છે માત્ર
 પરિભાષાની સુગમતા અને લાઘવનો પ્રશ્ન. એટલે મદારે મત ઉપજ્વતિ શબ્દને
 આવા દાખલાનો સમાવેશ એમાં થઈ જાય એટલો વિસ્તારવાનો છે, અને તે મેં
 ‘પારિવર્તન’ના પ્રવેશકમાં નોંધ્યો ‘પાનુ છે. ત્યાં નહું ‘મિશ્રજ્વતિ’ નામ ‘પાનુ
 અમુક મિશ્રણો માટે સૂચવ્યું છે. એ શબ્દો જ ઠાકું છું. “ઉપજ્વતિ અને
 મિશ્રજ્વતિ એ વિશેષ નામો ગણમેળ વૃત્તોની પરિભાષામાં ૧૧ વર્ણી
 (ત્રિપટુબ) થી માંડીને ૧૪ વર્ણી (શક્કરી) વૃત્તો લગીના ક્ષેત્રમાં વાપરવાનાં
 છે. તેમાં ૧૧-૧૧, ૧૧-૧૨, ૧૨-૧૨, ૧૨-૧૩, ૧૩-૧૩, ૧૩-૧૪, અને ૧૪-૧૪
 વર્ણી વૃત્તોનાં મિશ્રણો તમામ ઉપજ્વતિ વર્ગમાં આવે;* નિર્દિષ્ટ ક્ષેત્રમાં કોઈપણ
 એ કે વધારે વૃત્ત, કે વર્ણમિશ્રણમાં એ કે ત્રણ વર્ણીના ફેરવાળાં હોય, તેવાં
 તમામ મિશ્રણને મિશ્રજ્વતિ વર્ગનાં ગણવાં.” (પારિવર્તનના પ્રવેશક પૃ. ૩૨)
 એક જ જ્વતિના કે એક વર્ણીકર જે જ્વતિનાં એથી વધારે વૃત્તોનાં મિશ્રણને ય
 મિશ્રજ્વતિ કહેવાં. ૧૫ વર્ણી (જાતિ શક્કરી જ્વતિ) નાં એ વૃત્તોનું મિશ્રણ હોય
 અગર ૧૧થી ૧૪માંની કોઈ જ્વતિમાંનાં વૃત્તો સાથે મિશ્રણ હોય ત્યારે ‘પાનુ તેવાં
 મિશ્રણને આમ ઉપજ્વતિ-મિશ્રજ્વતિ કહેવાં ખરાં?—એ સવાલને મેં હજી

* આ વાક્ય જરા મર્યાદિત કરવાની જરૂર છે; “વૃત્તોનાં મિશ્રણો”
 પછી ઉમેરી લેવું “—એવાં મિશ્રણ કોઈ પાનુ એ જ વૃત્તનાં હોય તો—” એથી
 વધારે એક જ જ્વતિના વૃત્તોનાં મિશ્રણને ય ઉપજ્વતિ નહીં મિશ્રજ્વતિ કહેવાં.

ચિંત્ય રાખ્યો છે. એટલો વધારે ક્ષેત્રવિસ્તાર કરવામાં મહુને એકથી વધારે ગૂંચ નડે છે.—પણ એ પ્રકરણ ઉપાડવાની આ પ્રાથમિક ચર્ચામાં જરૂર નથી.

૩૮ કડીની કૃતિમાંથી આપણે ૨૧ કડીના છંદ જોઈ ગયા. બાકીનીમાંથી કડી ૨૦મી છે છંદ્રવજ્રા (ત્રિષ્ટુપ) અને વંશસ્થ (જગતી) નું મિશ્રણ એટલે આપણી વિસ્તારેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે ઉપભતિ વૃત્ત; છંદ્રવજ્રા છે ૯, અને છં.—હવે.—મિશ્રિત એટલે સામાન્ય ઉપભતિ ૮ છે.

“નિશીથ” ના છંદો જોઈયે. ગજેન્દ્ર ખૂંટની રચનાઓમાં હજી દેખાતું નથી એવું અર્વાચીન કવિતાનું એક લક્ષણ નિશીથમાં આગળ આવે છે અને ધ્યાન ખેંચે છે. લાણકારમાં (૧લી આ. પ્રવેશક) માં લગભગ અમાના ઉપર લખી ગયો છું કે સુક્ત રચના (બ્લેન્ક વર્સ) માં મ્લોક ભંગ અનિવાર્ય છે. એ રચના અર્થપ્રવાહને અનુરૂપ રહેવામાં અને પોષક બનવા જતાં કડીબદ્ધ રહી ન શકે, લાંબા ટુંકા અનિયમિત અંડકોમાં જ વહે. નિશીથમાં આ અનિયમિત લાંબાટુંકા અંડકો ધ્યાન ખેંચે છે અને એક દૃષ્ટિએ લાગે કે આવી રચનામાં ઉપભતિ—મિશ્ર ભતિ—વ્યવસ્થા લાગુ પડે જ કેમ તથાપિ બીજી દૃષ્ટિએ પકડાઈ આવે છે કે આ અનિયમિત લંબાઈવાળા અંડકોની પંક્તિ ૮૬ માં એક (૬૮ મી) દશવર્ણી પંક્તિભતિની છે તેને અપવાદ રૂપે દૂર કરતાં બાકીની ૮૫, ૧૧ અને ૧૨ વર્ણી ત્રિષ્ટુપ અને જગતી ભતિનાં વૃત્તોની લીટીઓ છે. ૬ ૧૨ વર્ણી છે, બાકીની ૧૧ વર્ણી છે, એટલે કે આ ત્રિષ્ટુપ-જગતી-મિશ્રણના ઉપભતિ કે મિશ્રભતિમાં રચેલી કૃતિ છે, એમ નિઃસંદેહ કહી શકિયે. જગતી માપની ૨૬ પંક્તિઓમાં ૧૨ છે વંશસ્થની, ૯ છે છંદ્રવંશાની. પાંચમી પંક્તિનું માપ છે મતતર; ત્રિષ્ટુપ શાલિનીમાં છેડે બે ગર છે તેમાં વચ્ચે લઘુ ઉમેરી હેતાં આ માપ મળી રહે. એટલે આ વૃત્તને ઉપશાલિની કહી શકાય. રણપિંગબે જણાવ્યું છે કે જગતીનાં ૪૦૬૬ વૃત્ત શક્ય તેમાંથી એ ત્રણે નોંધ્યા છે માત્ર ૧૪૨. નિશીથમાં ૧૩, ૧૫, ૨૨ અને ૨૩ મી પંક્તિઓનાં માપ ગણની પરિમાપામાં માંડો અને રણપિંગબેમાં જુલો એવા માપનું કોઈ વૃત્ત એમના ૧૪૨ માં નહીં જડે. માત્ર માપ નોંધવાનું કહીને સંતોષ માનું છું. નામ પાડવાની વાત પણ કરતો નથી. સુક્ત રચનાઓ ગુજરાતી કવિતામાં વધતી જશે અને તરુણ કવિઓ ત્રિષ્ટુપ અને જગતી પંક્તિઓની કેટલીક સરલતાથી આકર્ષાઈ

એ નતિઓને વધારે વધારે વાપરતા થશે તો જગતીમાં ૪૦૬૬ વૃત્ત શક્ય, ત્રિષ્ટુપમાં ૨૦૪૮ શક્ય એમાંથી આપણા “વહેરા” એ એકંદો વૃત્તોની ભેટ આપણને કરી શકશે, અને ગુજરાતી પિંગળમાં વૃત્તોનાં નામકરણનું જ નાણું ખાતું ખોલવું પડશે ! ભલે એ જે થાય તે આવતો ઝમાનો સમાલી લે. મહારું ભોમિયા રાહબરનું કર્તવ્ય હું કરી ચુક્યો છું.

નિશીથમાંની ત્રિષ્ટુપ પંક્તિઓ વિષે વાચકે પોતે-હપલી જ પદ્ધતિએ ભેઈ લેવું. આ તો માત્ર દિગ્દર્શક સાર છે.

વિશેષ વૃત્તોની વ્યાખ્યાઓ

વસંતતિલક : બહાલા વસંતતિલકે તલનનગાગા

[તા (રાજ) ભા (નસ) જ (ભાન) જ (ભાન) ગાગા.

આ સઠ માં દાખલા-હો આપને જનકરાયનિ આત્મશાંતિ

મીઠું જની અમ જગે રસ... —વગેરે.

હપેન્દ્રવજ્રા ઈંદ્રવજ્રા અને વસંતતિલક મિશ્રણના મિશ્રનતિ માટે જુવો કૃતિ ૧૬ શક્ત્રી (૧૪ વર્ણી) નતિમાં વસંતતિલક જેટલું લોકપ્રિય એકે વૃત્ત નથી. ૧૫ વર્ણી અતિશક્ત્રી નતિમાં—

માલિની-નનમ ય જુગ લે આ માલિની ના ચિ હેનું

ન (સલ) ન (સલ) મા (તારા) ય (માતા) ય (માતા)

દાખલો-વિનિમય મધુ એવો યોધ સાધી રહ્યો છે-વગેરે.

૧૬ વર્ણી અષ્ટિનતિમાં પંચચામર-જરાજરાજગા-અપ્રવર્ણી (અનુ-ષ્ટુપ નતિ) ના પ્રમાણિકા-જરાલગા-નું એવડેલું જ વૃત્ત છે. આ હપરથી સાધારણીકરણે માત્ર નવા જેવું નહીં જરૂરેજર નવું ગુલખંડી વૃત્ત પ્રાપ્ત થાય. ગણમેળ વૃત્તોમાં અંકારા વા એકમ ત્ર્યક્ષર ત્યારે આમાં લગ અથવા તો ગલ એ જ વર્ણીનો જ અંકારો વા એકમ. કેટલા એકગતી પંક્તિ કરવી, કેટલી પંક્તિની દડી, પ્રાસ ખરા કે કેમ, વિરામ ક્યાં ક્યાં, તમામ કવિની જ મુનસફી હપર છોટલું, આવર્ણીમેળ વૃત્તોનું સાદામાં સાદુ રૂપ મળેને અનાયાસ પ્રાપ્ત થયું ત્યારે મેં ઓળખ્યું પણ નહીં. વાલ્મીકીને કહેવા નારદ આવેલા કે

આ તહારા અતુલ્ય તે જાનંદસ સૃષ્ટિમાં નવો અવતાર ! મહર્ષિ તહારા તપસના આ ફલનો પૂરેપૂરો લાભ લે, એમાં જ મહાદાવ્યનો સર્ગ કર ! “જ્યારે મેં ઓળખ્યું” ને સજ્ઞાન તપાસ્યું” ત્યારે એના ગુણ સાથે કેટલીક એની મર્યાદાઓ પણ મહારા જોવામાં આવી. મુખ્ય મર્યાદા આ છે કે એમાં હરેક પંક્તિને છેડે અટકવું પડે જ. Run-on Verse* અસ્ખલિત વહને પંક્તિનો અંત અને પછીની પંક્તિનો આરંભ એ બે વચ્ચેની ખાઈ પૂરી દઈ તેને વર્તાવી પણ ટાળીને સળંગ વહન સાધવાની શક્તિ આ વૃત્તમાં નથી, એટલે દરજ્જે એ ‘બ્લેન્ડ વર્સ’ નથી. (ખાકી ‘વનવેલી’ તો વર્સ જ નથી માત્ર આણુધડ વણી જાય છે ત્યારે આ તો વણી મેળ વૃત્ત નિઃસંશય ગણાવાને પાત્ર છે.) ગુલખંડી નવીનોમાં વધારે વધારે લોકપ્રિય બનતું પણ જાય છે સં રજા આ. માં ગુલખંડીનો દાખલો જ નથી એ ખામી રહી ગઈ છે.

૧૭ વણી (અત્યષ્ટિ) જાતિ

આમાંનાં કેટલાંક વૃત્ત અત્યંત લોકપ્રિય થયાં છે.

મંદાકાંતે મલનતતગા ગા વહે મંદ જોયે :

મા (તારા) ભા (નસ) ન (સલ) તા (રાજ) તા (રાજ) ગાગા.

દોળલા-લંબાએ જ્યાં દિન પ્રિયસખી રાત્રિયે દીર્ઘ તેવી વગેરે.

વિરામે પથાંતે ચમનસલલાગે શિખરિણી

ય (માતા) મા (તારા) ન (સલ) સ (લગ) ભા (નસ) લગે.

દાખલા-નદી દોડે સોડે ભડભડ બળે હુંગરવનો-વગેરે.

અતિશય ધિમૂં નરમ રાસે લગે હરિણી વહે :

ન (સલ) સ (લગ) મા (તારા) રા (જલા) સ (લગ) લગે.

દાખલા-નયન ચુમિને પત્ની કેરાં જુવે ભવ સૃષ્ટિમાં-વગેરે.

જસા જસયલાગ રામશિયલત્વ પૃથ્વી વિષે : [રામ=વિરામ]

જ (ભાન) સ (લગ) જ (ભાન) સ (લગ) ય (માતા) લગે.

દાખલા-પ્રસિદ્ધ અહિંયાં પુરી હતિ વિશાલ ચંદ્રાવતી-વગેરે.

* સળંગ પ્રવાહી પદ્ય; પરંપરિત છંદ, એ નામો આ જાતિના છંદો માટે વાપરું છું. સં માં કાંતવું ‘તિમિરાશયના...’ પરંપરિત તોટક છે.

આમાંથી મેં ઉપજાવેલ ‘મુક્તપૃથ્વી’ ની વ્યાખ્યા ઉપર છે શિથિલત્વ તેને બદલે ‘મનમોહિ એ ચાર અક્ષર મુક્તાં મળી રહેશે.

દાખલા—સ્વયં સુપ્રતિમા તું ગૌરવતણી ! નડે કાલનો તહને ન ભય લેશઃ—વગેરે.

૧૮ વર્ણી (ધૃતિ) જાતિ

મંદાકાંતા દ્વિનગણ સન્નિને નાચત્તં ચિત્રલેખા

મા (તારા) ભા (નસ) ન (સલ) ય (માતા) ય (માતા) ય (માતા)

આ સુમધુર વૃત્ત ગુજરાતીમાં ઉછ વપરાયું જ જણાતું નથી; સઠ માં એનો એકે દાખલો નથી.

૧૯ વર્ણી (અતિધૃતિ) જાતિ

મ્સૌ જ્ઞસૌ તૌગ દ્વિવાકરે વિરમત્તં શાર્દૂલવિકીરિતે. *

મા (તારા) સ (લગ) જ (ભાન) સ (લગ) તા (રાજ) તા (રાજ) ગા.

આ વૃત્ત એટલું સામાન્ય અને લોકપ્રિય છે કે દાખલા આપવાની જરૂર નથી.

૨૧ વર્ણી (પ્રકૃતિ) જાતિ

મારા ભા ના ય યા યા મુનિ જપ કરત્તં સગ્ધરા હીચ લેતું :

મા (તારા) રા (જણા) ભા (નસ) ન (સલ) ય (માતા) ય (માતા) ય (માતા).

દાખલા:—દેખાતા સામસામા જડ જમિન તટો તો ય આ એક સિંધુ વગેરે દ. દ. ડા. ની (કૃતિ દમીમાં) “આવ ગિરા....” એ કહીતું માપ પંક્તિ ચાર, દરેકમાં સાત લગણ + ગુરુ જે [ભા (નસ) ભા (નસ) ભા (નસ) ભા (નસ) ભા (નસ) ભા (નસ) ભા (નસ) ગા ગા]—એવું છે. આને સારુ જુવો રણપિંગળ (ગણમેળ) પૃ. ૩૯૨-૩. અહીં જુદા જુદા પિંગળ ગ્રંથોને આધારે આના આઠ નવ નામ નોંધ્યાં છે—લલિતા, મદિરા, મદરા, સુંદરા, દિવા, હમા, માનિની, માલિની, અને સવૈયા. છેલ્લાં જે બીજા વધુ જાણીતા છંદોનાં હોવાથી આને ન અપાય. છંદ્રવિજય પણ આને કહે છે. ભર્મિલ અને ટપટપ તાળીઓ પાડવા તૈયાર મુશાહરા જેવી સભામાં કે શીઘ્ર કવિતાનો નમૂનો ઉપજાવવાના પ્રસંગ દરમિયાન કવિ આવો છંદ વાપરવાનો વિચાર કરે, એટલે આપણે આને શીઘ્ર છંદ કહીશું. “તિમિરાશય...” (કૃતિ ૩૯) નો છંદ પરંપરિત

* મ્સૌ જ્ઞસૌ ઉચ્ચારવા અશક્ય, માટે બીજી વ્યાખ્યા:—શાર્દૂલ પાતુ રીઝવે મસ જસે તોતિંગ છંદે કવિ.

તોટક છે. વૃષ્ટિ (કૃતિ ૧૪) માં “વધ્યો જ પ્રકાશ...” એ પંક્તિથી શરુ થતી છેલ્લી ૧૬ પંક્તિનો છંદ જગણી (૧૬૧) દર્શાવ છે. સામાન્ય શાંતિ (૪૭) માં “દિશ દિશ મહિથી...” એ કડીનો છંદ પુષ્પિતાગ્રા છે તે અર્ધસમ ગણમેળ નતનો છે; તેની ૧લી અને ૩જી પંક્તિનું માપ એક, ૨જી ૪થીનું બીજું છે. ન (સલ) ન (સલ) રા (જભા) ય (માતા) વિષમ પંક્તિઓનું માપ છે; ન (સલ) જ (ભાન) જ (ભાન) રા (જભા) ગા, એ સાપ છે સમ પંક્તિઓનું ચંદ્રદર્શન (૧૬) માં “આકાશે તો....” એ કડીમાં ત્રણ પંક્તિ શાલિની છંદની અને ચોથી મંદ્રાકાંતા છે. મૃગયર્મ (૪૦) માંના છંદોમિશ્રણનું પૃથક્કરણ નતે દરી લેશે. અને આ ઝડપી સંક્ષેપમાં છ જ ભૂલી જવાયું હોય કે શરતચૂક થઇ હોય તેની ક્ષમા આપશે.

વિલાગ રજો : માત્રામેળ.

વર્ણસિંખ્યામેળ (તેમાં વર્ણોવિશિષ્ટતા મેળ), દ્વિવર્ણમેળ, અને ગણમેળ વૃત્તભતિઓ પછી લઘ્યે માત્રામેળ પિંગલ પ્રકરણ.

જે માત્રાનો, કનો, જનો, પનો, દનો એમ માત્રાગણ પાંચ ગણાય છે તેમને દગણ, તગણ, ચગણ, પગણ, છગણ કહે છે. [આમાંથી તગણ એ નામ હીક નથી કેમ કે વર્ણોગણોમાં ય એક તગણ (તારા જ S S) છે; એટલે આને ત્રગણ કહેવો એવી મહારી ભલામણ છે.] દગણનાં બે રૂપ (S - 11) થી માંડીને છગણનાં તેર રૂપ (S S S - 111111 - 11 S S - S1 S - S S11 - 1 S1 S - S1 S1 - 1 S S1 - 111 S - 11 S1 - 11 S11 - 1 S111 - S111) થાય.

માત્રાને કલ અથવા કલા પણ કહે છે.

ઉદ્યોર-૧૪ માત્રા, ગાલાંત, તાલ દુકે દુકે અંતરે'છ, તેમાં મુખ્ય ત્રીજો પમી કલ પર અને ચોથો આઠમી કલ પર દુકે તાલથી છંદ વેગીલો થાય, ગાલાંતે પ્રાસથી ચોટદાર થાય, ૮મી કલે તાલથી પંક્તિ સાત સાત કલનાં બે કલની પણ ગણાય. ચગણ (ચાર માત્રાના) અને ત્રગણ (ત્રણ માત્રાના) અવિવિધ રૂપના વધારે આવે તો કૃતિ કૃત્રિમ જોડકણા જેવી બની નય. સ્તવ ૧લી આવૃત્તિમાં ‘ઉત્તરા અને અભિમન્યુ’માં થોડી ઉદ્યોર કડી છે. બીજી દ્વાબલા માટે જુલો ભણકાર-‘કેડી’; જુલો ‘કેકારવ’-‘તહારો બોલ’.

ગઝલ પણ $14 \times 2 = 28$ માત્રાનો છંદ છે. તાલ રચના ફેરને અંતે ગાલ જોઈએ એવો નિયમ નહીં એટલે આ જુદો છંદ થઈ જાય છે. આ છંદ ફારસી બિર્દમાંથી માટે તે લાપાઓમાં જે ભેદ પ્રભેદો છે, જે દરેક ભેદનાં લક્ષણ છે તે ગુજરાતી છંદ રચે પાળવાં એવી નિષ્ક્રિય શોધણા ચોખવિયા પડિતો તો ફરે; છંદો છંદે યુરોપીય સાહિત્યમાંથી ‘સોનેટ’ ‘ઓર’ ‘એલેજ’ ‘પેટ્રારક’ જેવી જાતિ માટે પણ ગુજરાતીમાં મૂલના તમામ લક્ષણોને વફાદાર રહેવું એવો મમત દરવામાં આવે; એ સર્વને હું આતિ પાંડિત્યનો ક્લાગ્રહ ગણું છું. ગમે ત્યાંથી ગ્યાણુવામાં આવી હોય, ચીજ ગુજરાતી બરની બનાવાય તો જ ગુજરાતી ક્લા કે જીવનમાં રચાથી સમાસ પામી શકે નહીં તો ઋતુ પુષ્પો જેવી કે ચાર રાત ચળકતી ફેશન જેવી પાછી જે ઝડપથી આવી તે ઝડપે બીડી જાય. હિંદુ સ્ત્રી ઓનેટ આદિ પહેરે તે પણ તેણે હિંદવાણી રીતે પહેરવી જોઈએ; કાકાપુરી મરમરીનો દેખામના જ થવા દેવો કેમ કે હિંદવાણી મરમ તો છે નહીં બની શકશે જ નહીં. ફારસી બિર્દ ગઝલોમાં ‘રફીક’, અને ‘કાફિયા’ આવશ્યક મનાય છે. ગુજરાતી કવિએ કશું આવશ્યક ન પણ ગણે એટલી તેને છૂટ હોવી ઘટે. માપ પ્રમાણના લયની સજીવનતા એટલે અર્થ પોષકતા અર્થ ઘોતકતા તે સાધી આપશે તો જ એ વિદેશી ક્લમ ગુજરાતી સાહિત્યની આબોહવા ધરતીમાં પિંડી બાંધશે અને ફળદ્રુપે બનશે, ન અન્યથા જુવો અત્ર, કૃતિ ૨૪, ફારસી બિર્દ રૂઢિ પ્રમાણે એમાં દરેક કડીનો અંત ‘કિસમત’ શબ્દે આવવો જોઈએ. કૃતિ ૨૬ મી જુવો. એમાં બાળ કવિએ રફીક લેખે ‘જે’ અક્ષર રાખ્યો પણ છે. આખા સંગ્રહમાં ઉત્તમ ગઝલ ક્લાય ક્લાપીની “આપની યાદી” લાગે, તો તે શું એમાં ‘આપની’ શબ્દનો રફીક આદિથી અંત લગી સચવાયો છે, તેને જ આભારી હશે, કે એના અનેકાનેક મોઠા ગુણોને ?

મુખ્ય તાલ કજ કલ અને ૧૦મી પર છે. આ સાત કલ અંતરવાળો તાલ પોતે ‘ગઝલ’ કહેવાય છે, જ્યાં તાલ સરી ૧લી પર જાય ત્યાં પછીનો ૮મી કલ પર આવે. જુવો ગણપતરાવ બર્વે, અને રણપિંગલ લાગ ૩. પણ બર્વે ગઝલ પોતાને પ્રિય એટલે એને વધુ પરતો વખાણે છે; એની મર્યાદાઓ લાણી અખાટા ફરે છે; ત્યારે રણપિંગલનો આ વિલાગ કઈક મોળો પડી ગયો છે; રંગલે રંગલે ઉસ્તાદને પૂછી કથન સમારી લેવાની સુગમતા વગર લખેલો લાગે છે.

અંજની ગીત

નું માપ છેક સાદું છે. આઠ ગુરુ (આઠ માત્રાગણુ ૬)ની લીટી ત્રણ અને ચોથી પાંચ દની એ જ એનું કલેવર.

“આકાશે એ ને એ તારા,
એ ને એ જ્યોત્સ્નાની ધારા,
તરુણ નિશા એ ને એ, દારા
ક્યાં છે એને એ ?” (પૂર્વાક્ષાપ)

એમાં હાંતે ત્રીજી પંક્તિ છ દની અને ચોથી સાતની એમ આને “પરંપરિત” પણ બનાવેલો કહી શકાય. માપ ભેતાં તદેવતા (મોનોટોની) હોપને પાત્ર હશે એમ આકળ થાય, પરંતુ જરાજરા ફેરફાર અને વૈવિધ્ય સાથે એનો ઉપયોગ અર્વાચીન કવિઓએ છેક સ્મૃતિયાળથી માંડીને ગંભીર કુરુણ વિષયો માટે કરેલો ભેવામાં આવે છે. ગણપતરાવ બર્વે (ગાયનવાદન પાઠ માલા વિભાગ ૩ ખંડ ૧ પૃ. ૬૬-૧૦૦) જણાવે છે કે ચોથી પંક્તિ સાતથી તેર માત્રા લતીની આ સરલ રાહમાં ચાલી શકે. દેશીઓ અને ભજનોની પણ કેટલીક રાહમાં એ સારી રીતે ભળી જાય છે.

દોહરો—સોરઠો (સોરઠી દુહો)

વિષમ-એકી (પંક્તિ ૧ અને ૩) માં તેર; સમ-બેકી (પંક્તિ ૨ અને ૪) માં ૧૧ ચારે પંક્તિમાં ૧૧મી માત્રા લધુ, એ નિયમ તાલ સંક્રાંતિ માટે છે. તાલ “ભૂ ભૂતે ને ભક્તિએ” (=૧લી, ૫મી, ૯મી માત્રાએ) એટલે ચતુષ્કલ ગણસંધિની પદ્ધતિએ દોહરા-દુહાની વ્યાખ્યા.

વિષમે રચ ચચ ગાલગા, સમ ચચ ગાલે બાંધ.

“ભણતાં પંડિત નીપજે લખતાં લહિયો ગાય
ચાર ચાર ગજ ચાલતાં લાંબા પંથ કપાય” (ક. દ. ડા.)

સોરઠો (સોરઠી દુહો) એટલે દોહરા (દુહો) થી હલકાવેલી રચના :

દોહરાની વિષમ પંક્તિઓ સોરઠાની સમ; દોહરાની સમ, સોરઠાની વિષમ.

“ દૂહો દહમો વેદ વેધે અહ હિય સૌસરાં,
રાવ રાંકાં અભેદ પ્રિછવે પૂરણુ દોહલે. ”

(આ લોકોક્તિ “પૂરણુ” એ નામના કોઈ ચારણુ કર્તાની પણ હોય.)
રણુછોડભાઈએ ફરેલ વિસ્તાર અને તે ઉપર મહારી કીક માટે જુવો ૧લી આ.
આહીં જગા નથી.

સવૈયા જાતિ

ચતુષ્કલ ગણુ ૭ + ગાલ. આમાં જગણુ સગણુ (વર્ણુગણુ) આવ્યા ફરે
એ કુદરતી છે. રણુછોડભાઈ વર્ણુમેળ સવૈયા ય નોંધે છે:-(૧) ૭ સ + ગ કે ગગ
(જુવો ઉપર ક. દ. ડા.ની કી, “આવગિરા ગુજરાતિ....”); (૨) ૭ સ + એજ;
(૩) ૮ સ; (૪) ૮ સ, એટલે બત્રીસા સવૈયા. ભગણુસગણુ ભળી જતાં ગાલગાલગા
(જેમાં વચ્ચેના ગા = ભગણુનો છેલ્લો લ + સગણુનો પહેલો લ) એ અષ્ટકલ
જુમળો પણ સવૈયામાં આવે પરંતુ એ જુમળા વધી નય તો તાલ સફાઈ
જોખમાય: અર્થાત્ ગુલબંધીમાં સવૈયા દીધે નહીં.

તાત્પર્ય કે સવૈયા છંદોની પણ એક “જાતિ” છે; તેમાં વર્ણુસંખ્યા,
પંક્તિઅંતની રચના, પ્રાસ, માત્રાસંખ્યા, અંતર્યામકો, વિરામરથાનો, એ
મુખ્ય લક્ષણો તપાસીને સ્વચ્છ વર્ગીકરણુ તથા તે પ્રમાણુ નામકરણુ કરવાનું છે.

હવે જુવો ગીરનાં જંગલ (૧૧).

ઘોર અનીવંધી ધરતી ને	સા સા સા સા	} ૩૧ માત્રા
વંકા પથરાયા બહુ પહોડ	સા સા સા સા	

ખીજ પંક્તિ એ જ ક્લેવર : ત્રીજી—

ઝરે ઝરણુ બહુ નીરતણાં	સા સા સા સા	} ૩૦ માત્રા
જો ગાજે જંગલ ગીરતણાં	સ સા સા સા	

ખરી રીતે ઉત્તરાર્ધનો પહેલો વર્ણુ પૂર્વાર્ધનો છેલ્લો ગણુવો ધટે, કવિએ
એટલી “પરંપરિતતા” સાધી છે.

સ્પષ્ટ છે કે કવિએ સવૈયાની ત્રણ ત્રણ પંક્તિની કી ખાંધી છે. આરાધુદ્ધ
વર્ણુન (૪૪) સાત ચતુષ્કલ પછી ગાલ એમ ૩૧સો સવૈયા ત્રણ ત્રણ પંક્તિએ

કહીબદ્ધ છે; એમાં ત્રીજી પંક્તિમાં પૂર્વાર્ધ ૩ ચતુષ્કલવત્તા ગાલ, ઉત્તરાર્ધ પણ એ માપનો છે; એટલે આ પંક્તિ ગીરનાં જંગલની માફક જ ત્રીશ માત્રાની છે.

લાવણી

૧લી પંક્તિ :- ન હિ હિત્રં | મ્હને લવ | ભાન મગ | જની દુ | (કૃતિ ૬૨)

પિ શક્તિ નૂં તહારી

(લ + લ)   ૫+૫=૧૦

૨જી પંક્તિ :- જ્યાં સુધી | આદરી | મેં ન હતી તુજ યા | રી [માત્રા ૩૦ + ૨૨]

સુખ્ય તાલ ક્યાં ક્યાં તે વાંચકે જાતે જોઈ લેવું.

રોળા

નર્મદના પિંગળ પ્રવેશમાં આના માપ વિષે રોળા જ કહી રચેલી છે (પિંગળ શાસ્ત્રીઓની રીત મુજબ)

ચાવીસે પાદ મત્ત, એક ગુરુ અંતે આણે,
કવિ જેમાં અતુરત્ત, હરે જક્ષે જતિ જાણે;
નામે રોળા વૃત્તે, સૂણતાં રહેજ વખાણે,
માને નહિ સત મત્ત, જઈને ગાડી તાણે.

પાદ = ચરણ, પંક્તિ; મત્ત = (૧) માત્રા; (૨) મત; હર = ૧૧; જક્ષ-યક્ષ = તેર.
જતિ = યતિ, વિરામ. તે 'ગાડી તાણે' = તે બળદ ! સુરતી નર્મદે અહીં ગાલ્લી લખવું જોઈતું 'તું', એના મનમાં તો એ જ શબ્દ હોવો જોઈએ, માત્ર તે સમયના લણેલાઓના મત પ્રમાણે ગાલ્લી તો છેક આમ્ય લાગે (સ્થાનિક-ડાયલેક્ટ) માટે 'ગાડી' લખેલું.

માત્રામેળ કટાવ

વૃષ્ટિ (૧૪) માં આરંભનો કટાવ અષ્ટકલ એકમેનો છે. અષ્ટકલ હુમખાને આપણે આ ગણતું નામ આપી શકીએ. પરંતુ ઘણાખરા એને બે અગણ સંયોગ ગણે, એટલે કે એનું એકમ (વા સંધિ) લેખે અસ્તિત્વ કે એને સારુ નવા નામની જરૂર સ્વીકારશે નહીં.

વળી ખેલુ શી | સુંદર બળી | શ્વેત મેઘની |
(લ+લ) |

પરીર હી છે | વળીઅ ગાડી | ધીરસ મીરે |

હરિગીત

૨૮ માત્રાની ૪ પંક્તિની હતી. પરંતુ ખરી રીતે આ માત્ર ગેય દાળ છે જેની તાલ વ્યવસ્થા ૮ એનું મુખ્ય લક્ષણ ગણવાને પાત્ર છે. તાલ વ્યવસ્થા પ્રમાણે દગણ, સપગણ, સપગણ, સપગણ અને પગણ એ મુજબ આ ૨૮ માત્રા ગોઠવાઈ રહે. ખેલો સંધિ અન્વયી અંકારો ૮ છે, એમાં તાલ નહીં. પછીના સપગણી સંધીઓમાં ૧લી અને ૪થી માત્રાએ તાલ છે. પંક્તિ છેડે પગણ + (પછીની પંક્તિ આરંભતો) આ દગણી અંકારો ગળાને પાછો સપગણ થઈ રહે અને પંક્તિનેટ સંધાઈ બચ; ચોથી પંક્તિ પછી પાછી ખેલો કે બીજી કોઈ પંક્તિ ટેક લેખે, પણ મુકી શકાય. ચાર પંક્તિનાં બે આઠ ચરણ કરવાં હોય તો દરેક ચૌદ માત્રાનું થાય, અથવા એમાંનું ગમે તે ચાર કલ વધારેનું બને (૧૨+૧૬, ૧૬+૧૨).

રણપિંગળમાં ૨૮ માત્રાના માત્રામેળ છંદો નોંધ્યા છે તે આખી નતિ અહીં વિચારવા જેવી છે (પૃ. ૪૪-૪૬).

વિષમ હરિગીત હતીની એકી પંક્તિઓમાંથી ખેલો સંધિ એટલે દગણી અંકારો છોડી દેતાં તાલ વ્યવસ્થા લેખમાત્રી નથી, સમ પંક્તિઓને અત્યાક્ષર ગુરુ રાખવાની કાળજી રખાય તો. આમ એકી પંક્તિઓ ૨૬ માત્રાની અને તેમાં તાલ ૧લીથી, બેકી, બેશક, ૨૮ માત્રાની. આનું નામ વિષમ હૃં

ખંડ હરિગીત પંક્તિના છેલ્લા બે સંધિ (૭+૫) ની પંક્તિ એક એવી પંક્તિ ત્રણ, અને ચોથી દગણી અંકારા સાથે ચૌદ માત્રાની : આનું નામ ખંડ હૃં. પૃથક્કરણે ઝીણામાં ઝીણા ભેદપ્રભેદને નોંધવાતો લેહએ, અને ઝીણા ઝીણા ભેદપ્રભેદો કપરથી પણ પરિભાષા વિસ્તાર કરતા રહેવાનું વલણ આપણા પિંગળશાસ્ત્રની પરંપરામાં પ્રાચીનકાળથી આલ્યું આવે છે, તે મુજબ ન. ભા. દિ. એ કપલાં વિશેષ નામો આલે તે ઝમાને પિંગળ પરિભા-

પામાં ઉમેર્યાં, પરંતુ આપણા પિંગળમાં પરિભાષાનું જંગલ અત્યંત વધી ગયું છે, ખરી જરૂર તો છે આ પરંપરાને અટકાવવાની, એમાંથી પણ ઘણાં ઘણાં નકામા ડાળપાંખડાં પાંદડાં છાંટી નાખવાની. આરંભનો દગણી અંકોડો હોય તો છંદનું નામ એક, ન હોય ત્યારે ખીજું; ત્રણ ઇંદ્રવજ્ર પંક્તિ એક ઉપેન્દ્રવજ્ર પંક્તિના ઉપનતિના પણ ઉપેન્દ્રવજ્રની પંક્તિ પહેલી, ખીજી, ત્રીજી કે ચોથી તે મુજબ ચાર નામ; વગેરે વગેરે પરિભાષા વિસ્તાર બિનજરૂરી ઉપરાંત હારચારપદ પણ છે. આ વિષય હૃં, ખંડ હૃં એ નામો પણ એવાં જ.

ઝૂલણા

“દશ દશે ને દશે વિરતિ સોતે વસે, એમ ત્રિશ સાત કલ સક્લ આવે
સુકવિ કે હોય ને જરૂર જાય તે, અંતમાં એક ગુરુ આપ લાવે;
પ્રથમ પહેલી પછી પાંચ પાંચે ચડે, સક્લ મળિ આઠ છે તાલ નતે,
એ જ આંદોલિત ઝૂલણા નણજે, ગાય છે સિંધુમાં ને પ્રભાતે.”

(રણપિંગળ ૧ પૃ. ૬૪)

“આજ મહારાજ જલ | પર ઉદય જોધને | ચંદ્રનો હૃદયમાં | હૃપ નમે”
એ ઝૂલણામાં કવિએ શી વિવિધતા આણી છે અને તેથી કરીને આ છંદની પણ ચોટ ફેટલી વધી છે તે વાચકે નતે જોઈ લેવું.

આર્યાગીતિ જતિ

ગુજરાતી કવિતામાં આર્યાનતિના સારા છંદ બહુ જ ચોરા લખાયા છે, આ છંદનતિ ગુજરાતના કવિઓએ કે તેમના સમભાવી શ્રોતાવાચકોએ હજી અપનાવી નથી, એ હકીકત છે. જેય છંદોના પક્ષપાતી પ્રાંત અને સાહિત્યમાં આમ કેમ બનવા પામ્યું હશે એ પણ એક કોયડો છે.

ચાર ચરણમાં વિષમ ત્રણ ચરણ એટલે બાર બાર માત્રાનાં, અને સમમાં ખીજું ૧૮ માત્રાનું (૪+૪+૪+૬ જેમાંથી ત્રીજો ચરણ ૧૬ અથવા ૧૧ હોય તો સારુ); ચોથું પણ એ જ પ્રમાણે : એ છંદનું નામ ગીતિ; ચોથામાં ત્રીજો ચરણ હું ક્વાઇ માત્ર એક લ રહે આખું ચરણ ૧૫ માત્રાનું તેનું નામ આર્યા; આર્યાનું ૪યું ચરણ તે ખીજું, ખીજું તે ચોથું, એનું નામ ઉચગીતિ ખીજું ચોથું જે ચ ચોથા જેવા (૧૫ માત્રાનાં) તેનું નામ-ઉપગીતિ; અને

આર્યા અથવા ગીતિ ઉપગીતિ અથવા ઉચ્ચીતિ વિસ્તારીને (ભણુકોર પૃ. ૨૬૨) 'પૂના અને મુંબઈ' એ મહારી કૃતિની છે તેવી રચના કરવામાં આવે તે છંદોનું નામ-આર્યાતિલક, ગીતિતિલક, વગેરે.

આપણી ક. સમૃદ્ધિ ૧લી આવૃત્તિમાં 'ઓધવછ સંદેશો કહેજો દયામને' એ ગીતનું પૃથક્કરણ કરીને લઘુ ગુરુ ઉપરાંત વર્ણુઓમાં ત્રીજો પ્લુત (ત્રિથી વધારે માત્રાનો) વર્ગ સ્વીકારીને તેની પિંગળ દૃષ્ટિએ વ્યાખ્યા આપવાને પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો. એ જ પદ્ધતિએ દેશીઓ, ગરબીઓ, રાગરાગણીઓ આદિ ધણાંખરાંની પિંગળશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વ્યાખ્યાઓ બાંધી રાકાય. આ શાસ્ત્રમાં એ નવું પ્રકરણ ઉમેરવાની જરૂર છે જ. ભાઈશ્રી રામનારાયણ પાઠકનું નવું પુસ્તક થોડા સમયમાં છપાશે તેમાં કદાચ એ વિષય આવો નહીં તો કેટલેક અંશે એ વિદ્વાનની સમર્થ પર્યેપક રીતે સાદ કરી આપવામાં આવેલો પણ દેખાશે. મેં આવાં જે કઈ વિશેષ પૃથક્કરણો કરેલાં છે તે એ અંથના પ્રકાશન પછી જ હવે પ્રકટ કરવા જેવાં લાગશે તો પ્રકટ કરીશ. આહીં તો આ પરિશિષ્ટ ધણી તગા રોકી છે અને કાગળની મોંઘવારી અસહ્ય છે, આ નવું મુદ્રણ મોહું પણ ખૂબ થઈ ગયું છે. એટલે આ પરિશિષ્ટને અહીં આગળ જ પૂરું કરું છું.

પરિશિષ્ટ ૨

પ્રવેશક બદલે અહીં ૧લી આવૃત્તિ અને ૨જી ના ૧લા મુદ્રણમાંના પ્રવેશક નિવેદનાદિમાંના મુખ્ય મુદ્દા સંદેષે ચર્ચા કરું. નવું અતિવિરલ હમેરાશે કેમકે આ છે માત્ર ૨જું મુદ્રણ.

ઉત્પત્તિ

ભાઈશ્રી રા. વિ. પાઠક કેટ પછડાયા એટલે તેઓ દ્વટે ત્યાં લખી એમના માસિક 'પ્રસ્થાન' ને ટેકા લેખે આ વિષય શરુ કર્યો, તે વિ. ૧૯૮૫ ચૈત્રના અંકથી લગભગ નિયમિત રીતે ચાલુ રહ્યો. શ્રી પાઠકના ઉત્તેજનથી એઓ દ્વટે પછી પણ ચાલુ રહ્યો. સારા કવિઓના સારા નમૂના લેવા અને કવિતાની સાચી ભાવના સંસ્કૃતિમાં પ્રસારે એવાં શાસ્ત્રીય વિવરણ શક્ય તેટલી બિનગત રીતે લખવાં, માત્ર મલ્લિકાનાથી અર્થબોધે અટકવું નહીં રાધવલક્ષ્મી જેટલો તો નહીં પણ કંઈક વિસ્તારે લેલે થતો, એવા આશયોથી કરેલા આરંભમાં લખતાં લખતાં ચીત્તે આ ભયો કે લખવા માંડ્યું જ છે તો આખો અર્વાચીન યુગ આવી નય એ નિશાન પણ રાખવું. વિવરણો અને અવલોકનો (ઈંગ્રેજ ચોપડીઓનાં ઈંગ્રેજ) લખવાની તો મહેને છેક ઈ. ૧૮૮૮-૮૯ થી આદત. હું કોઈ ને કોઈ નવી ચોપડી વાંચતો જ હોઉં; સાથે મનને ચાલે; અને ટીકા તે ચોપડીમાં જ ટપકાવવાની મહેને આદત, કહો કે કટેવ. શુભરાતી કવિતાનાં પ્રથમ પહેલાં વિવરણ મેં લખેલાં ભાઈ કાંતના 'ચક્રવાકમિથુન' અને 'એક હૃદયાર' ઉપર (તે સમયના 'બુદ્ધિપ્રકાશ' માં). બીજાં કેટલાંક એમની નવી કવિતાની નકલ આવે ને તુર્ત એમને કાગળમાં જ મોકલી દીધેલાં. એમ વિવરણ-પતંગની દોર ક્યાં ખેંચવી ક્યાં છોડવી, તે મહેને તો રમત. શુભ. વ. સોસાયટી મદદનીશ મંત્રી સદ્ગત ભાઈશ્રી પારેખ અને બીજાઓને આ 'પ્રસ્થાન'માં આવતો વિષય ખાસ ગમ્યો અને સોસાયટીની કારેભારી કમિટીએ એની એક ચોપડી જ સોસાયટીને લખી આપવા મહેને કહ્યું એટલે આ તો ચોપડી થશે અને ફેલાશે એવી ખાતરીની સાથે જવાબદારીનો ભાર વધ્યો અને ઉપસા આશયોમાં બે નવા હમેરાયા: (૧) કલાબીની કવિતા શરુવાતથી જ પ્રતિષ્ઠા પામી તેને શ્રી હ. હ. ધ્રુવ અને પ્રો. મણિલાલ નભુભાઈ જેવાના હાર્દિક આવકારથી.

શ્રી ન્હાનાલાલ કવિ અને એમનાથી સારી જેઠે મોટા સદ્ગત શ્રી કે. હ. દુ. એક સાથે આગળ આવી ગયા બંનેને, અનુક્રમે, કાંતે અને ગો. મા. ત્રિ. એ પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં ભારાભાર-કવિ તરીકે અને વિદ્વાન લેખ-વખાણ્યા ત્યારથી. ખેડક, આ દરેકની કૃતિઓની પોતાની ગુણવત્તા મુખ્ય કારણ. પરંતુ તેને આવા નિમિત્ત કારણનો ટેકો મળતાં એ ગુણવત્તા સારી જેઠે બહેલી પણ પ્રકાશમાં આવી નય છે. સામે આ પણ ન બૂલાય કે સમકાલીન સાહિત્યની મૂળવણીમાં દરેક વિવેચક પણ ક્વચિત બૂલે. આપણી અર્વાચીન વિવેચનાના ઇતિહાસમાં આના બેત્રણ ચોક્કસ દર્શાવે મળે છે: નવલરામે અતિવખાણેલ વલ્લભદાસ પોપટનો; ભાઈશ્રી આનંદશંકરે અતિવખાણેલ 'રમરણુસંહિતા'નો; શ્રી ન્હાનાલાલે અતિવખાણેલ પ્રભુદાસનો*. એટલે મળે થયું, ભૂલથાપનું જોખમ બહારીને પણ-ચોપડીલણું છું જ તો તેમાં ઉછરતા આશરપદ કવિઓ-વજેરા-ના નમૂના લલે કઈક વધારે લેવાય; વળી કેટલાક નમૂના કવિઓમાંના લખ્યપ્રતિષ્ઠના લેવા, જે ઉપરથી તેમની બધી કૃતિઓ કે શૈલી કલા આદિ અનવધ નથી, એમાં દોષો પણ છે, એમ બતાવી સાચી કવિતાભાવનાનું સમર્થન એ રીતે પણ થઈ શકે અને વિવરણ જ ચોપડીનું મુખ્ય કાર્ય, ચોપડીને કે સંગ્રહેલી કવિતા પંક્તિઓની સંખ્યાને એટલી વધી જવા ના જ દેવી, કે તે શાળાપાઠશાળાના ઘણુંબધું આખિદં અભ્યાસ-ક્રમમાં વાપરી જ ના શકાય, એ મર્યાદા તો ખરી જ. આમ ૧લી આવૃત્તિ પ્રકટ થઈ ઇ. ૧૯૩૧ માં. એની નકલો લગભગ ખપી રહેતાં સોસાયટીએ દોપીરાઈટ મળે સોંપી દીધો ઇ. ૧૯૩૪ના એપ્રિલમાં. અને નમૂનાઓ લઈ તે બદલ નામનો પણ પુરસ્કાર તો આપવાનું ઠરાવીને ૨જ આ. પ્રકટ કરી ઇ. ૧૯૪૦ ના મધ્યમાં. એમાંના સૌથી ન્હાની હંમરના કવિ ઇ. ૧૯૧૪માં જન્મેલા છે. એમાં માત્ર માસિકાદિમાં છપાયેલી (હજી ચોપડીમાં સંગ્રહાયેલ નહીં) એવી કૃતિઓ ચ લેવાઈ છે, ઉપરાંત એકએ અપ્રકટ પણ કવિએ છૂપા કરીને આ ચોપડીમાં પહેલી વાર પ્રકટ થવા મળે આપેલી છે. વિષય ઉપાખ્યો ત્યારે 'પ્રસ્થાન' માસિકમાં એકંદર ત્રીશેક નમૂના આવેલા. તેમાંથી કેટલાક છોડી

* આનંદશંકર કે ન્હાનાલાલ વિવેચકોમાં પીઠ, મહારા અધીન મતે, ના ગણાય. પણ એકએ બાબતે પીઠ તે બધી વાતે પીઠ એ વિવેકહીન વસણ ધારાશાઈ માનસને કુદરતી.

દઈને ૧ લી આવૃત્તિમાં ૬૦ નમૂના, તો એ ૬૦ નમૂનામાંથી કેટલાક છોડી દઈને આ પહેલાંના મુદ્રણમાં કુલ ૮૫ નમૂના આપ્યા છે; અને એટલે તેમને રતબકેમાં ગોઠવ્યા છે. કેઈ પણ કવિનો એક જ નમૂનો લેવો (કવિસંખ્યા શક્ય તેટલી મોટી કરવી) એ ૧ લી આ. લગી લગભગ પાળેલો નિયમ અનુસરે તેમ મહારા ખીન્ન ઉદ્દેશોની દૃષ્ટિએ અવ્યવહારુ લાગતાં ૨ છ આ. માં સારા કવિઓના નમૂના ચાર પણ લીધા છે. અને આ ૨ જ મુદ્રણે કરેલા સ્વરૂપ ફેરફારો વિષે તો જુવો આરંભે નિવેદન.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય દલપતરામ કૃત ‘આપાની પીપર’ એ અલંકારિક વર્ણન કાવ્ય અને નર્મદના ‘મંડળી મળવાથી થતા લાભ’ એ ભાષણથી શરુ થયું ગણાય. અને એ કૃતિઓ જે સમયારંભે થઈ તેમાં આપણી પ્રજામાં સારી પેઠે સામાજિક આર્થિક રાજપ્રકરણી વગેરે ફેરફારો થતા જોઈને આપણે એતું સંક્રાંતિકાળ (એજ ઓફ ટ્રાન્ઝિશન) કે પુનર્જીવન કાળ (એજ ઓફ રી-નેસન્સ) કે પશ્ચિમની અસરનો કાળ (એજ ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ફ્લુઅન્સ) એમ એના જે લક્ષણને પ્રાધાન્ય આપિયે તે પ્રમાણે એતું નામકરણ કરિયે છીએ. આપણા સમાજે કે આર્થિક જીવને કે રાજપ્રકરણી જીવને આ વર્તમાન સમય દરમિયાન જે પલટા લીધા છે, ‘તેવા જ મહાભારત પલટા સાહિત્યે લીધા છે, અને આપણું અર્વાચીન સાહિત્ય આપણાં આગલાં સાહિત્ય કરતાં અનેક વિશિષ્ટ તત્ત્વોવાળું બનતું ગયું છે.

આપણા એ જૂના સાહિત્યમાં ગદ્ય હતું તો ખરું પરંતુ જૂજ અને ઉતરતા વળતું હતું. લોક વાઙમયમાં એકાદશીના અને ખીન્ન પ્રતોની કથાઓ, તરિયા-તાવ માટે વગેરે દુયકાઓ જેવી કથાઓ, ઘોઘરરાણા વગેરેની બાલકથાઓ; પંડિતોમાં ગદ્યાનુવાદો, અમુક ક્રૂર વિષયો પર વાદવાદીતું લખાણ. ધાર્મિક અને નીતિ વિષયક ગ્રંથોના બાલત્વબોધો; અને સમ ખવા જેટલી ‘પૃથ્વીચંદ્ર આખ્યાન’ ના જેવી સુબોધ અને વાણી વિલાસે મનોહર કથાવાર્તા; એટલા જ આપણા આગલા કાળના સાહિત્ય વાઙમયમાં ગદ્ય પ્રકાર હતા. ત્યારે આ અર્વાચીન કાળમાં આપણા સાહિત્યનો સૌથી મહત્ત્વનો અને શાખાપ્રશાખી વિકાસ ગદ્યસાહિત્ય અને વાઙમયમાં થયો છે. આપણા જીવનનાં ઘણાંઘણાં ક્ષેત્રને સ્પર્શતું અને તેમાંથી ઉદ્ભવતું આપણું અર્વાચીન ગદ્યસાહિત્ય વાઙમય,

કૈનિક સામયિક પ્રાસંગિક છાપાઓથી માંડીને આપણી સંસ્કાર સુધારા કૌટુંબિક જીવન આર્થિક વિકાસ અને રાજપ્રકરણી દૃષ્ટને લગતી ભાવનાઓના શોરખકોરી અને વાદવાદીપ્રચુર પ્રચાર લક્ષી ભાષણો ચોપાનિયાં સંમેલન-અહેવાલો વગેરેના ઢગલા ઉપજવતું, કાયદા ધર્મકલ્પશૂદ્રી ઇતિહાસ જીવનચરિત વિવેચના નીતિશાસ્ત્ર ઉદ્યોગધંધા અને ક્ષાણરીગરીના ગંભીર ક્ષેત્રોમાં પંગેસારે વધારી રહ્યું છે, —જે કે હજી એની આ પ્રવૃત્તિ વિષયોચિત માતબરી કે ગુણવત્તા-વાળી ગણવા પાત્ર ભાગ્યે; અને નવલિકાનવલ નિબંધનિબંધિક નાટક નાટિકા બત્રા પ્રહસન માર્મિક રચનાઓ વગેરે કલાકલ્પનાની માનીતી રહેલગાહોમાં તેમ લલિત ગૃહાદિ ક્ષાણરીગરીનાં વિનોદનોમાં વળી શાલાપાઠશાલોપયોગી પ્રકાશનોનાં કર્તવ્યોમાં ચરિયાતી થતી ગુણવત્તા અને આત્મચર્યાએ વિહરે છે. વિષય વિવિધતાથી છિટે છતરી, આ આપણાં અર્વાચીન ગદ્યનાં રૂપ અને ક્ષેત્રર ધ્યાનમાં લઈશું, તો એમાં આપણને સરલ ને તલપદાં લખાણથી માંડીને સંકુલ વિષયના સમગ્ર વાર્તાવિક વ્યવસ્થિત નિરૂપણ માટેની મહાવાક્યાંની વિવિધ રચનાઓ લગીની ચરહતર યોગ્યતાઓના વિષયાશયાનુકૂલ આયોજન વધતી જતી ખખરદારીએ થતાં માત્રમ પરશે. આપણા એ અર્વાચીન ગદ્યવિકાસના સંક્રાંતિકાલે આપણને રમણીય સન્માનનીય ભાષાસ્વામિઓ અને ક્લમ-કસળીઓ આપ્યા છે. પાયા યોદનારાઓમાંથી યોગીલાલ પ્રાણવશ્વબદાસ, પ્રાણલાલ મથુરદાસ, લગવાનલાલ સંપતરામ, કરસનદાસ મૂળજી, નંદરાંકર, મહીપતરામ શ્રી દાદાભાઈ નવરંજીજી, રાણીના, અને ‘ગુજરાત કાઠિયાવાડ જનવાર્તા’ તથા ‘કુમાર દર્પણ’ના કર્તા, —જેવાને આપણે ન બંદિયે; શિષ્ટ ગદ્યના આદ્ય સર્જકોમાં નર્મદ, નવલરામ, મણિલાલ નબ્રુભાઈ વગેરે આપણા સાહિત્યમાં લાંબોકાલ પ્રકાશી રહેશે; પારંપરિક અને ભુદ્ધિપ્રભાવને હુલની માફક ધારણ કરતા ગો. મા. ત્રિ. અને ન. ભો. દિ. ની વિવિધ ગદ્યશૈલીઓ આપણા ઊછરતા લેખકો પેઢીએ પેઢીએ અનુકરવા મથશે; ક્ષાણી મુન્શી અને ઇંદુલાલ યાજ્ઞિકના વર્ણનો સંવાદો અને હૃદયનોના વેગ અને ચોટ ગુજરાતી વાચકને હાયકા ને હાયકા હક્ક કરશે; દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઇંગ્લિશન ઓપીનિયન અને ગુજરાતી નવજીવનના આત્મા શ્રી મોહનદાસ ગાંધી ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્યમાં પણ અત્યારે કળી ચ ના રાકાય એટલા કાળ લગી પૂજ્ય વિભૂતિ રહેશે; અને આ ઈસવી વીસમી સદીના ચાલતા હાયકાઓમાં પણ ધૂમકેતુ અને રનેહરમિ, અંબાલાલ પુરાણી, મેઘાણી અને પટ્ટાણી

હેવા પોતપોતાની અવનવી સિદ્ધિઓ વડે ગુજરાતી ગદ્યની વિવિધ છટાઓ ખીલવતા, પ્રભુ માનસને પોષતા, સાહિત્યાકાશે કલા હપર કલા વિસ્ફાવતા જ લય છે. પરંતુ આ સમૃદ્ધિ સંશ્લેષનો ખાસ વિષય છે કવિતા, આપણી અર્વાચીન કવિતા. પહેલી પહેલીના પ્રવર્તેનું માન ફલપત કરતાં નર્મદને આપવામાં ન્યાય વધારે છે, કેમકે પ્રજા કવિતાની શાળાએ ભણેલો ફલપત સુવાચ્ય અને કવિત્વના પરંપરા પ્રાપ્ત ખયાલોવાળી રચનાઓ કરી લોકપ્રિય થઈ શક્યો, પરંતુ કવિતાનો આત્મા શેમાં? વગેરે પશ્ચિમસાહિત્યના અને ખાસ કરીને ઇંગ્લિશ સાહિત્યના સંસર્ગે આપણા ચિત્તંત્રમાં જે પ્રસ્તાવલિ ઢઠવી અનિવાર્ય હતી, તે પ્રથમ હૃદયની નર્મદના મગજમાં, અને તેના સક્રિય હત્તર મેળવવાના પ્રયોગો પણ પ્રથમ આદર્યા નર્મદે. કવિતાકલા દેવી આખાખાલ છે, આકાશ તપ અને પૂરેપૂરી નિષ્ઠા માગે છે, ચાલી આવેલી પરંપરામાંથી નવી લાવનાને ઝીલતી અને મૂર્ત કરતી લતિઓ ઉપલવવાનું ક્તવ્ય પણ જે તે નથી, અને નર્મદ પણ જે દુકરો મળે તેથી મન મનાવી લિયે એવો પોચટ આત્મા હતો નહીં. એણે નવી લાવનાઓ પાછળ પોતાના જીવનનો દાયકો પૂરેપૂરો સમર્પી દીધો અને ન્યારે જોયું કે એ લાવનાઓને તો અંખાતું નથી જ, ત્યારે એણે પોતાની તમામ શક્તિઓ શિષ્ટ ગદ્યના વિવિધ પ્રકારના સર્જન ગમી વાળી. અને એની આવી સાચદિસીથી આપણે એને સંક્રાંતિશલના (પ્રાથમિક સિદ્ધિવાળા તથાપિ) આદ્ય કવિને માનનીય આસને હલકાને વધારે નિઃશંકપણે સ્થાપવો જોઈએ એવું મહારું અધીન મત છે. ન. ભો. દિ. નો દાવો કે હચ્ચ લાવનાશીલ અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાનો આદ્ય સર્જક પોતે આગલા સૌ સંમાનનીય તો ય. માત્ર પાયા ઓદનારાને પૂરનારા (પાયોનીયર્સ) એ મહેને છીંદેરા લાગે છે.

પછી આવ્યો પંડિત ઝમાનો, ઇંગ્રેજ તેમ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નિષ્ણાત; સહિલાલ નમ્મલાઈ, ગો. મા. ત્રિ., ન. ભો. દિ. ત્રીજે ઝમાને આવ્યા કાન્ત, કલાપી, ન્હાનાલાલ, બળવંતરાય. જેમાંથી ખીલની પરિપક્વતા પ્રથમથી જ બળપ્રી, છેલ્લાની મોડી મોડી જ પરખાવા માંડી, પૂરેપૂરી પરખાશે અને મૂલવી શકશે હજી હવે, એનો હજી અધૂરો કૃતિકલાપ પૂરો થશે અને તેને ચમનો વૃંદો બંધાશે ત્યારે. ચોથે ઝમાને આગળ આવતા લય છે ઉપલા કોઈથી ઓછી શક્તિઓવાળા નહીં અને ઉપલા સર્વેના સલાન વારસ, વળી પૂજ્ય મોહનલાલદાસ ખાસ ગ્રહો તેમ સામ્યવાદી (કમ્યુનિસ્ટ) અને લેનિનશાહ રાગદેષાને યથાશક્તિ

અપનાવતા “વહેરાઓ”; ક્રમને હાથે અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતા સંજ્ઞાંતિ યુગમાંથી મુક્તિ મેળવી પૂર્વ પશ્ચિમ પરંપરાઓના હિતમ લક્ષણોનો સુમેળ સાધતી શીર્ષિકલ-સિદ્ધહરત સર્જનોનો સૌભાગ્ય કાલ ભોગવતી ધરો એવી આશા પડે છે. એ આશા ફળો એવો મહારો અંતઃકરણનો આશીર્વાદ છે, તે કે આસાધારણ વ્યક્તિત્વ અને સર્ગશક્તિવાળા કવિના આવિર્ભાવે જ અનવદ્ય ધન્ય હૃત્પૂર્ગામર કાવ્યકૃતિઓ નિર્માય છે. ખાંડા હિમિશીલ પોચટ આશુતોપ પ્રત, એવાં સર્જનોને આભાવે, કે થાય તે મામુલી રચનાઓને પણ હૃંચાં હૃંચાં પદે નવાળવા સારી પેઠે અધીરી હોય છે જ. નર્મદને ક્રમાને એને પ્રેમાનંદથી પણ મોટો માનનારા, ન. ભો. દિ. ને ક્રમાને એને “ખારા પાટમાં એક મીઠું જલાશય” કહેનારા, નહાનાલાલને ક્રમાને ‘પ્રેમખક્તિ’ના બોલે બોલ પર વારી જનારા, વગેરેના ઐતિહાસિક દાખલાઓ લેઈ વિચારીને સમતોલ શાસ્ત્રીય વિવેચકે ચતતા રહેવું ઘટે. પોતાને ગમી ગયેલી ચીજ વિષે ગુરિઓ ફરકાવવી અને ગણારા હજાળવા તે જવાબદાર માર્ગદર્શક વિવેચના નથી.*

કવિતા પેઢીઓ

સારા કવિનું કવિતાસર્જન ત્રીશ વર્ષ એક સરખું ચાલ્યા કરે એમ લાગ્યે જ બને છે. કવિનું આયુષ્ય લાંબું હોય, તો તેમાં કુતરની રચનાઓ અને સર્જન શૃંખલાના ગાળા ય લાંબા પડે. મૌલિક સર્જકતા કવિને થોડા કાળ લગી જ ચારી આપે એમાં નવાઈ નથી; આટલો સમય પણ પ્રકાશે છે તે જ મોટી નવાઈ છે. વળી મહાકવિ તો મૌલિક કૃપરાંત વિરાટ પક્ષવાળો હોય તે જ; કેઇ પણ દેશકલમાં મહાકવિઓ ખીજ લાક્ષણિકતાઓવાળા મહાપુરુષો કરતાં પણ ધણા જ ઓછા પાડે છે. આ ફેરક દરમિયાન ગુજરાતે મહાકવિ એકે પાડ્યો જ નથી. આખા સમયને એક દષ્ટિપાતે લેઈ લેતાં તેમાં કવિ કૃપકવિઓની બેત્રણ નહીં છ સાત પેઢી એક પછી એક આગળ આવતી લેઈ રાકાય છે. ખેંડી પેઢી નર્મદ-દત્તપત્ર-ઋષિરાય-ભોજાનાથની; ખીજ ગો. મા. ત્રિ.-ન. ભો. દિ.-મલબારી-મણિલાલ-હરિલાલ કુ-ખાલાશંકરની; ત્રીજ કાંત-રમણભાઈ-

* આ સંક્ષિપ્ત સિંહાવલોકનને લગતી વિશેષ વિગતો માટે નુવો સમૃદ્ધિ પેઢી આવૃત્તિનો-પ્રવેશક, અને ‘નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો’. પણ આવાં ટિપ્પણોની જરૂર જ નથી. પરિશિષ્ટમાંના તમામ વિષયો વિષે પું કહી ચુક્યો છું કે એ મહારાં આગલાં લખાણોમાં વધારે વિગતે કંઈકી અર્થાઓના સાર જ છે.

ત્રિભુવન-હરગોવિંદ-ઝટિલાદિની; ચોથી બળવંતરાય-નહાનાલાલ-અમરદારા-દિની; કલાપી-રા. વિ. પા.-આદિ ચોથી પેઢીમાં કે ખેલાં કે તે પછી મુકાય; અને રા. વિ. પા. (જન્મ સાલ ૧૮૮૭, શ્રી નહાનાલાલ કવિ પછી દાયકે) પછીની અર્ધ શતાબ્દિમાં પણ ચાર નહીં તો બે ત્રણ પેઢીઓ તો સુખે ગણાય: માત્ર સમયનાં અંતરો ઉપરથી નહીં; દરેક પેઢીના કવિઓની ખાસિયતો ઉપરથી. પોતાના જમાનાના વાતાવરણની અસરો કરતાં જાતની ખાસિયતો જ વધારે ઉપરેલી એવા (બળવંતરાય-નહાનાલાલ-પતિલ) જેવા પ્રયોગખોરો અને સર્જકો ઓછાં જ પાડે છે. અસાધારણ ગુણવત્તાએ છ સાત દાયકામાં પણ સૌથી આગળ નીકળી આવે-અમરતાના શ્રેષ્ઠ અધિકારી લેખે પ્રકાશે-દા. ત. કાંત-એવા કવિરત્ન કે કવિતારક એથી પણ ઓછા; અને મહાકવિ તો હોય કિંવા ના પણ હોય, આ પૂરા થતા શતકમાં કાન્ત મહાકવિ નથી-એતામાં વર્ણન પ્રવાહ જ નથી-તો ખીજે તો કોઈ જ નથી, શ્રી નહાનાલાલની કૃતિઓમાં કાવ્ય કલ્પના ઓછી આછી જ છે, મોટે ભાગે તો વાક્યછટા અને વાગ્ડંબર (હેટરિક, ઊંચું અને હીન) જ છે, એ મહારુ પૃથક્કરણ એમના પ્રશંસકો પણ ધીરેધીરે સ્વીકારતા થશે એવી આશા રાખું છું.

આ વિવરણો

હજી આપણા ભણેલાં “ભદ્રવર્ણી” સ્ત્રીપુરુષો વાંચે વિચારે છે જ ઓછું; એમનું જીવન સુશિક્ષિતોને છાજે એટલી બૌદ્ધિક (ઈન્ટેલેકચુઅલ) પ્રવૃત્તિવાળું થયું નથી. આમાં ય તેઓ ગુજરાતી બહુ ઓછું વાંચે વિચારે છે; અને ગુજરાતી કવિતાનું એમનું વાંચન ઓછામાં ઓછું કહિયે તેમાં એમને કશો અન્યાય આપણે કરતા નથી. વળી કવિતાકલા અને સંગીતકલા વચ્ચે એક સામ્ય આ છે, કે બેમાંથી એકેનો મહાવરો મોટી ઉમરે વધારી શકાતો નથી; બંનેનો મહાવરો કિશોરકાલમાંથી પાઓ હોય તો જ તે ઉમર ખુદ્ધિ અને અનુભવ વધે તેમ તેમ વધી શકે છે, કવિતા અને કવિતા કલાની સાચી ભાવનાઓ આપણા શિષ્ટ વર્ગમાં સારી પેઠે ફેલાય તે ખેલાં આપણી કવિતા પોતે વધારે વંચાતી થાય, જે કઈ વંચાય તે પરિચિત વા પસંદ પડી ગયેલ વિચારવાળાં લખાણોને ધુંટયા કરવાને નહીં, વધારે જોડી અને સ્પષ્ટ સમજથી અને ઉદાર સુસંપન્ન તુલનાત્મક રસિકતાથી વંચાય, એ આવશ્યક પગથિયું છે. આ સંગ્રહની યોજનામાં વિવરણને આટલી જગ્યા આપવામાં આવે છે-વિવરણ સાટે જ સંગ્રહ કરેલો છે, -તે આવા અભિપ્રાયથી

કે સારી કવિતા સારી કેમ, નબળી નબળી કેમ, નકારી નકારી શાને વારુ, એ માત્ર લાગણીસંવેદ અને રુચિભિન્નતાનો વિષય નહીં; પણ સિદ્ધાંતોને વળગીને એવી શાસ્ત્રીયતાથી ઠસાવી શકાય એમ છે કે એવાં પ્રતિપાદનો દેલાઈ લગલગ સર્વમાન્ય થવા પામે. ઘોડી ઘણી પક્ષાપક્ષી અને ઓછાવત્તા રુચિભેદ, બેશક, ક્લાના દરેક ક્ષેત્રમાં (કવિતામાં પણ) રહેવાના જ. તથાપિ એવા અપરિહાર્ય મતભેદોનું વર્તુલ ક્લાની દુનિયામાં વસ્તુતાએ અતિમર્યાદિત છે, વળી સ્ફુટાર્થ-વતી વાણી જે ક્લાસર્જનોનું વાહન છે તેમાં તો એ મંતભેદવર્તુલ બીજી ક્લાઓનાં કરતાં વધારે મર્યાદિત છે, પક્ષાપક્ષીથી અલગ, બિનંગત, નહીં માત્ર યશોમાન, નહીં એથી વિપરીત, કારણ અને હાખલા આખી આખીને ડગલું ભરે, નિર્ણયોના કરતાં આ ચર્ચાને પ્રધાન ગણે, એવી નિખાલસ સેવાભાવી સૌન્દર્ય પ્રીત્યર્થ વિવેચનાને સાહિત્ય અને કવિતાના પ્રદેશમાં તો એટલું વ્યાપક સ્થાન છે કે આપણે શાસ્ત્રીય વિચાર પ્રવૃત્તિમાં આગળ વધિયે તેમ તેમ એનો પટ વિસ્તરતો જ અનુભવાય છે. બેશક, આવા હૃદય આશયોથી વિવરણ લખવાનું લઈ બેસવામાં સાહસ પણ છે, અને વિનય કેટલો મળે છે તે છેક જ અનિશ્ચિત રહે છે.

[આ પછી આવૃત્તિ ૧ લી ના પ્રવેશકમાં “પૂછું મને કટેવ ” એ કટાક્ષકાવ્ય અને એની લાંબી સમસ્ટુતી આવે છે, જે વિભાગ છોડી દઈ છું. “ પૂછું મને કટેવ ” એ સોરહા નિજામુએ લેવા-ભણકાર, ગુચ્છ ૧, પૃ. ૨૪. એ આખો ગુચ્છ કવિ અને કવિના વિષે જ છે.]

રુચિ કેળવાય તેમ પગથિયે પગથિયે નબળી કવિતાથી ઊંચી પ્રતિ :

એક હતો ચીતારો. તેણે જાપાની સ્ત્રીનું ચિત્ર આલેખ્યું તેના હાથમાં પંખો આપ્યો હતો. અને પંખોનો લગ્નગોળ, તેનાથી હચિત હૃંચાઈએ સ્ત્રીના મુખનો લગ્નગોળ, સ્ત્રીની નાજુક દેહ, અને રસ્તાની બંને બાજુએ છોટ વેલા તરુ આદિ વડે રચેલો મોટો લગ્નગોળ, તથા ઉપર આકાશ અને નીચે ધરતીના આખા ચિત્રપટનો જે છેડે સીધી લીટીએ કાપેલો સૌથી વિશાળ લગ્નગોળ,—એ સર્વ તેની ચિત્રસૃષ્ટિમાં એક બીજાને અનુરૂપ હતું. તેમ એ જાપાની સ્ત્રીનાં નેત્ર અને તેનું અદકધક મુખ પણ અતિનાજુક લગ્નગોળ આકૃતિમાં દોરીને ચીતારાએ

આખું ચિત્ર મનોહર બનાવ્યું હતું. અંગોપાંગની ઉચિતતા અને સપ્રમાણતા સ્ત્રીના મુખ તરફ જ પ્રેક્ષકની આંખને આકર્ષી લેતાં; અને એ મુખ ઉપર ચૌવનો-લાસના રંગ પૂરવામાં એ દુશલ ક્લાકારે વિજય મેળવ્યો હતો.

ચિત્ર એકદમ ચોતરફ વખણાવા લાગ્યું. કેટલાક અતિચતુર નિરીક્ષકો હાથપગ વૃક્ષવેલ આદિની કંઈ કંઈ ખોડ ઉપર ટીક કરતા, પણ તે કોઈએ સાંભળ્યું નહીં, અને સૌ શ્રીમન્તો જ્યાં કોઈ ચીતારો જોવામાં આવે ત્યાં તેને પૂછે, ‘તહામે આવું કંઈ હોયું’ છે ખરું ? હોય તો દેખાડો.’ એ ચિત્રની નકલો ઉપર નકલો થવા લાગી. દરેક નકલિયો પોતાની કંઈક વિશિષ્ટતા પણ દાખલ કર્યા વગર ન રહ્યો.

એક નકલિયાએ ખંને હાથમાં પંખા આપ્યા. ખીલએ સ્ત્રીના હાથ પગ અને મસ્તકના છેડા લમ્બગોળના પરિધને સ્પર્શતા હોય એમ ગોઠવ્યા. કેટલાક નકલિયાને આંખ મુખ ગાલની સુરખી લાલતું તેજ એવું કંઈ આલેખતાં ન આવડે, એ ખામી તેમણે ઢાંકી દેવાને આસપાસની વિગતો અને અલંકૃતિઓ વધારી દીધી. કેટલાકે લમ્બગોળોની ઝાડી જ ઉપલવી, જેમાં સ્ત્રીનું મુખ પણ ધારીને જુલે તે જ જોવા પામે. ઘણા ખરા મૂલ ચીતારાની નાયિકા નપાની યુવતી હતી એ મુદ્દાને પણ અવગણીને પોતાના ફાંટામાં આવી તેવી, ન તો ધરતીની ન પુરાણની, એવી સ્ત્રી જ ચીતરી મુવા.

એ સમાજમાં જેમનો પરંચો ખોલ ઝીલાતો એવા જે ચાર ખાનદાન યુવાનોએ એક દિવસ મૂલ ચીતારાને ચાહ પીવા ન્હોતર્યા, અને તેની આગળ નકલોતું આ જંગલ રત્ન કરી દીધું, તેના અભિપ્રાય માટે. ચીતારો અતિચિધર્મ શાને ચુકવો એમ ગણીને, ત્રીશ ચાળીશ મિનિટ લગીતો આ નકલોનાં જંગલોમાં તે યુવાન ઉમરાવો સાથે ફર્યો. પણ પછી તેનાથી રહેવાયું જ નહીં; અને જે પહેલી ખુરસી દીડી તેમાં એ બેસી ગયો. એક યુવાને શરણત આણ્યો, ખીલે પંખો નાખવા લાગ્યો, ત્રીલએ ‘કેમ કંઈ અસુખ છે ?’ એવી અત્યન્ત વિનયથી પૂછ્યા કરી. ચીતારો તો આંખોને હાથથી દાખી દઈને બેઠો હતો, તે થોડી વારે ચિત્રો તરફ પીઠ ફેરવીને બોલ્યો. “સાહેબો, અસુખતો શારીરિક, તેવું કંઈ મહને નથી થઈ આવ્યું, બેઠેકર રહો. પણ મહારી વ્યથા માનસિક છે.” અને યુવાનો પણ ખુરસીઓ ખેંચી કુંડાળું વળીને બેઠા, એટલે તે આ ઉપચીતારા,

અપચીતારા, લેલાણુ, અને અહીંલાવી (ઈગોઈસ્ટ) ધુસણિયાને ગાળ ઉપર ગાળ દેવા લાગ્યો. “અમે કલાકારો (તે કહે) દુનિયાને તરછાડી અમારા લોહીનું પાણી કરીને ભાવનાઓને મોહક-સુગમ રૂપમાં અવતારવાને સારુ પ્રાણુ પાથરિયે છિયે, પણ પ્રભતને અમારી કલાનો લાલ મળવા પામે તેમાં આ મૂંઢ્યો જ આડે આવે છે...”

લાંખી વાતચિત ચાલ્યા પછી ચીતારાને જવાનો વખત થયો, એટલે એ યુવાન ઉમરાવોમાંનો એક કહે, “આ ઉપચીતારાઓ વગેરે આપ કહો છો તેવા જ છે. પણ, ગુરૂજી, આ ઢાલને પણ ખીજ બાલુ નહીં હોય શું? આ કલાની કૃષ્ણે પાકતા કપૂતોમાંથી પણ કેટલાકના પ્રયાસનું ફલ આવું નહીં આવતું હોય વાર, કે એમને લીધે જ કલાનલિજ્ઞ વર્ગો પગથિયે પગથિયે કલાના સ્વચ્છ બદ્ધ પરંતુ કંઈક જલદ વાતાવરણ લગી ચડતાં શીખી શકે છે, જે સીડીએ ચડી શક્યા તેને જ પછી લાત મારવાનો વિરોધ પાઠ પણ શીખીને તેઓ શુદ્ધ કલા અને સાચા કલાકારોના લોકતા પણ બની શકે છે. કલા એકલા અમીરી ખસલતના મૂઠીભર સંસ્કારીઓને માટે થોડી જ ઉપજ છે; માનવ જતિનું સાચુ શ્રેય તેના વડે સધાય, એ તો તમામ વસતી એના ચેલા બની શકે ત્યારે જ ને?”

ચિત્રકાર તે સમયે તો આ સાંભળી જ રહ્યો. પણ થોડા દિવસ પછી જ્યારે તે યુવાન પોતાને ત્યાં કોઈ નહું ચિત્ર લેવા આવી ચઢ્યો, ત્યારે તેને ખાસ રોકી, એણે તેને પોતાના મિત્ર લેખે સ્થાપી દીધો, અને વિના સંકોચે સ્વીકાર્યું: “તે દિવસે તહમે તહમારા પ્રત્યગ્ર ચિત્તંત્રનો ઉચિત ઉપયોગ કરીને મહને ઉદ્ધાર સહાનુભૂતિનો અમૂલ્ય ધરો આપ્યો, તે હું કદાપિ નહીં ભૂલું.”

અર્થાત્ કટકમાં કટક ભાવનાલક્ષ્મી પણ સદૈવ ધ્યાનમાં રાખવાનું જે બીજાનિપાતથી માંડીને ફલના પરિપાક પર્યન્ત દરેક અંશમાં સદોષ અથવા હાનિકારક, એવી એક પણ સરજત આ સૃષ્ટિમાં તો નથી. વિપયગામી કવિ અને કુકવિ, ઉપકવિ અપકવિ અને અકવિ, નેકલિયા અને ડોળી, તલસતા વેરાળી, અને વેદાંતીમાં ખપવા મથતા વિલાસી, ગમે તેવા તોય માણસ છે; આપણા બંધુ છે; એમનામાં પણ ક્યાંક કોઈ ને કોઈ પ્રકારની નિખાલસતા, રનેહબદ્ધ સેવા-બુદ્ધિ અને અતૃષ્ણ તપોમયતા હોય છે ખરી—તો વિવેચકને તે પ્રથમ પરિચય જરૂર નહીં માટે નથી જ એમ માની લેવું, એમાં ઉતાવળ છે એટલું જ નહીં પણ

પોતાની અશક્તિના જ ગુલામ બનવા જેવું છે. સુઝચિ ફરતી બચ છે તેની સમુદ્ધાનિતના ઇતિહાસમાં પગથિયાં ભેવાનું કાર્ય ગમે તેટલું વિફલ હોય, તથાપિ વિદ્યમાન કવિઓમાં આજે પણ ભેનાર ભેઈ શકે એમ છે, કે મૂળ શક્તિ મૂઢલ નહીં એવામાંથી કવિ થઈ શકેલાઓ છે. વળી અનુકરણિયામાંથી થોડા જ વખતમાં સારી પેઠે સ્વતંત્રતા ખીલવી શકેલા, એવા વર્ગનો આપણો હત્તમોત્તમ દાખલો કલાપી છે.

નવીનતા : મૌલિકતા : સર્જકતા

કવિતા અને કલાના ક્ષેત્રમાં નવું એટલે શું, એ સવાલ બિશક અટપટો છે. ક્વચોપ્યત્ર મોહિતા: વિપય કે માંડણીની નવીનતાને જવા દઈ, લય નવીનતાજ વિચારિયે. વાલ્મીકિએ અનુષ્ટુપ નવો સાધ્યો, ત્યારે તેમાં નવીનતા કેટલી સૂક્ષ્મ હતી તે એ વેદયુગ-અને પ્રથમ પ્રાકૃતના યુગ-માં ચાલતા છંદોને મુકાબલે બરાબર અને પૂરેપૂરું સમજી લ્યો. કોલંબસ (C. Columbus) વિષેની પેલી દંતકથા બહો છે ને ? ઇંદુ ટબલ પર હાલું મુકે; એ એની સમસ્યા. વિદ્યા સુદ્ધિ અનુભવ આદિમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષો ટબલ આસપાસ હાનર હતા, કોઈથી એ કોયડો ન ઉઠ્ઠ્યો. કોલંબસે ઇંદાને એક છેડે જરા ટાચીને હાલું રાખી દેખાડ્યું. દયારામની લાવણીમાં ગો. મા. ત્રિ. ના દયાવમાં, પ્રવાહી પૃથ્વીમાં, ગુલબંધીમાં, સર્જકતા છે, કેમકે તેમાં વિપયાનુરૂપ નવીનતા અને લક્ષ્યસિદ્ધિ છે. દુન્યવી અને સ્થૂલ ત્રાજવે કાઠલે મપાય એવી એ નવીનતા મુઠલે નથી. અછાન્દસ “વર્સ લાઇબર” નો તો એમાં પાસ પણ નથી. ચાલતા રુચિતંત્રને લાલ લઈ તેને જરા નવું વણણ આપી દેવું, તે જ આ રૂઢિરક્ષિત રચિતંત્રના પ્રદેશમાં સૂક્ષ્મ તથાપિ તેની લક્ષ્યસિદ્ધિએ મહાન નવીનતાનો પ્રકાર છે, અથવા દેવનાગરી લિપિને આપણી ગુજરાતી લિપિ ભેડે સરખાવો; ફરક કેટલો તો સૂક્ષ્મ છે, તથાપિ રૂપ અને લેખનકાર્ય માટેના પ્રવાહીપણામાં કેટલો તો મહાન તફાવત પ્રગ્તની ઔચિત્યસાધક ગ્રેરણાએ ઉપજાવી લીધો છે. સર્જક પ્રતિભા પણ રુદ્ર અને શાસ્ત્રીય તત્વાન્વેષણની વિચારણા કરતાં ગ્રેરણાને વધારે મળતી આવે છે. એનું સ્વરૂપ પારિત્યલીલાનું નથી, ખાલોચિત લીલાનું છે, અજબ ચમત્કારનું છે, નિયતિને તોડવાના આભાસ દ્વારા સવિશેષ પાળતા વિધિ બેલના જેવું, સૌ અધિકારી પ્રેક્ષકને મોહ્યકિત કરી મુકે છે.

મહાકાવ્ય

મહાકાવ્ય વિચારપ્રધાન કવિતાલક્ષિમાં જ શક્ય છે. ‘વેનચરિત્ર’, ‘ધૃંદ્રગિત વધ’, ‘શાન્તિસુધા’, ‘કલિકા’ વગેરે લખાયાં છે તે બાણુ છું; પણ યથાર્થનામ મહાકાવ્ય હજી નથી જ સર્જાયું, એમ નવો બાણુવામાં લખાયાં છે તે લાંબાં કાવ્ય બાધક નથી. સાચું મહાકાવ્ય રચાય અને કવિતા-શોખીનોને હૈયે તે વસી જાય, ત્યારે જ આ નર્મદયુગ વા સંક્રાન્તિયુગ-જેને હું “સુખારિ” યુગનું નવું નામ આપું છું (જુવો આ ચોપરીની પુષ્પિકા) તે-ચાલ્યા કરે છે, તેનો મોક્ષ થયો સમગ્રાવ, નવા યુગનો અવતાર ત્યારે જ જોવામાં આવે, તથા તેની કવિતા ક્યાં લક્ષણ-લક્ષણોએ વિશિષ્ટ થવાની એ તદ્દન નવો સવાલ ત્યારે જ વિવેચકના દૃષ્ટિવર્તુલની ઉગમણી દિશાએ ઉગવા પામે. એ નવો જન્મ શુજરાતી કવિતામાં જાતે જોવા પામીશ એની મહામોટી આશા મહને આશરે ઇ. સ. ૧૯૩૦-૩૫ લગી હતી. હવે નથી.

સાહિત્ય પ્રજાસમસ્તની વાણી

કોઈપણ પ્રજાનું સાહિત્ય પ્રજાસમસ્તની વાણી હોયું જોઈએ એ મહાવાક્ય આપણા નવા ઝમાનાના એક નાયક શ્રી અંગાલાલભાઈનું છે. વસુદૈવ કુટુંબકમ્ એ મહાવાક્ય આપણી સંસ્કૃતિમાં પ્રાચીન કાળથી છે, પરંતુ સક્રિય અવહારમાં આખા હિંદમાં તો શું પરંતુ એ ખંડમાંની એક પ્રજામાં બધા માણસો વચ્ચે પરસ્પર કુટુંબભાવ હોય એમ આપણે ખીલકુલ જોતા નથી. ગંગાળી, મરાઠા, પંજાબી, શુજરાતી, આદિ આપણી દરેક પ્રજાના હિંદુઓ અનેકાનેક ન્યાતોમાં સારી પેઢે વિભક્ત એક બીજાથી વિમુખ છે, એક બીજાથી અજ્ઞાન જેવા છે, ઉજળિયાત વર્ણો કાળી પરજામાંના કનિષ્ઠ બચાઓને અસ્પર્શ્ય પણ ગણે છે વગેરે હકીકત છે. પૂજ્ય ગાંધીજીના પ્રભાવે અંતરે અને અસ્પર્શ્યોને ઉદ્ધારીને માણસાઈમાં આણવાને કેટલાંક મોટાં સક્રિય રાજાં લેવાયાં છે ખરાં, પરંતુ એ મહાત્માના આ બોધનો ઉજળિયાત વર્ણોમાં સાચો અને પૂરો હૃદય પલટો થયો હોય એટલો કે એથી સોમા ભાગનો સ્વીકાર પણ હજી નજરે પડતો નથી. આપણી પ્રજાઓનાં નીચલાં થરોમાં ફળવણી અને સંસ્કૃતિની ઉગતિ હજી આરંભાયેલી પણ ભાગ્યે જણાય. હિંદનો અર્વાચીન ભાષાઓના ખીલતાં આવતાં સાહિત્યમાં તેમ અર્વાચીન શુજરાતી સાહિત્યમાં હજી કાલજોતર કે હાલ-

જિયાતથી ભિન્ન ન્યાતોનો અવાજ સારા પ્રમાણમાં સંભળાતો થયો નથી. ૧લી આવૃત્તિ અને બીજી આવૃત્તિમાં લેવાયલા અર્વાચીન કવિઓની ન્યાતો તપાસરો તો આમાં કંઈક ફેર પડતો આવે છે ખરો એવા સ્વીકારની સાથે આ વિશેષ તો ભાર દઈને સ્વીકારવું પડે એમ છે, કે એવા ફેરની માત્રા હજી ઘણી ઓછી છે બદકે તે બહુ ધીરે ધીરે જ વધશે એમ લાગે છે, દેહુલી દૂર અસ્ત. પ્રવર્તમાન યુગબલોને ભેરે હિંદમાં સ્વતંત્રતા તો આ યુદ્ધસમાપ્તિ પછીના જ કાલમાં વધશે એમ લાગે છે, તથાપિ પ્રભસત્તા (ડિમોક્રસી)નો અમલ વધતાં તો વાર લાગશે અને હિંદની અર્વાચીન ભાષાઓનાં સાહિત્ય વાક્યમયને પ્રભ સમસ્તની વાણી બનતાં પણ વાર લાગશે,—એ કરતાં વધારે આશાવાદી આગાહી ભલે જુવાન અને ભર્મિલ હત્સાહ બચરે, હું બચરી ન શકું.

[૧ લી આ. ના પ્રવેશકમાં આ પછી પ્રતિભા વિકાસને વિધોનો વિષય આવે છે. આ છોડી દઈ છું. જિજ્ઞાસુએ 'પ્રતિભાબીજની માવજત' એ મ્હારું વ્યાખ્યાન ભેલું. મ્હારી વિચારણાનો એ અંશ ૧ લી આ. ના પ્રવેશક કરતાં આ વ્યાખ્યાનમાં વધારે વિકસિત રૂપે રજુ થયો છે.]

સમાપ્તિ

નિવેદન, પ્રવેશક, બેનો અભ્યવસ્થિત સાર, જેલું ગણો તેલું આ પરિશિષ્ટ પૂરું કરતાં આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રની એક કડી અહીં ફરી ટાંકું છું, તરજુમા સાથે.

અમ્હેં નિંદા કો'વિ જણ,
અહમ્મં વણુણુ કો'વિ:
અમ્હેં નિંદા કો'વિ નવિ.
નમ્હેં વણુણુ કો'વિ.

(તરજુમા)

નિંદા હમને કોઇ જન,
સ્તવો અગર જન કોયે;
નવ નિંદા સ્તુતિ કોઇની
ભણિયે હમે કદીયે.
ધતિ શુભ ભૂયાત

આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ

અભિપ્રાયો

“ નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો ”

શ્રી દિગ્ગજગણ ગણેશજી અંગ્લરિયાનો કર્તાને પત્ર :—

ખાર, તા. ૨૨-૮-૪૩

મુરખી બલવંતભાઈ,

આપે મોટલાવેલી ‘ ન. ક. વિષે વ્યા. ’ ની નકલ આદર્યોટ દહાડા પહેલાં મળી ગઈ છે. તે એકવાર વાંચી ગયા પછી ખોંચ લખવાનો વિચાર રાખ્યો, એટલે જરા મોડું થયું. હજી પણ ખરાબર વાંચી જઈ શક્યો નથી, પણ ઉપર ઉપરથી જોઈ ગયો છું. અને આપની નિર્માણ વૃત્તિ અને શ્રમભર્યા અધ્યયનથી ખૂબ જ આશ્ચર્ય પામી પ્રભુનો ઉપકાર માનું છું. નવીન કવિતાઓને સદ્ભાવથી સમજવા માટે અને સ્પષ્ટ-દર્શક વિવરણથી સમજાવવા માટે આપ જેટલો શ્રમ લેો છો, તેટલો કોઈ વિદ્વાને લીધો હોય તેમ મને સાંભરતું નથી. શ્રી હરિલાલ દ. દ્રુવ તરફથી ‘ ચંદ્ર ’ માસિકે મારફત નવીન કવિઓને ખૂબ પ્રોત્સાહન મળતું. આપના તરફથી તે પ્રોત્સાહન માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા સાથે મૂલ્યાંકનનો લાભ પણ નવીનોને મળે છે. ગુજરાતી કવિતાના સમગ્ર સાહિત્યક્ષેત્રમાં આ હકીકત નોંધવા જેવી છે. આપને તે માટે યશ અને અભિનંદન આપવાં ઘટે છે. મદાર જેવા ન્હાનેરાતું કામ તેા આપની પ્રવૃત્તિથી લાભ મેળવી પ્રભુનો ઉપકાર માનવા જેટલું જ છે.

કાવ્યભાવના, કાવ્યકલા, કાવ્યના જુદાજુદા પ્રકારો, કાવ્યનો ખીણ લલિત કલાઓ સાથે સંબંધ અને એવી અનેક અત્યંત ઉપ-યોગી ગાથતો વિષે આ વ્યાખ્યાનોમાં જે ચર્ચા આપે કરી છે, એ ખરેખર અધ્યયન કરવા લાયક જ છે; પ્રૌઢ સાક્ષરોને તે ચર્ચા ચિંતન-પ્રેરક બનશે, અવ્યાસીઓ અને વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ મદદગાર બનશે;

જિયાતથી ભિન્ન ન્યાતોનો અવાજ સારા પ્રમાણમાં સંભળાતો થયા નથી. ૧લી આવૃત્તિ અને બીજી આવૃત્તિમાં લેવાયલા અર્વાચીન કવિઓની ન્યાતો તપાસશે તો આમાં કંઈક ફેર પડતો આવે છે ખરો એવા સ્વીકારની સાથે આ વિશેષ તો ભાર દઈને સ્વીકારવું પડે એમ છે, કે એવા ફેરની માત્રા હજી ઘણી ઓછી છે બદલે તે બહુ ધીરે ધીરે જ વધશે એમ લાગે છે, દેહલી દૂર અરત. પ્રવર્તમાન યુગખલોને જોઈ હિંદમાં સ્વતંત્રતા તો આ યુદ્ધસમાપ્તિ પછીના જ કાલમાં વધશે એમ લાગે છે, તથાપિ પ્રત્યક્ષતા (ડિમોક્રસી)નો અમલ વધતાં તો વાર લાગશે અને હિંદની અર્વાચીન ભાષાઓનાં સાહિત્ય વાક્યમયને પ્રત્યક્ષ સમસ્તની વાણી બનતાં પણ વાર લાગશે,—એ ફરતાં વધારે આશાવાદી આગાહી બલે દુવાન અને ઊર્મિલ ઉત્સાહ ઊચરે, હું ઊચરી ન શકું.

[૧ લી આ. ના પ્રવેશકમાં આ પછી પ્રતિભા વિકાસને વિષ્ણોતો વિષય આવે છે. આ છોડી દઈ છું. જિજ્ઞાસુએ 'પ્રતિભાખીજની માવજત' એ મંડારું વ્યાખ્યાન લેવું. મંડારી વિચારણાનો એ અંશ ૧ લી આ. ના પ્રવેશક કરતાં આ વ્યાખ્યાનમાં વધારે વિકસિત રૂપે રજુ થયો છે.]

સમાપ્તિ

નિવેદન, પ્રવેશક, બેનો અભ્યવસ્થિત સાર, જેવું ગણા તેવું આ પરિશિષ્ટ પૂરું ફરતાં આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રની એક કડી આહીં ફરી ઠાકું છું, તરજુમા સાથે.

અન્હેં નિંદઉ કો'વિ જણ,
 અહાધં વણુણઉ કો'વિ;
 અન્હેં નિંદહું કો'વિ નવિ.
 નન્હેં વણુણહું કો'વિ.

(તરજુમા)

નિંદો હમને કોઇ જન,
 સતવો અગર જન કોયે;
 નવ નિંદા સ્તુતિ કોઇની
 ભણિયે હમે* કદીયે.

ધતિ શુભ° બૂયાત

આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ

અભિપ્રાયો

“ નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો ”

શ્રી હિંમતલાલ ગણેશજી અંબલિયાનો કર્તાને પત્ર :—

ખાર, તા. ૨૨-૮-૪૩

મુરખી બલવંતભાઈ,

આપે મોકલાવેલી ‘ ન. ક. વિષે વ્યા. ’ ની નકલ આઠદશેક દહાડા પહેલાં મળી ગઈ છે. તે એકવાર વાંચી ગયા પછી પહેાંચ લખવાનો વિચાર રાખ્યો, એટલે જરા મોડું થયું. હજી પણ બરાબર વાંચી જઈ શક્યો નથી, પણ ઉપર ઉપરથી જોઈ ગયો છું. અને આપની નિર્મળ વૃત્તિ અને શ્રમભર્યા અધ્યયનથી ખૂબ જ આશ્ચર્ય પામી પ્રભુનો ઉપકાર માનું છું. નવીન કવિતાઓને સદ્ભાવથી સમજવા માટે અને સ્પષ્ટ-દર્શક વિવરણથી સમજાવવા માટે આપ જેટલો શ્રમ લો છો, તેટલો કોઈ વિદ્વાને લીધો હોય તેમ મહત્તે સાંભરતું નથી. શ્રી હરિલાલ હ. ધ્રુવ તરફથી ‘ ચંદ્ર ’ માસિક મારફત નવીન કવિઓને ખૂબ પ્રોત્સાહન મળતું. આપના તરફથી તો પ્રોત્સાહન માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા સાથે મૂલ્યાંકનનો લાભ પણ નવીનોને મળે છે. ગુજરાતી કવિતાના સમગ્ર સાહિત્યક્ષેત્રમાં આ હકીકત નોંધવા જેવી છે. આપને તે માટે યશ અને અભિનંદન આપવાં ઘટે છે. મહારા જેવા ન્હાનેરાતું કામ તો આપની પ્રવૃત્તિથી લાભ મેળવી પ્રભુનો ઉપકાર માનવા જેટલું જ છે.

કાવ્યભાવના, કાવ્યકલા, કાવ્યના જુદાજુદા પ્રકારો, કાવ્યનો ખીજી લલિત કલાઓ સાથે સંબંધ અને એવી અનેક અત્યંત ઉપયોગી બાબતો વિષે આ વ્યાખ્યાનોમાં જે ચર્ચા આપે કરી છે, એ ખરેખર અધ્યયન કરવા લાયક જ છે; પ્રૌઢ સાક્ષરોને તે ચર્ચા ચિંતન-પ્રેરક બનશે, અભ્યાસીઓ અને વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ મદદગાર બનશે;

—આપે આ વ્યાખ્યાનોદ્વારા સાહિત્યની જાંચી સેવા બજાવી છે એ તો નિર્વિવાદ છે.

નવીનો માટે આપ હમેશાં અન્ય પ્રેરણા વરસાવ્યા કરે છે, તેવી પ્રેરણા આ વ્યાખ્યાનોમાં પણ જુદાં જુદાં 'સૂચનોથી' વરસી રહી છે. ચીની કવિતાના અભ્યાસનું સૂચન એ એક બાળતની પ્રેરણા છે; એ સૂચન બહુ અર્થ ગંભીર છે. જુવાન કવિઓ કીલી લે તો ગુજરાતી કવિતાને અવસ્ય ખૂબ લાભ થાય. વિવેચના, કાવ્યનિષ્ઠા, દુર્બોધતા, અને એવી ઘણી ઘણી અધ્યયન યોગ્ય બાળતોનો સ્પર્શ કરીને, જરૂર પૂરતી સમજાવીને, આપે આ વ્યાખ્યાનોદ્વારા જ્ઞાનધારા સમયસર અને સંપૂર્ણ સફળતાથી ગુજરાતી સાહિત્ય શોખીનો માટે વરસાવી છે, તેનો લાભ ગુજરાત અવસ્ય લેશે જ એમ માનું છું.

(બાકીનો ભાગ પોતાની તળિયત વગેરે વિષે છે.)

સિ. હિ° બ. અ°જાગિયાના
સચિત્ય નમસ્કાર.

આ ચોપડી વિષે બીજા કેટલાક પત્રોમાંથી ટુંકા અવતરણો :—

૨ શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી (ગુજ. વ. સોસાયટી, તા. ૩૦-૭-૪૩)

સમગ્રતયા નિરૂપણ સંપૂર્ણ તટસ્થ દષ્ટિએ લખાયેલું; એના પીઠ વયોજ્ઞાન વૃદ્ધ સમાલોચકને હાર્દિક અભિનંદન.

૩ શ્રી મનમુખ ઝવેરી (ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજ, રાજકોટ ૧-૮-૪૩)

ચોપડી વાંચવી શરુ કરી તેમાં મળે એટલો તો રસ પડ્યો કે પહેરાઢીએ ચાર વાગે એ પૂરી કર્યાબાદ હું સૂતો.

૪ શ્રી હ°સા મહેતા (મુ°બાઈ ૫-૮-૪૩)

નવા કવિઓને ઉત્તેજવામાં “શ્વેતકેશી પિતર” નો ફાળો અમૂલ્ય.

૫ શ્રી ળચુ રાવત (કુમાર કાર્યાલય, ૨૩-૮-૪૩)

નવીન કવિતા વિષે આવું ઉપકારક કામ ભાગ્યે જ કોઈ કરી શક્યું હોત અને એવા અધિકારી પણ ત્યાં કેટલા !

૬ શ્રી ગોવિંદલાલ ભટ્ટ (વડોદરા કોલેજ, ૨૫-૭-૪૩)

પરિપક્વ અને વિશુદ્ધ વિચારો ઘણા સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં...ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ પુસ્તકથી ગૌરવનો વધારો...

૭ શ્રી જયોતિંદ્ર મહેતા (વડોદરાસ્ટેટ કેળવણી ખાતાના વડા, ૨૬-૭-૪૩)

Whatever you write is thought provoking and full of vigour.

૮ શ્રી ડોલરરાય માંડડ (કરાંચી કોલેજ, ૧૮-૮-૪૩)

આપના અંતિમ નિર્ણયો સંપ્રદાય છે તેથી કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસીને ખુબ જ ઉપયોગી...

ગોપીહૃદય

પ્રો. હાંકોરના આ નવા પ્રકાશન વિષે આગસ્ટ ૧૯૪૪ ના P.E.N. માસિકમાં પ્રો. ચંદ્રકાંત શુક્લ (વડોદરા કોલેજ)નો ઇંગ્રેજી અભિપ્રાય:-

Prof. B. K. THAKORE'S *Gopi-Hridaya* is a precious contribution to modern Gujrāti literature, which is signally deficient in sustained narrative poetry. The Pauranic Krishna-Gopi theme has touched many a poet's imagination to creative ecstasy, and the "Story of Sharmila" is a further proof of the undying fascination of the glamorous romance embedded in it. Although coming from a man of seventy-five, it bears no trace of a decline in his poetic power. On the contrary; it exhales vernal freshness and fragrance.

The poet's initial inspiration is 'derived from Miss Raihana Tyabji's *Heart of a Gopi* ; but the dainty gossamer of the original has been woven into such a thick and variegated tapestry by our author that his claim to originality cannot be questioned. He has adorned what he touched. How such a subject could have appealed to the ultra-rationalistic mind of the poet is an enigma. But the poem itself gives no indication of the poet's attitude. Here the artist has triumphed over the thinker. To identify oneself with the subject while working upon it is a quality of genius 'Suspension of disbelief' has been so thorough, that it would mislead any hasty reader,...

The Free Prithvi metre, Prof. Thakore's gift to our poetry, attains perfection and explores new possibilities in *Gopi Hridaya*. The run-on lines flow in sober harmony without any trace of mechanical monotony. The author opens new avenues for ambitious poets.

As a story pure and simple, Sharmila's account is natural and absorbing. One of the chief merits is its *vraisemblance*. The characters are broadly outlined but each is alive to the fingertips. The description of the sylvan beauty of Gokul and of the simple joys of its inhabitants are unforgettable. It is needless to quote a few charming lines when any page opened at random would offer half a dozen memorable ones.

Let me wish Prof. Thakore would give us more such poems.

પ્રો. ઠાકોરની કવિતા વિષે.

૧ ક. મા. મુનશી :—Gujarat & Its Literature, Pp. 289-291.

...perfect harmony of sound and sense. Emotion is expressed with exquisite selfrestraint...Can strike a true note of pathos...contains the germs of future progress in Gujrati lyrical poetry...

૨ શ્રીરામનારાયણ વિ. પાઠક :—અત્યારે મહારાષ્ટ્રિય કવિ તો શ્રી ન્હાનાલાલ, કાન્ત, અને પ્રો. ઠાકોર

શ્રી ઉમાશંકર જે. જોષી :—નવી કવિતા કથયિત્વ પરત્વે મહાત્મા ગાંધીજી અને આયોજના પરત્વે પ્રો. ઠાકોર એમ જે ભિન્નભિન્ન પ્રકારની વ્યક્તિઓના ખભા ઉપર ચડીને ચાલી રહી છે.

૩ શ્રીસુન્દરમ :—શ્રી. ઠા. ના સાહસપૂર્ણ પ્રયોગોથી ગુજરાતની કવિતાને નવો દેહ મળ્યો છે. ભાષા તથા નિરૂપણ વિષે નવી દૃષ્ટિ મળી છે. ...ઉગતી પ્રજાને પૌરુષની પ્રેરણા મળી છે. સહૃદય હૃદયોને મિલનનાં અને વિરહનાં સ્નેહભર્યાં ઊર્મિદોહનો મળ્યાં છે...ગુજરાતી કવિતાની કાયા પલટ સાધી છે.

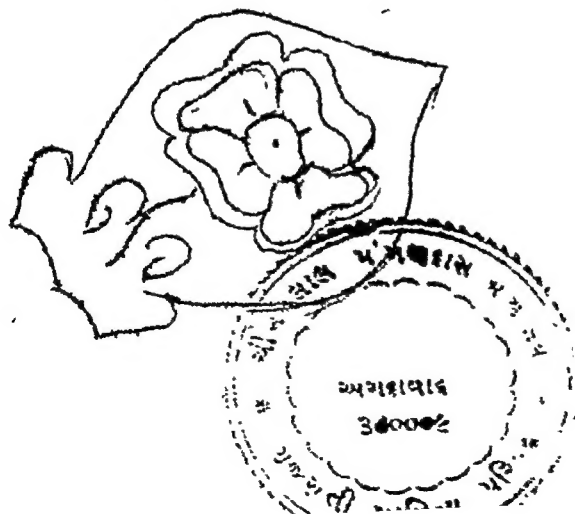
૪ અ°બાલાલ બા. પુરાણી :—કવિતાનાં ક્ષેત્રમાં આરંભેલા એમના છંદ પ્રયોગોની સફલતા એનાં શ્રેયસ્કાં વહેણાં અનુકરણે વડે સિદ્ધ થઈ ચુકી છે, એમ કહેવામાં હવે અવ્યક્તિનો ભય નથી...કવિતા વિચાર પ્રધાન હોવી જોઈએ, એ એમનું મંતવ્ય વિવેચન સાહિત્યને માટે પ્રેરક નીવડ્યું છે, અને નીવડશે એમ ધારું છું....

‘ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા’ એ શ્રી વિજયરાય ક. વૈદ્ય ના નવા ગ્રંથમાંથી પ્રો. ઠાકોરની અનેકવિધ સાહિત્યસેવા અને મૂલ્ય વિષે અવતરણ—જુઓ પૃ. ૨૪૯-૫૦.

કવિ વિવેચક અને નિર્ગંધકાર તરીકે, — જેમ નાટકાદિમાં પણ સર્જક ભાષાન્તરો દ્વારા પણ, — ગ્રો. હા. ની અર્ધશતક પર્યંત ચાલેલા અદ્યપૂર્વ સેવા એવી છે કે એમને અભિનય ગુજરાતી કવિતાના આશ્રય પદો તો સ્થાપે જ છે, વળી પ્રૌઢ સુદ્ધિપ્રવણોનું વિશેષે વિવેચક લેખકોનું આચાર્ય પદ પણ તેમને અર્પે છે.

... તેમણે વર્ષોના કાર્યવહે કવિઓ ઘણા છે તેમ વિદ્વાનો પણ ઘણા છે. ...

21478

સંપાદિત ગ્રંથો

- † સમસ્તોત સાલિય પરિષદ (૧૯૦૯) અંગ્રેજી અને નિર્ગંધ સંગ્રહ
 નવસરામ કૃત હિંદુ દેવતા સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (અપૂર્ણ)
 શાન્તમાતા : 'શાંત'ની પહેલી સંસ્કૃતી (૧૯૨૪)એ પ્રકટ ગૌરવ ગ્રંથ
 ગો. મા. ત્રિ. કૃત સાક્ષર હવન (અપૂર્ણ)
 મુળગ્રંથ વ્યા. શાસ્ત્ર કૃત આશારામભાઈ
 † વિદિત પુસ્તકો સિદ્ધકર્તા નથી.

છપાય છે

વિવિધ વ્યાખ્યાનો

અંગ્રેજી વિદ્યાધર રાવ

નૈયાર થાય છે

પ્રવેશકો (દળદાર ગ્રંથ) અવગ્રહકો (દળદાર ગ્રંથ) પત્રો (પેટું થતક)
 ટીપ્પણો (નિર્ગંધિકાઓ) વિક્રમેશ્વરીનો અનુવાદ મનનિકા સાથે
 ગો. મા. ત્રિ. કૃત અધ્યાત્મહવન અને એમની દ્વિતમૂર્તી (અપૂર્ણ)
 ગર્ભિમૂર્તિ કલાપી : ચાર વ્યાખ્યાનો. શુદ્ધનકા પર મનનિકા વ્યાખ્યા
 એ કાવ્યા

વગેરે

વગેરે

વગેરે

પ્રામિશ્રય

મેસર્સ ત્રિપાઠી લિમિટેડ : મુદ્રણકર્તા : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ ૨